

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. АПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 18.02.10 року (протокол № 6)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

Ілгана Аллахвердієва	
Виникнення та становлення нафтової промисловості Азербайджані	4
Бузань В.	
Жовтнева війни 1973 р. на Близькому Сході в контексті американсько-радянського протистояння	7
Машкіна К.	
Участь вихідців з країн Західної Європи в розвитку торгівлі Московської держави кінця XV – першої половини XVI ст.	10
Орлова Т.	
Мілена Рудницька у дзеркалі української історіографії	12
Папенко Н., Ілющенко К.	
Позиція Великої Британії щодо німецької репараційної проблеми (1920-1922 рр.)	16
Парасунько Б.	
Культурно-просвітницькі товариства в становленні громадянського суспільства Росії початку XX століття	22
Патриляк Б.	
Селянські заворушення у Шепетівському окрузі УСРР в лютому-березні 1930 р. (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області)	25
Патриляк І.	
Висвітлення діяльності українського націоналістичного підпілля в документах гітлерівських спецслужб	28
Передерій І.	
В'ячеслав Липинський у науковому житті української еміграції 1920-х років	34
Петренко І.	
Багатошлюбність у повсякденному подружньому житті мирян Російської імперії XVIII ст.	37
Сайчук М.	
Політичні мотиви в радянському експорті нафти та природного газу до країн Ради економічної взаємодопомоги і на Захід	41
Сергієнко А.	
Становище церковно-парафіяльного шкільництва Російської імперії в період "великих реформ" Олександра II	45
Сморжевська О.	
Святині як важлива складова практичної діяльності рідновірів (сучасних язичників) в Україні (кінець XX – початок XXI ст.)	48
Тарнавська С.	
Організація та діяльність науково-дослідних кафедр в Україні в 1920-ті роки	53
Шаравара Т.	
Сучасна історіографія воєнних реформ Російської Імперії другої половини XIX століття	56
Юнгер М.	
Реакція угорських суспільствознавців на події в Чехословаччині 1968 року	60

CONTENTS

Ilgama Allakhverdiyeva	
Creation and formation of oil industry in Azerbaijan.....	4
Buzan V.	
October 1973 War in the Middle East in the context of American-Soviet confrontation	7
Mashkina K.	
The participation of foreigners from the countries of Western Europe in the development of the Moscow state's trade in the end of XV – in the first half of XVI cent.	10
Orlova T.	
Milena Rudnytska in the Mirror of Ukrainian Historiography	12
Papenko N., Iliushchenko K.,	
The British Position with Regard to German Reparational Problem (1920-1922)	16
Parasunko B.	
Cultural-educations communities in formation civil society in Russia at the beginning of XX century.....	22
Patryliak B.	
Peasant unrest in Shepetivskiy district of USSR in February-March 1930 (on the materials of State Khmelnytskyi's Archive).....	25
Patrylak I.	
Lighting activity of ukrainian nationalistic underground in documents of the hitler special services	28
Perederiy I.	
Viyatsheslav Lypynskiy is in scientific life of Ukrainian emigration of 1920th.....	34
Petrenko I.	
Polygamy is in the everyday married life of laymen of the Russian empire of the XVIII-th century	37
Saychuk M.	
The political motives of Soviet oil and natural gas exports to the Council for Mutual Economic Assistance and to the West	41
Sergienko A.	
The position of church schools-arrival in the Russian empire in the period of "large reforms" of Alexander II.....	45
Smorzhevskya O.	
Sanctuary as part of practice Slavic Neopaganism (modern pagans) in Ukraine (end of XX – beginning of XXI century)	48
Tarnavska S.	
Organization and activity of research departments in Ukraine in 1920s	53
Sharavara T.	
Russian Empires military reforms of the second part of the XIX century in modern historiography	56
Junger M.	
Respons of the hungarian social scientists to events in Czechoslovakia 1968.....	60

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАФТОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В АЗЕРБАЙДЖАНІ

Стаття являє собою екскурс з історії азербайджанської нафтової промисловості. Розглянуто появу перших даних про існування азербайджанської нафти та становлення нафтової промисловості в Азербайджані до здобуття АР незалежності.

The article presents an excursus from the history of Azerbaijani oil industry. The appearance of the first findings about Azerbaijani oil and formation of oil industry in Azerbaijan before AR independence gaining are studied.

Після проголошення 30 серпня 1991 року на позачерговій сесії Верховної Ради Азербайджану Декларації "Про відновлення державної незалежності республіки" [1] та прийнятого 18 жовтня 1991 року Конституційного акту "Про державну незалежність Азербайджанської Республіки" на політичній карті світу з'явилась нова незалежна держава – Азербайджанська Республіка.

Азербайджан ввійшов у новий історичний етап із внутрішньою політичною нестабільністю, воєнним конфліктом із сусідньою Вірменією, через окупацію останньою 20% території Азербайджанської Республіки. Звичайно, ці тенденції не могли не відобразитися на економічному стані країни. Покращити своє економічне становище азербайджанське керівництво вирішило за рахунок природних ресурсів, а саме енергоресурсу – нафти, яка в "економічній колоді карт" Азербайджану була картою козирною і продовжує бути нею й сьогодні.

Історичні корені азербайджанської нафти сягають далекої давнини. Ще у IX ст. арабський історик, географ та мандрівник Ахмед Аль-Балазурі зазначав, що економічне життя на Абшероні за давніх часів було пов'язане із нафтою, Абу-Ісхаг Істахрі (IX-X ст.), Аль Масуді (X ст.), що був на території сучасного Азербайджану на рубежі IX-X століть в своїх замітках вказував на наявність в околицях Баку приблизно 500 колодязів із білою та чорною нафтовими маслами. Біля Баку (район поселення Сурахани) був збудований храм вогнешанувальників. Тут люди поклонялися магічному "вічному вогню". Починаючи з цього часу апшеронська нафта використовувалась не тільки як паливо, але й як ліки від суглобних та шкірних захворювань, болі різноманітного характеру, деяких захворювань внутрішніх органів. Бакинці дякували нафту за те, що їх місто, на відміну від інших, ніколи не знало спалахів чуми [2, с. 5]. Французький монах-місіонер католик Журден Каталані де Северак перебуваючи у 1320 році в Баку, залишив у своїх записках повідомлення про бакинську нафту: "І в одному місці, що називається Баку, вириті колодязі, звідки добувають і витягають олію, яка має назву "нафта". Ця олія дуже гаряча і цілюща та дійсно дуже добре горить" [3, с. 21]. Італійський мандрівник Марко Поло (XIII-XIV ст.) розповідав про вивіз Бакинської нафти до країн Близького Сходу [4, с. 18], німецький дипломат та мандрівник Адам Олеарій (XVII ст.) – про нафтові свердловини в Баку [5, с. 268], турецький мандрівник Евлія Челебі (XVII ст.) – про нафтові промисли, про вивіз нафти в Іран, Середню Азію, Туреччину та Індію, а також про річні прибутки, що отримувалися за рахунок нафти [6, с. 300-303]. Напис на камні, що був виявлений в одній із нафтових свердловин в Балахані (на глибині 35 метрів) свідчить про те, що ця свердловина була пробурена ще в 1594 році майстром Аллах'яром Мамеднур оглу [7]. За свідченнями Аміна Ахмеда Разі (Іран 1601 р.) на початок XVI ст. навколо Баку існувало біля 50 таких нафтових ям та свердловин, де видобувалися як "чорна", так і "біла" нафта [8]. Німецький мандрівник та лікар Енгельберт Кемпфер, будучи у 1683 році в якості секретаря шведського посольства на Абшеронському півострові, після відвідування нафтових родовищ Балахани, Бінага-

ді, Сурахани, описував вивіз нафти із Апшеронського півострова в Іран, Середню Азію та Північний Кавказ [9].

Деякий час вважали, що початок нафтової ери у світі пов'язаний саме з ім'ям Едвіна Дрейка, який 27 серпня 1859 року пробурих свердловину недалеко від міста Тайтесвілл (Titusville), штат Пенсільванія, яка дала першу нафту.

Але вже зараз відомо, що початок нафтової ери пов'язаний саме із Баку, де вперше нафта промислового значення була добута у 1847-1848 роках зі свердловин, пробурених у 1846 році механічним шляхом в Бібі-Ейбатському, а пізніше в Балаханському родовищах [10]. Саме із середини XIX століття починається розвиток вже нафтової промисловості.

Із розвитком техніки та технології буріння свердловин механічним шляхом, відкривається ряд нових нафтових родовищ, зростає об'єм добутку нафти, починається розвиток інфраструктури нафтової промисловості та переробка нафти, створюються фірми з добутку, переробки та реалізації нафти. Баку перетворюється в один із промислових центрів світу.

Участь азербайджанців у прибутковій нафтовій промисловості була невелика, зокрема в 70-х роках XIX ст. об'єм чисто національних – азербайджанських капіталовкладень у нафтову промисловість складав всього 4%. Об'єм змішаного капіталу з участю азербайджанського національного капіталу складав приблизно 10%. На кінець XIX ст. зі 167 підприємств, що здійснювали свою діяльність в галузі нафтової промисловості, 49 людей (24,8%) були азербайджанцями. Серед національних "нафтових мільйонерів", чия діяльність мала важливе значення у розвитку нафтової промисловості, були Гаджі Зейналлабдін Тагієв, Ісабек Гаджинський, Муртуз Мухтаров, Шамсі Асадуллаєв, Сеїд Мірбаєв та ін. Серед іноземців, що були задіяні в нафтовому бізнесі Азербайджану, відомими є ім'я братів Нобель. В 1873 році в Баку прибуває Роберт Нобель, швед за національністю, який стає очевидцем економічного буму, пов'язаного із нафтою. В 1876 році брати Нобель засновують в Баку нафтову компанію по видобутку та переробці нафти. В той час ряд нафтових промислів, нафтопереробних заводів, танкер, споруджений вперше на Каспійському морі для перевезення нафти, багаточисельні баржі, залізні дороги, готелі та інші об'єкти належали братам Нобель.

В період зародження нафтової промисловості Азербайджану існувало три основних джерела вітчизняного капіталовкладення: торговий, промисловий та чиновників державного апарату. Концентрація капіталу відбувалася й шляхом створення акціонерних компаній. У 1874 році в Баку засновується перша акціонерна нафтова компанія – "Бакинське нафтове товариство".

У 1859 році був побудований перший нафтоперегінний (газовий) завод. Згодом чисельність заводів по виробництву нафтопродуктів зростає.

У 1883 році була здана в експлуатацію залізна дорога Баку-Батумі, яка мала велике значення для експорту нафти та нафтопродуктів в країни Європи. Залізні дороги були побудовані значною мірою завдяки капіталу

Ротшильдів. Бакинський бум також не залишився поза увагою французького "Будинку Ротшильдів", які займалися в Баку в основному кредитно-позиковою операцією та нафтоторгівлею. Ротшильдам також належав ряд нафтових промислів, газовий та мазутний заводи в Кішлах.

У 1886 році Ротшильди заснували "Каспійсько-Чорноморську нафтову компанію". І вже на 1890 рік капітал банку Ротшильдів контролював 42% експорту бакинської нафти [11, с. 46-67]. Але на початку XX століття Ротшильди поступаються своїми нафтовими інтересами англо-голандській корпорації "Ройал-Датч-Шелл", і з цього часу англійський капітал займає чільне місце в нафтовій промисловості Азербайджану.

В ці роки понад значна частина нафтових промислів на Апшеронському півострові було зосереджено в руках трьох великих компаній: "Ройал-Датч-Шелл", "Товариство нафтового виробництва братів Нобель" та "Руського генерального нафтового товариства" [12, с. 14]. Акціонерний капітал в нафтовій промисловості Азербайджану досяг 165 млн. рублів [13, с. 66].

У 1874-1899 роках в промисловості Азербайджану було засновано 29 акціонерних товариств, в тому числі й з участю іноземного капіталу. Із посиленням позицій іноземного капіталу нафтова промисловість Азербайджану все більше переходила в руки закордонних інвесторів. Якщо у 1902 році 16% капіталу, вкладеного в нафтову промисловість, належала іноземним інвесторам, то вже в 1912 році участь іноземного капіталу в нафтову галузь Азербайджану складала 42%. Зростаюча потреба світових промислових центрів в нафті та нафтопродуктах сприяла значному зростанню видобутку нафти в Азербайджані. В 1901 році в Азербайджані було видобуто 11,4 млн. тонн нафти, що складало більше 50% світового видобутку нафти [14]. І мабуть Ротшильд мав повну рацію, коли сказав: "Якщо нафта – королева, тоді Баку – її трон!" [15, с. 16].

Однак досягнувши піку свого розвитку, нафтова промисловість Азербайджану пішла на спад через світову економічну кризу 1900-1903 років. Економічна криза торкнулась усіх галузей нафтового виробництва: скорочення буріння, видобутку, переробки, зменшився об'єм розвідувальних робіт, збільшилась кількість бездіяльних свердловин.

Політичні події на початку XX століття (російсько-японська війна 1904-1905рр. та революційні заворушення 1905-1907 років) посилили наростаючий спад нафтової індустрії. Перша світова війна також сприяла скороченню виробничих показників нафтової промисловості. Доречним буде також згадати, що однією з причин війни було бажання з боку "Троїстого союзу" (Німеччини) оволодіти бакинською нафтою.

Після революції 1917 року в Баку була встановлена радянська влада. Згідно Декрету Бакинської Ради Народних Комісарів від 1 червня 1918 року нафтова промисловість, а також Каспійський торговий флот були націоналізовані. Всього в Баку було націоналізовано приблизно 400 приватних нафтових фірм. Більшовиками за 4 місяці 1918 року було вивезено в Росію 1,3 млн. тонн нафти без ніякої компенсації. Коли в 1918 році була утворена Азербайджанська Демократична Республіка, уряд новоствореної держави згорнув процес націоналізації (наказ від 6 жовтня 1918 року) і все майно, що було відібрано, за наказом поверталось його попереднім власникам. Однак часта зміна власників, обмеження можливостей експорту нафти призвели до серйозного спаду нафтової промисловості.

Дуже показовим було захоплення Баку Червоною армією у квітні 1920 року, що говорило про важливе значення бакинської нафти для Радянської Росії. В ре-

зультаті цього захоплення пав уряд Азербайджанської Демократичної Республіки і була встановлена Радянська влада. І знову першій демократичній державі на Сході не дали до кінця побудувати свою нафтову дипломатію. Тільки з 30 квітня по 2 травня 1920 року, тобто одразу після встановлення Радянської влади в Азербайджані, в Росію було відправлено 12 пароплавів із 1,3 млн. пудів нафти, а вже в травні того ж року кількість нафти, що постачалась збільшилась до 15 млн. пудів, в червні цифра досягла 21,2 млн. пудів нафти та нафтопродуктів. Нафтова промисловість була повністю націоналізована.

Наступного року – у 1921 році нафтовидобуток в Баку досяг свого найнижчого рівня в 2,4 млн. тонн. Радянський уряд, розуміючи важливість азербайджанської нафти, активно проводив заходи для відновлення і розвитку нафтової промисловості. В результаті проведених в 1920-30-х роках робіт, у 1940 році нафтовидобуток в Азербайджані досяг 22,2 млн. тонн, що складало 71,5% усього нафтовидобутку в СРСР.

В роки Другої світової війни азербайджанська нафта зіграла одну із вирішальних ролей у перемозі над фашистською Німеччиною. Враховуючи потреби в нафті під час війни, нафтовики Баку в 1941 році досягли рекордного рівня нафтовидобутку – 23,482 тонн. Ніколи раніше в Баку не видобувалось стільки нафти.

Німецькі війська наближались до Баку. Гітлером навіть була призначена дата захоплення міста – 25 вересня 1942 року. В архівах збереглися фото із документального фільму, де генерали Гітлера, натхненні передчуваючи майбутню перемогу над багатим нафтою Баку, підносять торт своєму фюреру у вигляді багатого нафтою регіону – Баку та Каспійського моря. Задоволений таким сюрпризом Адольф Гітлер відрізав собі шматок... це був Баку [16, с. 30-31]. В умовах коли війська наближались до столиці Азербайджану радянською владою почалась підготовка до евакуації. На осінь 1942 були заглушені та підготовлені до знищення 764 родовища, а 81 комплект бурильного обладнання разом із персоналом було переправлено до Туркменістану. Разом із тим, Баку забезпечував фронт нафтою, відновлюючи та експлуатуючи старі свердловини. Через те, що традиційні шляхи транспортування блокувались німцями, було прийняте рішення вивозити нафту через Середню Азію і вперше в світовій практиці залізничні цистерни із нафтою на плаву морем буксували із Баку в Красноводськ. В жовтні 1942 року Державним комітетом з оборони було прийнято рішення евакуювати із Баку біля 11 тисяч спеціалістів з нафти та велику кількість нафтового обладнання в Татарію, Башкирію та інші регіони Росії. Більшість із них було вивезено в околиці міста Куйбишева, де за допомогою бакинських нафтовиків та обладнання був розгорнутий видобуток нафти. Згодом ці місця охрестили "Другий Баку".

Починаючи із 1943 року, коли небезпека навколо Баку залишилась позаду, почалось відновлення нафтової промисловості. Послаблення промислового потенціалу Баку далось взнаки, тому рівень нафтовидобутку падав. І лише починаючи із 1947 року цифри нафтовидобутку пішли вгору.

Кінець 40-х років позначився ноу-хау в нафтовій промисловості Азербайджану. Геолог Агакурбан Алієв виказав ідею, що в морі є нафта. В зв'язку із цим 14 листопада 1948 року на групу скель у відкритому морі, що йменувались "Кара Дашлар" ("Чорні Камені") був висаджений десант нафтовиків, на чолі із Ніколаєм Байбаковим. В складі десанту був Сабіт Оруджев і той самий Агакурбан Алієв. Згодом усі вони стануть живими легендами. І вже 7 листопада 1949 року на Чорних Каменях

була введена в експлуатацію свердловина №1 (на глибині 1100 метрів), що зафонтанувала нафтою з об'ємом видобутку 100 тонн на добу. Тим самим, була закладена основа видобутку нафти у морі. На честь цієї події було прийнято рішення перейменувати "Кара Дашлар" ("Чорні Каміні") на "Нефт Дашлар" ("Нафтові Каміні").

Подальша історія азербайджанської нафти та нафтової промисловості в період радянської доби позначалась і виснаженням нафтопромисловості, а тому й зменшенням об'єму видобутку, і великою роллю Гейдара Алієва у розвитку як нафтової, так і газової промисловості Азербайджану, і застосуванням нового обладнання, що дозволяло видобувати нафту на великих морських глибинах. В результаті, в порівнянні із аналогічними показниками 1960-х років були відкриті 8 нових родовищ нафти та газу [17], об'єм запасів нафти зріс у 2 рази, а об'єм запасів газу – в 3 рази. В 1975 році загальний видобуток нафти та газу досяг 27,1 млн. тонн (умовного палива). У 1971 році в АРСР було урочисто відзначений видобуток першого мільярду тонн нафти з початку промислової розробки в Азербайджані. В 1980-ті роки кількість плаваючих бурових установок досягла 11, і в результаті їх упровадження були відкриті нові родовища, що мали багаті запаси нафти на глибині 80-350 метрів, що складають нині основну частину азербайджанської нафти (родовища Гюнешли-Чираг, Азери та інші). В цей час в Азербайджані, в Баку почалось будівництво заводу глибоководних морських основ, що не мав аналогу у всьому світі. З цієї метою урядом тодішнього Радянського Союзу було виділено 450 млн. доларів США. Отримання дозволу союзного уряду на будівництво цього заводу (першопочатково його будівництво було передбачено в Астрахані) безперечно було результатом міцної волі та мужності пана Гейдара Алієва.

В перші роки незалежності зріст видобутку нафти та газу розглядався як один із основних засобів подолання економічних та соціальних проблем, що постали перед країною. В умовах обмеженості фінансових ресурсів потрібним кроком було привернути іноземних інвесторів до Азербайджану. Однак, як зазначалося на початку статті, поряд із агресією Вірменії, країна була у внутрішніх протиріччях, нестабільності, самоуправстві, що природно відлякувало західні нафтові компанії. Одночасно, в ході переговорів, що велися на той час, не дотримувалися економічні інтереси Азербайджану [18, с. 254].

Переговори, що велися із кінця 80-х років із нафтовими компаніями, які виявляли зацікавлення азербайджанською нафтою, підійшли до свого завершення навесні 1993 року. В той період Азербайджан був близький до підписання такої угоди, яка не тільки не враховувала інтереси народу, а й створювала умови для пограбунку безцінних природних запасів, що нанесло б великої шкоди економіці країни.

Лише із поверненням до великої політики Гейдара Алієва – досвідченого політика, поклато початок новому етапу у розвитку політичного та економічного життя Азербайджану та його державності.

Обговорення, переговори по нафтовим угодам фактично почалися з нуля і, нарешті, після важкого процесу переговорів була досягнута угода, яка повністю відповідала інтересам Азербайджана. 20 вересня 1994 року в бакинському палаці "Гюлістан" була укладена угода між західними нафтовими компаніями та незалежним Азербайджаном, що згодом отримала назву "Контракт Сто-

ліття". Саме із підписання "Контракту Століття" [19] в Азербайджані починається реалізація нафтової стратегії, що була розроблена безпосередньо Гейдаром Алієвим і була складовою концепції економічного розвитку незалежного Азербайджану. Пізніше нинішній Президент Азербайджанської Республіки Ільхам Алієв, виступаючи 26 травня 2005 року на церемонії, присвяченій здачі в експлуатацію азербайджанської ділянки основного експортного трубопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан імені Гейдара Алієва, скаже наступне: "Нафтова стратегія Гейдара Алієва принесла Азербайджану великі здійснення. Стали розвиватися усі сектори економіки Азербайджана. В результаті проведених в Азербайджані економічних реформ сьогодні успішно розвиваються як нафтовий, так і ненафтовий сектори нашої країни" [20].

Сьогодні нафтовий чинник посідає особливе місце не лише в економіці, а й політиці Азербайджанської Республіки. "Золотий ключ" у вигляді "Контракту століття" відкрив для сучасного Азербайджану двері до великої політики, до лідерства у регіоні. І в геополітичній системі світу з'являється новий суб'єкт – Азербайджанська Республіка.

1. Відновлювалась незалежність, що була декларована 28 травня 1918 році Національною Радою Азербайджану, в результаті чого вперше в історії була утворена парламентська демократія на мусульманському Сході у вигляді Азербайджанської Демократичної Республіки. АДР отримала визнання з боку світового співтовариства, зокрема 12 січня 1920 року Верховна Рада Паризької (Версальської) конференції визнала незалежність АДР, у столиці якої – м. Баку – на той час вже знаходилися дипломатичні представники 17 країн світу. 2. Предпринимательство в нефтяной и газовой промышленности России в конце XIX – начале XX века. – Москва, 2001. – с.5. 3. Цит. за Ашурбейли С.Б. Католические миссионеры в Азербайджане в XVII в. // Средневековый Восток. – Москва, 1980. – с. 21. 4. Марко Поло. Путешествие в 1286 году по Татарии и другим странам Востока. – СПб., 1873. – с. 18. 5. Олсари Адам. // Путешественники об Азербайджане. – Баку, 1961. – Т. 1. – с. 268. 6. Эвлия Челеби. Книга путешествий. Вып.3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. – Москва, 1983. – с. 300-303. 7. К.И.Джафаров, А.К.Джафаров, И.Г.Фукс Хронограф нефтяного и газового дела. Вехи истории техники и технологии бурения. // http://www.oil-industry.ru/Hist_Journ/index.php?ELEMENT_ID=128526 8. Сейдова У.А. Из истории развития нефтяной промышленности Азербайджана // http://www.old.caspenergy.com/25/2004_05_01_14.htm 9. там само 10. К.И.Джафаров, А.К.Джафаров, И.Г.Фукс Хронограф нефтяного и газового дела. Вехи истории техники и технологии бурения. // http://www.oil-industry.ru/Hist_Journ/index.php?ELEMENT_ID=128526 11. Косторниченко В.Н. Иностранный капитал в нефтяной промышленности дореволюционной России: к разработке периодизации процесса // Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л.И.Бородкина. – Вып. 10. – М., 2005. – С. 46-67. 12. Курбанов, Р. А. о. Правовое регулирование иностранных инвестиций в нефтяной и газовой промышленности: Автореферат. – М., 2005. – С. 14. 13. Национальный річний дохід на одну людину в Росії у 1894 році склав 67 рублів, а у 1913 р. – 101 рубль. // Опыт исчисления народного дохода в 50 губ. Европейской России в 1900-1913 гг. – М., 1918. – с. 66. 14. Владимир Мишин. Бакинская "кровь" индустриализации // ж-л Нефть России. – №11, листопад 2007 // <http://www.oilru.com/nr/174/4044/> 15. Цит. за Гусейнов Р. Концепция истории Азербайджана. – Баку: Элм, 1999. – с. 16. 16. Farid Alakbarov. Baku: City that Oil Built // Azerbaijan international. – Summer 2002 (10.2) p. 30-31. 17. Старые морские нефтяные месторождения Азербайджана и их реабилитация // <http://www.caspenergy.com/style.css> 18. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. – М.: Известия, 2003. – с. 254. 19. В "Контракті Століття" були представлені 13 компаній (Амоко, БП, МакДермотт, Юнікал, ДНКР, ЛУКойл, Статойл, Ексон, Туркіш петроліум, Пензойл, Іточу, Ремко, Делта) з 8 країн світу (Азербайджан, Туреччина, США, Японія, Великобританія, Норвегія, Росія та Саудівська Аравія). Контракт Століття відкрив шлях до підписання ще 26 угод за участю 41 нафтової компанії з 19 країн світу. 20. Промова Президента Азербайджанської Республіки Ільхама Алієва на урочистій церемонії присвяченій здаванню у експлуатацію трубопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан імені Гейдара Алієва // http://president.az/articles.php?item_id=20070810035304751&sec_id=11

Надійшла до редколегії 27.01.10

ЖОВТНЕВА ВІЙНИ 1973 р. НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В КОНТЕКСТІ АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

У статті розглянуто Жовтневу війну в контексті американсько-радянського суперництва. Автор обмірковує політику США та СРСР щодо Жовтневої війни, аналізує американські та радянські стратегічні інтереси у цій війні, з'ясовує вплив холодної війни на арабсько-ізраїльський конфлікт. Особлива увага приділяється відносинам між США та СРСР.

This article is dedicated to consideration of October War in the context of American-Soviet rivalry. The author considers American and Soviet policy toward October War, analyzes USA and USSR strategic interests in this war, explains the influence of Cold war on Arab-Israeli conflict. Considerable attention is paid to relations between USA and USSR.

На Близькому Сході у другій половині XX ст. періодично спалахували арабсько-ізраїльські війни. Четверта арабсько-ізраїльська війна 1973 р. стала найбільш масштабним і кровопролитним військовим зіткненням між арабами та ізраїльтянами. В американській та ізраїльській історіографії дану війну прийнято називати війною Йом Кіппур, арабські дослідники розглядають її як війну на мусульманське свято Рамадан. Існує й інше визначення – Жовтнева війна 1973 р.

США та СРСР були опосередкованим чином втягнуті у арабсько-ізраїльський конфлікт, що загострювало міжнародну напруженість і збільшувало загрозу прямого американсько-радянського протистояння. Дана війна загрожувала перерости в глобальне зіткнення наддержав які демонструючи вірність союзницьким зобов'язанням активно надавали зброю своїм регіональним союзникам (США – Ізраїлю, а СРСР – Єгипту та Сирії), сприяючи тим самим ескалації близькосхідного конфлікту.

Без з'ясування особливостей політики США та СРСР під час Жовтневої війни 1973 р. не можна усвідомити всю складність проблеми врегулювання затяжного арабсько-ізраїльського протистояння. Адже в умовах біполярного світу напрямок розгортання арабсько-ізраїльського конфлікту значною мірою визначався протистоянням наддержав і їх боротьбою за вплив у близькосхідному регіоні. В 1960 – 1970-х рр. Близький Схід став одним з головних фронтів "холодної війни", ареною американсько-радянського суперництва. Висвітлення позиції США та СРСР під час Жовтневої війни 1973 р. дозволить більш чіткіше зрозуміти характер американсько-радянських відносини під час криз періоду "холодної війни".

Армії Єгипту та Сирії 6 жовтня 1973 р. атакували Ізраїль. На Близькому Сході розпочалася чергова арабсько-ізраїльська війна, якій судилося стати відправною точкою складного і непростого процесу близькосхідного мирного врегулювання.

Після початку війни з арабськими країнами Ізраїль звернувся до США з вимогою термінового постачання зброї. США планували будь-що вийти з чергової близькосхідної кризи без посилення антагонізму з арабами і намагалися проводити таку політику, при якій вони зможуть надавати підтримку Ізраїлю, у тому числі і військову, але зберігаючи при цьому добрі відносини з багатьма на нафту арабськими країнами. Тому США затримували початок операції з поставок зброї до Ізраїлю, сподіваючись що Рада Безпеки ООН прийме рішення про припинення вогню.

Доки у Вашингтоні розмірковували над питанням про відкриття повітряного мосту до Ізраїлю і можливіми наслідками такого кроку, Радянський Союз вдавася до більш рішучих дій і 10 жовтня 1973 р. відкрив власний повітряний міст для постачання зброї до Сирії та Єгипту. Радянський захід давав змогу запобігти військовій катастрофі арабських країн і був засобом збільшення престижу СРСР на Близькому Сході, як надійного союзника і постачальника зброї [9, р. 186].

Відкриття радянського повітряного мосту занепокоїло США, які одразу запропонували СРСР обмежити постачання зброї в обмін на американську стриманість в постачанні озброєння до Ізраїлю. Держсекретар США Г. Кіссінджер попередив радянське керівництво, що радянський повітряний міст спровокує ідентичну відповідь з боку Вашингтона. Широкомасштабне американське постачання зброї зміцнило б ізраїльські військові можливості і підвищило їхню здатність протидіяти арабським військам. За таких умов поглиблення конфронтації між США та СРСР ставало більш імовірним. Але пропозиція Г. Кіссінджера після обговорення була відкинута Політбюро ЦК КПРС [9, р. 187].

Радянська відмова обмежити поставки зброї до Єгипту і Сирії в обмін на обіцянку американської стриманості в поставках зброї до Ізраїлю було прорахунком радянської дипломатії. Незважаючи на чітке попередження від США, радянське керівництво недооцінило можливу американську реакцію на відкриття радянського повітряного мосту і вирішило продовжити широкомасштабні поставки зброї арабським країнам. Радянський Союз став заручником біполярного протистояння зі Сполученими Штатами. Лише рішучі дії на підтримку арабських країн у їх війні проти Ізраїлю, на думку радянського керівництва, могли підняти престиж СРСР в близькосхідному регіоні і підірвати позиції США.

Коли американські зусилля досягти згоди СРСР щодо скорочення поставок зброї і припинення вогню провалилися, США почали прихильно ставитися до варіанту швидкого забезпечення Ізраїлю всім необхідним озброєнням. Американське керівництво розглядало радянські дії як виклик і не бачило іншого варіанту ніж прийняти його. Американське керівництво вважало, що у США немає іншої альтернативи ніж відкрити власний повітряний міст. Держсекретар Г. Кіссінджер побоювався, що якщо держави озброєні радянською зброєю виграють війну, то СРСР буде контролювати повноенний близькосхідний мирний процес. США 13 жовтня 1973 р. відкрили власний повітряний міст до Ізраїлю [9, р. 196].

Відкриття американського повітряного мосту до Ізраїлю призвело до негативної реакції з боку арабських країн. 17 жовтня 1973 р. в Кувейті на зустрічі країн-членів ОПЕК (Організація країн-експортерів нафти) було прийнято рішення про зменшення видобутку нафти та введення ембарго на її поставки в країни, що прямо чи опосередковано сприяють Ізраїлю утримувати окуповані території, зокрема серед таких країн було названо і США. Радянський Союз публічно схвалив дане рішення ОПЕК. Заохочування з боку СРСР не відіграло вирішальну роль в рішенні арабських країн вдатися до нафтового ембарго. В прийнятті цього рішення Саудівській Аравії та іншим антирадянським арабським режимом належала головна роль [16, р. 26-27].

У другій половині жовтня 1973 р. локальна війна на Близькому Сході почала перетворюватися в більш небезпечний і загрозливий конфлікт глобального масштабу. Не зважаючи на ці загрози тенденції відбувалися

американсько-радянський діалог з питання врегулювання близькосхідного конфлікту. Складність у вирішенні проблеми полягала в тому, що обидві сторони ставили першочерговим завданням припинення вогню, але подальші цілі були різними. Радянський Союз виступав не просто за припинення вогню, яке у будь-який момент могло бути порушене будь-якою із сторін, але за всеосяжне врегулювання конфлікту, яке включало в себе врегулювання всіх спірних питань, у відповідності з резолюцією Ради Безпеки ООН №242 (1967 р.). Американські зусилля були направлені спочатку на недопущення військового розгрому Ізраїлю, а після того як хід військових дій обернувся на користь Ізраїлю, США виступали в ролі єдиного "рятівника" арабів від повного розгрому, що забезпечувало США вирішальну роль в майбутньому близькосхідному врегулюванні. Але, не дивлячись на такі різні інтереси, обидві наддержави були надзвичайно зацікавлені в недопущенні такого розвитку подій, за якого їм довелося б виступити на стороні залученої в конфлікт, що могло, у свою чергу призвести, якщо не до війни між ними, то в будь-якому випадку серйозно б вплинуло на подальший розвиток двохсторонніх відносин і процес розрядки в цілому.

Бажаючи уникнути нищівної поразки арабських "клієнтів" Москви, стурбований погіршенням відносин з Вашингтоном і маючи намір брати участь в повоєнному врегулюванні, радянський лідер Л. Брежнєв 19 жовтня 1973 р. запропонував Р. Ніксону направити Г. Кіссінджера до Москви для переговорів щодо "швидких і ефективних рішень" необхідних для припинення арабсько-ізраїльської війни [1]. Американський президент рекомендував Г. Кіссінджеру обговорити у Москві не просто формулу перемир'я, а спільний американсько-радянський мирний план. Р. Ніксон висловив переконання про те, що "тільки США і СРСР мають силу і вплив щоб створити постійні умови для уникнення іншої війни. Ізраїльтяни і араби ніколи самостійно не зможуть досягти цієї мети" [20].

Держсекретар проігнорував інструкції президента тому, що мав своє бачення ролі СРСР на Близькому Сході. Він хотів залишити СРСР за межами близькосхідного мирного процесу і не бути в партнерстві з ним. Ідея пошуку всеохоплюючого миру і пропонування його Ізраїлю було неприйнятним для нього. Він бачив США як посередника у переговорах між Ізраїлем і арабськими країнами, що будуть відбуватися за принципом "крок-за-кроком" [7, р. 524-525].

Зрештою, під час переговорів у Москві сторони дійшли необхідного консенсусу. Рада Безпеки ООН 22 жовтня прийняла резолюцію № 338, яка закликала всі воюючі сторони припинити вогонь і будь-яку військову діяльність, не пізніше ніж через 12 годин з моменту прийняття цієї резолюції.

Після припинення вогню сторони мали негайно приступити до виконання резолюції №242 (1967 р.) у всіх її частинах. Негайно і одночасно з припиненням вогню між сторонами мали початися переговори, направлені на встановлення "справедливого і міцного миру" на Близькому Сході [19, р. 481].

Це був значний дипломатичний успіх США. Радянський Союз погодився на резолюцію, яка закликала до прямих переговорів між сторонами без будь-яких умов чи застережень. Крім того, СРСР вперше не наполіг на звільненні Ізраїлем окупованих територій як передумови для майбутніх угод. Араби і ізраїльтяни прийняли умови резолюції і 22 жовтня перемир'я вступило силу [13, р. 936].

Г. Кіссінджер мав ясну і чітку стратегію. Із самого початку конфлікту, він був налаштований використати арабсько-ізраїльську війну для того, щоб по-перше, за-

пустити близькосхідний мирний процес; по-друге, виступити в ролі посередника у переговорах і по-третє, продемонструвати всім зацікавленим сторонам, що тільки за допомогою США вони зможуть досягти миру. Сполучені Штати були єдиною наддержавою, що була в контакті з обома учасниками близькосхідного конфлікту. Г. Кіссінджер був переконаний, що у випадку коли американцям вдасться зберегти рівновіддалену позицію під час війни то США матимуть можливість відігравати головну роль в близькосхідному мирному процесі [4, р. 419].

Радянський Союз планував зберегти довіру арабських країн. Крім того, радянське керівництво сподівалося, що нові партнерські відносини із США дозволять СРСР брати участь в близькосхідному мирному процесі [4, р. 419]. США були готові працювати спільно з СРСР над припиненням вогню, обмежуючи тим самим можливості радянської дипломатії. Але американці не мали жодного бажання ділити з СРСР роль "миротворця" у повоєнному мирному процесі.

Держсекретар Г. Кіссінджер після переговорів у Москві вирушив до Ізраїлю, де сповістив ізраїльського прем'єр-міністра Г. Меїр, що якщо ізраїльські війська рухатимуться "протягом ночі, коли я летітиму", то не буде "сильного протесту з боку Вашингтона". Тим самим, американський держсекретар фактично дозволив ізраїльтянам продовжити військові операції до того як рішення Ради Безпеки ООН вступить в дію [10].

На ізраїльсько-сирійській ділянці фронту бойові дії припинились. Але на ізраїльсько-єгипетському продовжувались. Ізраїль, проігнорувавши резолюцію Ради Безпеки ООН про припинення вогню, продовжив бойові дії. В результаті наступу ізраїльських військ було оточено третю єгипетську армію на східному березі Суецького каналу.

СРСР зажадав від Ізраїлю негайного припинення військових дій. Л. Брежнєв зв'язався з Р. Ніксоном через "гарячу лінію", вимагаючи негайно вжити спільних рішучих заходів для того, щоб припинити військові дії Ізраїлю. СРСР пропонував діяти через Раду Безпеки ООН. Л. Брежнєв підозрював, що Ізраїль порушив перемир'я за згодою США [5]. У своїй відповіді Р. Ніксон заявив, що США беруть на себе відповідальність за те, щоб повністю припинити військові дії з боку Ізраїлю. "Ми з вами досягли історичного врегулювання, – говорився в посланні Р. Ніксона, – і ми не дозволимо, щоб воно було зірвано" [14].

Тим часом бойові дії на Близькому Сході продовжувались. Єгипет 24 жовтня 1973 р. звернувся до США та СРСР з проханням надіслати миротворчі війська в близькосхідний регіон, щоб допомогти виконати умови резолюції Ради Безпеки ООН про припинення вогню. СРСР оголосив про свою готовність підтримати в ООН резолюцію про надсилання радянських і американських військ. США заявили, що не погодяться на таку резолюцію ООН і виступають проти будь-яких спроб СРСР надіслати війська в регіон Близького Сходу [7, р. 528-529].

Держсекретар Г. Кіссінджер застеріг СРСР від односторонніх дій і заявив про готовність США протидіяти силою вступу радянських військ на Близький Схід [2, р. 529]. Водночас, держсекретар наголосив: "Ми не хочемо конфронтації з СРСР. Якщо Радянський Союз і ми зможемо працювати спільно – спочатку, для запровадження перемир'я, а потім для сприяння міцного врегулювання на Близькому Сході, тоді розрядка засвідчить про себе" [8, р. 495-496].

Вранці 24 жовтня 1973 р. радянський посол в США А. Добринін зателефонував Г. Кіссінджеру і продиктував текст листа Л. Брежнєва до Р. Ніксона, щойно одержаного з Москви. Л. Брежнєв повідомив, що Ізраїль

порушуючи перемир'я, продовжує захоплювати нові території Єгипту. Для вирішення кризи Л. Брежнєв запропонував негайно відправити до Єгипту радянські та американські військові контингенти для забезпечення виконання рішення Ради Безпеки. Л. Брежнєв зробив завуальовану погрозу можливих односторонніх радянських дій, якщо США відмовляться приєднатися до СРСР: "Якщо Ви вважаєте неможливим діяти спільно з нами, то ми були б поставлені перед необхідністю терміново розглянути питання про прийняття нами відповідних кроків в односторонньому порядку" [11].

Москва вирішила натякнути американцям на можливість одностороннього втручання у конфлікт на Близькому Сході, сподіваючись, що це допоможе примусити США вплинути на Ізраїль. Радянські літаки, які виконували рейси з доставки військових вантажів для Єгипту і Сирії, припинили свої польоти і були повернуті на радянські аеродроми. Американські аналітики вважали, що ці літаки планувалося використати для перекидання радянських військ на Близький Схід. Були приведені в стан підвищеної бойової готовності деякі радянські повітрянодесантні частини. Радянський середземноморський флот збільшився до безпрецедентних розмірів [17, р. 480].

Пізно ввечері 24 жовтня 1973 р. була зібрана нарада Вашингтонської групи спеціальних дій (ВГСД). На цьому засіданні були присутні: державний секретар Г. Кіссінджер, помічник президента А. Хейг, начальник об'єднаного комітету начальників штабів, адмірал Т. Мурер, міністр оборони Дж. Шлезінгер, помічник президента Б. Скоукрофт і директор ЦРУ У. Колбі. Для того, щоб перешкодити відсіліці радянських військ американське керівництво вирішило вдатися до загрози війною. Присутніми на засіданні ВГСД було ухвалене рішення про приведення американських звичайних й ядерних сил у всьому світі у стан підвищеної бойової готовності. Цікаво, що це рішення приймалося без участі президента США Р. Ніксона, якого просто вирішили не будити [17, р. 480]. Від імені Р. Ніксона було направлено листа до Л. Брежнєва, у якому американський президент висловився проти відправлення об'єднаних американсько-радянських військ на Близький Схід. Однак, США допускали можливість направити на Близький Схід цивільних спостерігачів від наддержав [15].

Політбюро ЦК КПРС 25 жовтня 1973 р. після довгих дискусій швидко і одногласно відкинуло ідею військової конфронтації з США. Радянське керівництво вирішило проігнорувати американську тривогу і вдатися лише до політичної відповіді [18, р. 148]. Л. Брежнєв надіслав листа американському президенту Р. Ніксону, у якому повідомив, що СРСР приймає американську пропозицію про надсилання на Близький Схід невійськових спостерігачів. СРСР висловив сподівання на майбутню співпрацю з США в справі виконання резолюції Ради Безпеки ООН про припинення вогню [3].

25 жовтня 1973 р. на засіданні Ради Безпеки ООН була прийнята резолюція № 340, згідно якої на Близький Схід направлялися війська ООН, в які не були включені частини США та СРСР. Збройні сили обох наддержав 26 жовтня повернулися до нормального стану.

Принциповою проблемою стало положення третьої єгипетської армії, яка була оточена ізраїльськими військами. Ізраїль не давав згоди на постачання оточених єгипетських солдатів необхідним провіантом і медикаментами. Л. Брежнєв надіслав термінове послання Р. Ніксону, вимагаючи від нього вдатися до "ефективного і негайного тиску" на Ізраїль, щоб гарантувати його згоду на постачання третьої армії. У цьому посланні Л. Брежнєв вперше обговорив американську ядерну тривогу. Він заявив, що це рішення США здивувало

його і відмітив, що СРСР не вдалися до відповіді, хоча американська ядерна тривога була неспровокованою акцією і не сприяла розрядці та послабленню міжнародної напруги [6].

Американський президент у зворотному листі пообіцяв припинити вогонь і вплинути на Ізраїль, щоб дозволити постачання третьої єгипетської армії невійськовими товарами. Американці виправдовували ядерну тривогу цитуванням листа Л. Брежнєва від 24 жовтня про "вжиття відповідних кроків в односторонньому порядку" [12].

Зрештою, 27 жовтня єгиптяни і ізраїльтяни погодилися, що військові делегації обох країн зустрінуться і спільно розроблять план втілення в життя рішення про припинення вогню. Почалися прямі переговори між арабами та ізраїльтянами. 11 листопада 1973 р. на 101-му кілометрі дороги Каїр-Суец був підписаний єгипетсько-ізраїльський протокол про припинення вогню.

Жовтнева війна 1973 р. хоч дещо вплинула на процес розрядки між Радянським Союзом і Сполученими Штатами але не підірвала її і довела, що існує можливість співпраці між наддержавами навіть у справі політичного врегулювання близькосхідного конфлікту. Обидві наддержави виявились об'єктивно зацікавленими в припиненні арабсько-ізраїльського протистояння, а тому намагались вживати дієвих та ефективних заходів для врегулювання цього конфлікту. Під час близькосхідної кризи відбувався постійний американсько-радянський діалог і був отриманий безцінний досвід врегулювання кризових ситуацій під час розрядки. Всі сторони, прямо чи опосередковано залучені у цей конфлікт, хоч і зрозуміли, що процес примирення є необхідною умовою уникнення подібних війн в майбутньому, не зробили належних висновків. Зокрема, СРСР з року в рік розширював своє втручання в регіональні конфлікти, що врешті-решт привело до війни СРСР в Афганістані в 1979 р., яка поклала край розрядці міжнародної напруги.

США досить успішно застосували поєднання дипломатії й військової сили, завдяки чому були досягнуті основні цілі, поставлені американським керівництвом. Радянський Союз виявився не спроможним швидко реагувати на виклики, що стояли перед ним під час близькосхідної кризи. Жовтнева війна 1973 р. стала початком занепаду радянського впливу в близькосхідному регіоні. СРСР втратив можливість бути учасником близькосхідного мирного процесу. Сполучені Штати, навпаки, спромоглися отримати статус "миротворця" на Близькому Сході.

1. Brezhnev to Nixon, 19 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-41.pdf>
2. Dallek R. Nixon and Kissinger: Partners in Power / Robert Dallek. – N.Y.: HarperCollins, 2007. – ix, 740 p. 3. Dobrynin to Kissinger, enclosing letter from Brezhnev to Nixon, 25 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-76.pdf>
4. Garthoff R. Detente and Confrontation. American-Soviet Relations from Nixon to Reagan / Raymond L. Garthoff. – Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1994. – xx, 1206 p. 5. Hotline Message from Brezhnev to Nixon, 23 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-61a.pdf>
6. Hotline Message from Brezhnev to Nixon, 26 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-83.pdf>
7. Isaacson W. Kissinger: a biography / Walter Isaacson. – N.Y.: Simon & Schuster, 1992. – 893 p. 8. Kalb M. Kissinger / Marvin Kalb, Bernard Kalb. – Boston: Little, Brown and Company, 1974. – xiii, 577 p. 9. Lebow R. We All Lost the Cold War / Richard Ned Lebow, Janice Gross Stein. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – xiii, 566 p. 10. Memcon between Meir and Kissinger, 22 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-54.pdf>
11. Message from Brezhnev to Nixon, 24 October 1973, received at State Department, 10:00 p.m. // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-71.pdf>
12. Nixon Hotline Message to Brezhnev, 27 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-84.pdf>
13. Nixon R.

The Memoirs / Richard Nixon. – N.Y.: Grosset & Dunlap, 1978. – xii, 1120 p. 14. Nixon to Brezhnev, 23 October 1973, sent via hotline // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-62.pdf> 15. Nixon to Brezhnev, 25 October 1973, delivered to Soviet Embassy, 5:40 a.m. // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-73.pdf> 16. Quandt W. Soviet Policy in the October 1973 War // A report prepared for Office of the Assistant Secretary of Defense/International Security Affairs. May 1976. Режим доступу: <http://www.rand.org/pubs/reports/2006/R1864.pdf> 17. Rabinovich A. The Yom Kippur War. The epic

encounter that transformed the Middle East. / Abraham Rabinovich. – N.Y.: Schocken Books, 2004. – xv, 543 p. 18. Revisiting the Yom Kippur War [ed. by P. R. Kumaraswamy]. – London: Frank Cass, 2000. – ix, 249 p. 19. Security Council Resolution 338 (October 22, 1973) // The Israel-Arab reader: a documentary history of the Middle East conflict. – N.Y.: Penguin books, 1984. – xi, 704 p. 20. Situation Room Message from Peter Rodman to Kissinger, 20 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-47.pdf>

Надійшла до редколегії 27.01.10

К. Машкіна, асп.

УЧАСТЬ ВИХІДЦІВ З КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

Дана стаття присвячена проблемі участі іноземців у економічному житті Московської держави.

This article is dedicated to the problem of participation of foreigners in the economic life of Moscow state.

Впродовж того періоду, яким обмежено рамки даної статті, в історії Великого князівства Московського відбулися важливі зміни. Зокрема, Іван III (1462 – 1505), ліквідувавши вікову залежність Москви від монгольських ханів (1480 р.), активізував політико-економічні зносини з тогочасними країнами європейського континенту. Василій III (1505 – 1533) підніс на новий щабель авторитет країни на міжнародній арені. Його ж дружина Олена Глінська, ставши регентшою (4 грудня 1533 – 3 квітня 1538) при неповнолітньому наступникові престолу, особливо піклувалася "об умноженні народонаселення Росии выходцами из чужих стран". І, звичайно, в даному плані не можна ігнорувати й такої події, як вичення на царство сина Василя III, царевича Івана Васильовича 16 січня 1547 р., оскільки вона означала юридичну трансформацію Московського князівства в царство [11, с. 418-419; 482]. Крім того, саме з цього часу поширюється нова назва держави – Росія.

Подібного роду суспільно-політична еволюція впливала на всі сторони життя Московії, викликаючи зміни в її господарському комплексі, що були особливо помітні на прикладі тієї частини російської торгівлі, де діяли купці-вихідці з країн Західної Європи. Тому, завдання даної статті полягає у висвітленні ролі іноземців у розвитку процесу товарообміну Московської держави наприкінці XV – першій половині XVI ст.

Варто зазначити, що окремі аспекти даного питання розглядали у своїх монографіях такі дослідники, як В.І. Ключевський, М. Бережкова, М.М. Тихоміров, Г.Л.Хорошкевич, О.О.Рибіна, М.В. Фехнер, Н.Г. Подальєв та ін. [4; 1; 12; 13; 7; 14; 6].

Помітну роль в тогочасній торгівлі європейців з Росією відігравала продукція континентальної легкої промисловості, серед якої, у свою чергу, вагоме місце посідав так званий "лундиш", або "сукно англійське, вироблене в Лондоні". Погоджуючись з думкою окремих вчених про те, що левова частка його потрапляла до Московії з караванами ганзейських купців, зазначимо, що прибутковою справою постачання до країни тканин з берегів Темзи займалися також й самі уроженці Англії [2, с. 38; 9, с. 60].

Активну торгівлю з росіянами вели тоді представники Ганзейського Союзу (старонім. "союз", "гільдія") – міжнародного торговельного об'єднання з центром у місті Любек, що на початку XV ст. включав у себе 160 міст північної та центральної Німеччини, а також ряд західнослов'янських населених пунктів. Його головним комерційним осередком тут надовго став так званий "Німецький двір" у Великому Новгороді [6, с. 7; 8, с. 262-265]. У 1461 р. "ганзейські купці привозили мед не лише до Новгороду, але й до Пскову. Скоріш за все, ця торгівля була не вигідною для ганзейців. Однак, вона була

настільки звичною, що в Любеку цей товар навіть часто називали "російським" [13, с. 327]. Через три роки ввів торгуючими членами Ганзи неповноцінних й недоброякісних товарів ("скверних сукон из Поперинга", тощо) настільки розлютив новгородців, що вони навіть заборонили їм "обновить ограду своих дворов" (у відповідь на що ганзейці в одній із скарг звинуватили росіян у збуті через них на Захід погано обробленого хутра білки [8, с. 72]). За даними ж 1475 – 1476 років, ганзейці привозили в Московію тканини, виготовлені в районі Іпру (за ціною 30 крб. за постав), а в 1479 – 1481 рр. – домотканні грубі тканини з Польщі [1, с. 160].

Яскраве уявлення про значні розміри тодішньої російсько-ганзейської торгівлі дають її матеріали суто ілюстративного характеру. Наприклад, аналізуючи вивіз ганзейцями до Любека "московської" солі через призму різного виду побутових негараздів на кшталт морських катастроф, бачимо, що навіть в даних конкретних випадках втрати їх обчислювалися сотнями кілограмів [13, с. 254, 288]. Лише "на одном любекском корабле, шедшем из Новгорода и потерпевшем крушение у о. Готланд в 1493 г., находилось 129,5 шф. 146 лф. 22 мф., т. е. около 22 тонн воска, а на корабле, утонувшем между Ревелем и Готландом в 1493 г., находилась одна бочка с 500 шкурами, одна кипа и еще одна бочка" [13, с. 151, 156]. Під час закриття вже згаданого вище Німецького Двору в Новгороді (1494 р.), місцева адміністрація вилучила в його мешканців товарів і предметів майже на 300 тисяч гульденів, в тому числі – 16 тис. метрів сукна, "6 срібних чаш, 6 срібних кубків, дароносиця, 1 кубок, блюде для просфори, 1 хрест, 2 кружки, 23 марки повноцінного срібла, 2 гарні дзвіниці, 1 гарна сковорода для виготовлення пива, 5 глечиків для вина, багато олов'яних глечиків, 1 срібна брошка від клобука, інші цінності і гроші, які всі не були записані. За іншими джерелами відомо, їхня кількість в цих двох російських містах сягала декількох сотень осіб [8, с. 78-79, 80-81, 83-84].

Якщо ж говорити про торговельну діяльність в Росії вихідців з Нідерландів, то вже в середині XV ст., за свідченнями венеціанця Барбаро, окремі купці з Фландрії, перентинаючи Московську державу із заходу на схід, осідали в далекій Казані, звідки (знову ж таки – через землі слов'ян) вивозили високоякісне місцеве хутро,

успішно конкуруючи в цьому плані з ганзейцями [2, с. 54; 9, с. 60; 14, с. 65].

З іншого боку, приїжджаючи до російської столиці, голландці збували тут "іпрське сукно" (так називалися тканини, які виготовляли тоді в місті Іпр) та вироби з нього, причому покупцями цих вельми дорогих товарів часто були представники московської аристократії. "В духовній грамоті дмитрівського князя Юрія Васильовича, – зазначає з цього приводу Г.Л. Хорошкевич, – складеній назадовго до 12 вересня 1472 р., згадується: "...Дати ми Ондрею Шихову тридцять рублев, а мои у него постав ипскои светлозелен". Серед майна княгині Юліанії, вдови князя Бориса Васильовича Волоцького, була "шуба червчатая ипская". У грудні 1475 – січні 1476 рр. великий князь Іван Васильович отримав від новгородських бояр 45 поставів іпрського сукна, і, крім того, – від новгородського володаря – 18 поставів" [12, с. 179, 181]. Доставлене в Московію уродженцями з берегів Шельди, іпрське сукно в 1500 році було відправлене в Крим Менглі-Гурею, ще через 4 роки ногайському правителю Ямгурчю повезли "сукно ипское рудою, да сукно ипское червчатю, да постав сукна новогонской". Відомості про дорогі тканини зустрічаються в духовній грамоті брата Василя III, углицького удільного князя Дмитра Івановича (1503 р.), а "шуба хрепты белилны гола да сукно ипское черлено" – серед подарунків, котрі надіслав до середньо-азійського володаря Хош-Маахмета цар Василь Іоаннович (1508 р.) [13, с. 179]. За даними ж 1515 – 1520 рр., "голландцы имели в Новгороде свой двор и торговали там беспшлинно" [4, с. 292].

Згадки про комерційну діяльність греків на теренах Московії приводить М. Фехнер. Торгували вони перш за все в Путивлі, завозячи сюди шовк-сирець, вовну, фарби та інші товари зі Сходу [14, с. 49].

З кінця XV ст. починається активна діяльність на землях середньовічної Росії негоціантів з Данії, причому після 11 січня 1492 р., з моменту прийняття Копенгагеном курсу на підкорення собі Балтійських торговельних шляхів, нащадки стародавніх вікінгів вже мали тут настільки міцні позиції, що адміністрація ворожого їм Любека, з метою приборкання конкурентів, приймає рішення "про введення торговельних мит для озброєння ганзейського флоту", при чому оподаткуванню не підлягали тільки товари духовних осіб та феодалів, хліб і борошно [8, с. 84]. Проте, всі ці ганзейські заходи датчан не злякали, й незабаром виникають їхні торговельні факторії в різних місцях тодішньої Московії. "Перші згадки про Датський двір в Новгороді з'являються в документах 1516 року, коли датчани претендували на місце Готського двору в Новгороді, але ганзейським купцям вдалося зберегти право володіння Готським двором у своїх руках. Однак уже в наступному році датчани отримують від великого князя жалувальну грамоту, за якою їм дозволялося мати власні двори в Новгороді та Івангороді. В російському варіанті на відміну від списку, який зберігається в Копенгагені, містяться суттєві подробиці, з яких випливає, що Василь III дозволив датським купцям не тільки побудувати торговельні двори в Новгороді та Івангороді, але й звести там свої храми. За даною грамотою, місце для Датського двору в Новгороді відводилося на Торговій стороні поблизу Волхва, сторону ділянки складали 60 сажнів в довжину і 30 сажнів в ширину, що значно перевищувало розміри інших іноземних дворів у Новгороді" [8, с. 137-138].

Славилися участю в експортній торгівлі з Московією в цей час і окремі вихідці з Лівонії. Так, у 1467 р. саме вони, намагаючись закріпитися на внутрішньоросійському ринку зі своїми тканинами, прийняли цілу низку

постанов, які, аналогічно до рішення зборів прибалтійських міст у Вольмарі, забороняли довозити в Московію "скверные сукна" ("schlimme lakene") [13, с. 185]. Трохи пізніше, в 1474 р., за відповідною угодою Новгорода та Пскова з Дерптом, лівонцям дозволялося вести у вищезазначених російських містах роздрібно-оптову торгівлю, за винятком операцій, пов'язаних із корчмарством [1, с. 168]. На межі 70-80-х років XV ст. купці з Тевтонського Ордену постачали до Росії "грубые польские ткани" [13, с. 202]. Розвивалася тут також і їхня торгівля сіллю, причому, збуваючи в Московію цей вельми дефіцитний тоді продукт, лівонці суворо стежили за тим, щоб вона через Нарву потрапляла сюди тільки "упакованной в мешки, а не в россыпном виде" [13, с. 203, 254-255]. За інформацією 1489 – 1492 років, певну роль у торговельних стосунках Лівонії та Росії мало срібло; той же "Ревель просил, чтобы серебро, предназначенное для вывоза на Русь, было предварительно проверено и очищено, и чтобы ливонцами ввозилось только серебро с чистым содержанием не ниже 15 лотов". Поруч з цим, лівонці відігравали помітну роль в експорті на Захід російського воску, шкір та хутра [13, с. 114-115, 151, 290]. Після 1516 р. вони міцно й надовго закріпилися в Новгороді, де на Німецькому Дворі їм для торгівлі відводилися спеціальні місця [3, с. 90; 14, с. 102].

Проникають на Схід континенту також піддані Польського Королівства. Зокрема, в середині XV ст. вони активно діють в Казані, звідки, на зразок голландців, регулярно постачають на батьківщину хутра різних сортів, а після 1500 року отримують право приїздити й вільно торгувати в Москві [2, с. 38; 9, с. 60].

Глибоке коріння мала присутність в Росії купців зі Швеції. "В російську мову, – зазначав М.М.Тихомиров, – потрапило багато коренів західноєвропейських мов, в першу чергу, німецькі, скандинавські та італійські. Іноді важко сказати, яка мова лягла в основу того чи іншого російського слова... Так, на перший погляд важко повірити в те, що слово "берковець" (10 пудів) походить від назви торговельно міста Бірка в Скандинавії" [12, с. 17]. Якщо ж говорити про 1462 – 1547 рр., то шведи, з одного боку – вели активну торгівлю у місті Молога (де, за матеріалами, зібраними професором В.Й.Ключевським, "торговля была исключительно меновая: стрелы, ножи, ложки, топоры, готовые одежды и другие подобные вещи меняли преимущественно на меха"), а з іншого – були серед тих, кому московська адміністрація на початку XVI ст. дозволила торгувати також в Новгороді [3, с. 90; 4, с. 254].

У першій половині XVI ст. до столиці держави Рюриковичів вже могли більш-менш вільно навідуватися негоціанти й із сусіднього Великого Князівства Литовського [4, с. 298]. Поруч з цим, широкого розвитку набув й опосередкований товарообмін між двома країнами, цікаву інформацію стосовно якого знаходимо в одній з робіт М.М.Тихомирова: "Книжкова справа на Русі була тісно пов'язана із замовленням рукописів окремим писцям. Зберігся цікавий документ, який зображує картину книжкової торгівлі в Москві другої половини XV ст. Василь Ермолін пише своєму другу Якову, видатному сановнику у литовському великому князівстві. Сановник просив Ермоліна купити для нього декілька книг на московському ринку, але Ермолін відповідає, що таких книг у продажу немає, однак їх можна замовити "доброписцу" (професійному переписувачу). У листі Ермоліна відчувається дух торгової людини, який готовий служити своєму контрагенту за кордоном і обіцяю, що замовлення буде виконане на вищому рівні" [13, с. 163].

Отже, приведенний матеріал свідчить про те, що перетворення Московії із золотоординського улусу в незалежну державу, яке супроводжувалося зміцненням

її міжнародного авторитету, сприяло значному напливу сюди неогоціантів з-за кордону. Якщо, скажімо, у 1242 – 1460 рр., іноземці (враховуючи "служилих людей", котрі мігрували на Схід континенту лише для того, щоб стати під бойові знамена тамтешніх можновладців) приїздили в Москву й інші феодалні землі та князівства на просторах від Оки до Двіни та Уралу рідко, то в наступні 75 років ситуація змінюється настільки, що до російської столиці починають регулярно навідуватися тисячі самих лише "торгових людей" із Заходу, серед яких, окрім традиційних для Росії ганзейців, чий двір існував у вже згаданому вище Новгороді Великому, зустрічаємо вже англійців, вихідців з Великого Князівства Литовського, голландців, греків, данців, італійців, ливонців, поляків, шведів.

1. Бережков М. О торговле Руси с Ганзой до конца XV века. – СПб.: Тип. В.Безобразова и К., 1879. – 268 с. 2. Богородицкий Д. Очерк торговли Нижнего Новгорода за XVI и XVII вв. // Киевские университетские известия – К., 1912. – № 7. – С. 36-44. 3. Герберштейн С. Записки о Московских делах. – СПб., 1908. – 230 с. 4. Ключевский В.О. Сказания иностранцев о Московском государстве. – Петроград, 1918. – 333 с.

5. Мудролюбов. Сведения о пространстве, народонаселении, силе и богатстве древнего Великого Новгорода // Северный Архив. – Журнал древностей и новостей по части истории, статистики, путешествий, правоведения и нравов, издаваемый Ф.Булгариным и Н.Гречем. – 1828. – Ч.31, №2. – I. – Российская история – СПб.: Тип. Императорского Воспитательного дома, 1828. – С. 212 – 226. 6. Подаль Н.Г. Ганза: мир торговли и политики в XII – XVII столетиях. – К.: Изд-во Дипломатической академии при МИД Украины, 1998. – 202 с. – 202 с. 7. Подаль Н.Г. Дипломатичне покликання середньовічного купця Вулфа Вулфама // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Випуск 9. Зовнішня політика та дипломатія: історичні традиції, сучасні реалії, перспективи. – К.: Видавничий дім ДЕМІД, 2003. – С. 262 – 292. 8. Рыбина Е.А. Иноземные дворы в Новгороде в XII – XVII вв. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 176 с. 9. Семенов В. Библиотека иностранных писателей о России. – Т.1. – СПб., 1838. – 256 с. 10. Славянский М. Историческое обозрение торговых сношений Новгорода с Готландом и Любеком. – СПб.: Тип. К.Крайя, 1847. – 76 с. 11. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – В 15-ти книгах. – Книга III (тома 5 – 6). – Т.5 –М.: Изд-во соц-эк. литературы, 1960. – 562 с. 12. Тихомиров М.Н. Средневековая Россия на международных путях (XIV-XV вв.). – М.: Изд-во Наука, 1966. – 174 с. 13. Хорошкевич А.Л. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV – XV веках. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 366 с. 14. Фехнер М.В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке. – М.: Гос. Изд-во культурно-просветительной литературы, 1956. – 122 с.

Надійшла до редколегії 27.01.10

Т. Орлова, канд. іст. наук, доц.

МІЛЕНА РУДНИЦЬКА У ДЗЕРКАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

На прикладі віддзеркалення в українській історіографії життєвого шляху однієї з провідних діячок жіночого руху Мілени Рудницької розглядається проникнення і перспективи поширення у вітчизняній біографістиці новітніх підходів світової історичної науки.

By the example of the reflection of the life path of Milena Rudnytska, one of the leading personalities of women's movement, in Ukrainian historiography, the article regards the implementation and the prospects of spreading of contemporary approaches of the global historical discipline in the national biographic studies.

На початку нового тисячоліття проблеми самосвідомості як нації, так і особистості зайняли одне з чільних місць у фокусі соціально-гуманітарного знання. Аналіз індивідуальної діяльності та індивідуальної свідомості став найважливішою складовою частиною значної кількості досліджень так званої персональної історії. "Біографічний елемент історії" набув нового, вищого рівня, що не може не впливати на створення повнішої загальної картини розвитку суспільства, тієї чи іншої спільноти на певному етапі. Основним об'єктом дослідження виступає історія життя конкретної особистості у всій його унікальності та повноті.

Протягом століть існування під різними назвами російської імперії її ідеологи робили все можливе заради вилучення із свідомості людей національної та історичної самоідентифікації. Насамперед це стосувалося не титульних націй. Загальною тенденцією була деперсоналізація історії, її дегероїзація. На сучасному етапі розбудови української держави одним з важливих завдань науковців та викладачів є відродження персонального ряду українських діячів, які дійсно творили історію України. Тому зрозуміло є важливість біографічних досліджень і донесення їх результатів до уваги широкої громадськості.

Як визначають фахівці, біографія в широкому розумінні слова є історико-культурним явищем, що об'єднує різні види, роди й типи біографічного дослідження. Вона є об'єктом літературної і наукової діяльності та складним історичним явищем, що чутливо реагує на суспільні колізії, зміни історичних парадигм та ідеологічні коливання. Через це біографія насамперед є частиною історії, яка пов'язана з життям та діяльністю людини, висвітленням її життєвого шляху, причинно-наслідкових зв'язків і встановленням внутрішнього й зовнішнього змісту її життя, а тим самим – її ролі в історико-культурному процесі [20, с. 3-4]. Хоча у XX ст. відбувся розподіл біографій на художні, науково-художні, науко-

во-популярні та наукові, двома головними видами виступають наукова та літературна.

Разом із тим на межі тисячоліть поруч із традиційною історичною біографією з'являється так звана персональна історія – новий напрямок, із своїми специфічними дослідницькими завданнями і процедурами. Часто цей напрямок фахівці називають "новою біографічною історією". Відмінність цього напрямку студіювання від звичних "історичних портретів" полягає у тому, що "...в ньому особисте життя і долі окремих історичних індивідів, формування і розвиток їхнього внутрішнього світу, "сліди" їхньої діяльності у різномасштабних проміжках простору і часу виступають одночасно як стратегічна мета дослідження і як адекватний засіб пізнання історичного соціуму, що їх включає і який ними твориться, і в такий спосіб використовується для прояснення соціального контексту, а не навпаки, як це практикується у традиційних історичних біографіях" [9, с. 56].

Хоча біографістика як така не є новацією для науковців та літераторів, проте пострадянські умови надали принципово інших можливостей для її розвитку. Після тривалого ідеологічного пресингу настав час перегляду колишніх оцінок і підходів, зокрема у визначенні ролі і місця особистості в історії. І це стосується не тільки загальнофілософських висновків, але й конкретної історичної діяльності. Адже в нашій історії – безліч імен людей, діяльність яких для більшості або зовсім невідома, або така, що подавалася радянською історіографією у спотвореному вигляді. Аналогічна ситуація із поданням тої дійсності, яка існувала за часів радянської влади. Вона фальсифікувалася за принципом "соціалістичного реалізму", тобто показувалося не те, що було насправді, а те, що мало бути відповідно до ідеологічних настанов. Те, що не вкладалося у задану схему, просто замовчувалося. І саме через висвітлення життєвих шляхів людей, які жили в ті часи можна прослідку-

вати тенденції суспільного життя. Як писав відомий російський філософ Е.Соловйов: "Безпосереднім об'єктом біографії є життя людини від моменту народження до моменту смерті. Однак предметом, на який спрямоване основне дослідницьке зусилля біографа, кожного разу виявляється соціальна і культурна ситуація. Тільки по відношенню до останньої життя, що замальовується, набуває значення історії, особливої змістовно-часової цілісності, до якої можна застосувати поняття унікальності, подійності, розвитку, самоздійснення" [17, с. 138].

За кордоном добре відомою є типологія біографічного жанру, розроблена Дональдом Уокером. До неї входять: 1) біографія особистості (відомості про час і місце народження, освіту, родинні коріння і впливи, риси характеру та особисте життя особи); 2) професійна біографія; 3) бібліографічна біографія (аналіз надрукованих праць, історія їх створення, резонанс); 4) ситуативна біографія або біографія середовища (події та умови соціально-економічного та політичного життя епохи та суспільства, в яких жила і працювала людина [9, с. 332-333]. Тобто тільки уся сукупність фактів особистого, професійного, ситуативного і бібліографічного характеру створює те, що можна назвати науковою біографією.

Варто підкреслити і ту обставину, що з персональною або новою біографічною історією, найтісніше пов'язаний і такий перспективний напрямок сучасної світової історіографії, як гендерна історія, зокрема та її галузь, яка в англomовних країнах зветься "Women's history", а в Україні – "Жіночі студії". Якщо говорити про вітчизняний стан розробки біографістики, так на разі очевидно, що на тлі досить значного масиву публікацій, присвячених чоловікам, жінкам приділено набагато менше уваги. Так, деякі біографічні енциклопедичні довідники або зовсім не згадують жінок, або називають одиниці призвищ, найчастіше письменниць або співачок. Кардинальною спробою змінити ситуацію стало фундаментальне видання "Українки в історії", в якому подано матеріали про багатьох видатних доньок нашої країни [18]. В ньому серед інших статей приміщена і стаття про Мілену Рудницьку (1892-1976), написана відомою діаспорною дослідницею української історії з Джордж-Вашингтонського університету (США) Мартою Богачевською-Хом'як [18, с. 124-129]. І сама діячка, і названий матеріал є дуже показовими з точки зору питань, які піднімаються у пропонованій статті.

Ім'я Мілени Рудницької було заборонено згадувати тоталітарною системою, адже жінка присвятила своє життя боротьбі за звільнення України від її ярма. І в житті достойниці виразно відбилися всі особливості того часу – політичні, національно-визвольні, економічні, соціальні, зокрема, гендерні, культурні – ті, які стосувалися і України, і Радянського Союзу, і світу. Саме через уважний аналіз життя цієї видатної українки можна було б їх показати, чого поки що, на жаль, не здійснено в наявних публікаціях.

Мілена – член родини непересічних українських діячів кінця XIX – XX століть. Її братами були видатний політик та журналіст Іван Рудницький-Кедрин, професор зарубіжної літератури Михайло Рудницький, композитор Антін Рудницький. Класик української історіографії Іван Лисяк-Рудницький – її син. Сама Мілена була видатним політиком, соціологом, педагогом, вченим, журналістом. Вона також виступала ідеологом і провідником українського жіночого руху.

Незважаючи на тогочасні складності для жіноцтва в одержанні вищої освіти, Мілена навчалася на філософському факультеті Львівського, а потім Віденського університетів. Тема її докторської дисертації була дуже

незвичайною: "Математичні основи естетики Ренесансу". Хоча праця залишилася незахищеною, оскільки жінку захопив вир громадської та заробіткової роботи.

З 1919 р. і майже до самої смерті М.Рудницька виступала в пресі із статтями на політичні, феміністичні та виховні теми. Працювала вчителькою середніх шкіл, а потім – викладачкою на Вищих педагогічних курсах у Львові. У 1920-1930-х роках була одним з ідеологів та організаторів жіночого руху в Західній Україні. У 1921 р. вона організувала і очолила Союз Українок (1938-1939 рр. – "Дружина княгині Ольги"). Невдовзі "Союз українок" перетворився на всенародну організацію, яка нараховувала 80 повітових філій, 1100 первинних організацій, із членством у 100 тисяч. В 1934 р. за її ініціативи відбувся конгрес українок у Станіславі. Як провідник Союзу Українок М.Рудницька відіграла важливу роль в Українському національно-демократичному об'єднанні (основній галицько-українській партії 1925-1939 рр.). У 1928-1935 рр. представляла УНДО в Сенаті польського Сейму, де працювала в комісіях з освіти та закордонних справ. Налагодивши добрі контакти з урядовими і громадськими колами Західної Європи, намагалася привернути увагу міжнародної спільноти до становища українства, особливо підрадянського.

В той час, коли більшовицьке керівництво всіляко замовчувало голодомор 1932-1933 рр., а інші країни намагалися його не помічати, оскільки їм треба було кудись продавати свою продукцію машинобудування і одержувати дешеві сільськогосподарські продукти, М.Рудницька робила все можливе, аби привернути увагу світової громадськості до штучного знищення українського селянства, організувати йому допомогу. У Львові було створено Громадський комітет Рятунку України. В Галичині з'явилася мережа місцевих комітетів рятунку. Союз Українок звернувся до жіночих організацій світу із проханням провести в своїх країнах акції організації допомоги Україні. Комітети порятунку були створені в США, Канаді, Франції, Польщі, Бельгії, Чехії, Румунії. Вони змобілізували ідейно всіх українців на підтримку голодуючих.

В той час найвпливовішою міжнародною організацією була Ліга Націй – попередниця ООН. М.Рудницькій вдалося напередодні її сесії спонукати швейцарську пресу заговорити про трагедію в Україні, а потім добитися, аби справа голоду в Україні поставили поза чергою на порядок денний Конгресу Європейських Національностей. Членами Конгресу були не держави, а національні меншості в різних країнах. Метою його був захист інтересів меншостей проти зловживань панівної нації в державі. Мужня жінка виступила на Конгресі, він схвалив окрему резолюцію: "Прилюдна опінія всього світу повинна вважати за свій елементарний обов'язок підтримати акцію в користь жертв жахливої голодової катастрофи в Советському союзі особливо ж в Україні" [5]. Цю резолюцію було передано особисто президентові Ради Ліги Націй Мовінкілю. М.Рудницька особисто зустрічалася з ним, надала необхідні матеріали, zorganizувала звернення Комітету зв'язку міжнародних жіночих організацій до нього. 29 вересня було скликане засідання Ради для розгляду справи Голоду в Україні, на якому були присутні представники 14 держав. Проте тільки три держави – Ірландія, Іспанія та Німеччина – підтримали ідею проведення акцій допомоги голодуючим в Україні. Решта наполягли на передачі цього питання у відання Червоного Хреста. В якості пояснення була висунута неможливість впливати на державу, яка не є членом Ліги Націй. На пропозицію Червоного Хреста про допомогу Москва відповіла, що така не потрібна. А наступного – 1934 р. – 30 держав-членів найвпливо-

вищої на той час міжнародної організації звернулися до СРСР з пропозицією про вступ. Показовим є те, що діяльність М.Рудницької насправді викривала не тільки злочинність радянської влади, а моральну співвідповідальність "цивілізованого людства" за жертви більшовицького режиму [16].

Детальний виклад біографії видатної українки не є предметом даної статті. Її мета – дати історіографічну оцінку тих публікацій, що в різний час вийшли друком як в Україні, так і за її межами. Серед них – більшість статей в діаспорних періодичних виданнях [2; 4; 5; 8 та ін.], а також статті, приміщені у вітчизняних наукових періодичних виданнях та пресі [3; 7; 10; 11; 19 та ін.] та біографічних довідниках [12; 15; 18 та ін.]. Їхня загальна риса – вельми невеликий обсяг і досить поверховий зміст: перелік подій і праць, яких у М.Рудницької було чимало.

Проте серед останніх історіографічних джерел особливе значення має вже згадуваний фоліант "Українки в історії", де приміщена стаття дослідниці, яка найбільш всебічно і глибоко підійшла до вивчення життя та діяльності М.Рудницької, а саме Марти Богачевської-Хом'як. Саме вступна стаття М.Богачевської-Хом'як відкриває величезний за обсягом збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість пані Мілени, виданого за сприяння Союзу Українок Америки [13]. Пані Марта спільно з Ярославом Пеленським почала пошукову роботу, завершеною Мирославою Дядюк. Повне редагування здійснено М.Богачевською-Хом'як. Це видання є дуже цінним з точки зору персональної історії, оскільки вона використовує найрізноманітніші матеріали, що містять як прямі висловлювання особистого характеру (листи, щоденники, мемуари, автобіографії), так і непрямі свідчення, які фіксують погляд з боку або так звану об'єктивну інформацію. Треба підкреслити, що у названому збірнику подано автобіографічний матеріал, листи, опубліковано її статті, виступи, інтерв'ю, а також матеріали про суспільно-політичну діяльність видатної громадсько-політичної діячки, тобто "погляд з боку".

Великий творчий доробок М.Рудницької, зібраний у даній книзі, а також у вигляді окремих видань міг би стати джерелом написання окремої праці, присвяченої історіографічному аналізу творчості видатної українки. Серед її праць окрему групу складають ті, що присвячені жіночому питанню. Серед них можна назвати "Нова доба культури", "Трагічний конфлікт", "Громадянська праця жінок", "Жіноцтво і політичні партії", "Економічна незалежність жінки", "Український жіночий конгрес", "Українська дійсність і завдання жінки", "Жінка і нація", "Вартість політичної рівноправності для жінок" та багато інших. Але М.Рудницька не замикалася виключно на фемінізмі та жіночому русі. Вона виступала і з ширших політичних питань: "Терпіння і надії українського народу", "Як відроджується нація" "Боротьба з більшовизмом", "Боротьба за правду про Великий Голод", "Західна Україна під більшовиками" та ін. Наприкінці життя вона зацікавилася сутністю християнства та його роллю в житті людини. У 1963 р. з'явилася її книга "Дон Боско. Людина. Педагог. Святий", а у 1970 – її остання велика праця "Невидимі стигмати", присвячена Йосифу Сліпому. Хоча пані Мілена думала про написання своїх спогадів, проте тому завадила недуга і задум залишився без реалізації. Померла вона у Мюнхені. У 1993 р. тіло було перевезене до Львова.

Мілені Рудницькій присвятила низку своїх праць раніше більше відома за кордоном, а останнім часом і в Україні Марта Богачевська-Хом'як. При чому треба особливо наголосити: в них вчена найбільше серед усіх інших змогла втілити новітні підходи історичних досліджень, про які йшлося вище. Вона не тільки змальовує

умови, в яких торувала свій життєвий шлях М. Рудницька, але й показує, як само вони вплинули на її світогляд і самореалізацію. У всіх публікаціях виразно проходить думка: "Доба, в якій виростала Рудницька, змусила її з ранньої молодості усвідомити питання про роль жінки в сучасному світі" [13, с. 8]. Даються характеристики її професійних занять як політика, педагога, науковця, публіциста. М.Богачевська-Хом'як прослідковує не тільки етапи, події, досягнення своєї героїні, але й виявляє власний неабиякий хист психологічного аналізу змін її характеру, підкреслюючи і ті риси, які залишалися незмінними, і ті, які з'являлися згодом.

М.Богачевська-Хом'як, зокрема пише: "Рішення здобувати класичну матуру та йти на університетські студії поруч з братами, попри смерть батька та матеріальну незабезпеченість сім'ї в той час, вимагало зусиль, вміння відстояти свої переконання перед скепсисом як чоловіків, так і жінок, життєздатності та сили пробитись крізь препони. Так вироблялись впевненість у собі, рішучість і – найважливіше – самостійність у своїх поглядах, стійкий імунітет до чужих ідей, неперевіраних власним розумом та практикою" [13, с. 9]. Важливо наголосити, що у М.Богачевської-Хом'як історична постать була не "сухою схемою", а живою людиною. В одному з своїх інтерв'ю вона говорила про М. Рудницьку: "Це була надзвичайно вироблена, інтелегентна, високоосвічена пані. Добре говорила, завжди елегантно вдягнена, – попри те, що не мала грошей, – свідомо своєї власної вартості, і свідомо того, що Україна мусить репрезентувати себе на належному рівні. Переїхавши до США як емігрантка, без цента, вона відразу виявляла помешкання в дорогій частині Нью Йорка... Тобто, це жінка, яка знає свою вартість і яка хоче, щоб цілий народ її також був гідно репрезентований" [6]. У своїй фундаментальній праці "Білим по білому. Жінка в громадському житті України. 1884-1939" дослідниця так характеризувала М.Рудницьку: "... громадська діячка, дуже популярна в громаді, загально-визнана поборниця українського жіночого руху. Не можна твердити, що це типова жінка міжвоєнного періоду, аж надто видатною особистістю вона була. Високоосвічена... дуже працьовита, тверезого розуму, політично й громадськи зріла, з неабияким ораторським хистом, Рудницька була тонким й властолубним політиком" [1, с. 198].

Дослідниця не залишає поза увагою сімейне життя Мілени, її заміжжя за адвокатом і журналістом Павлом Лисяком. Подружнє життя, а потім материнство гостро поставили складні питання поєднання покликань не тільки дружини і матері, але й освіченої жінки, яка прагнула громадської діяльності. Проте це виявилось надто складним: подружжя з ініціативи П.Лисяка розлучилося. Мілена залишилася з сином і заміж більше не виходила. Проте увесь час гостро переживала неможливість віддати належне вихованню сина, бо її постійно відволікала робота. М.Богачевська-Хом'як показує, як власні життєві обставини вплинули на світоглядні позиції.

"Молода Рудницька гостро ставила проблему поєднання обтяжливого домашнього господарювання того часу з намаганням провадити повновартісне професійне та громадське життя. 1919 р. у статті "Трагічний конфлікт" вона настоювала, що: "Жінка є лише тоді в силі підняти успішну конкуренцію з мущиною, ... коли висвободиться від своїх домашніх обов'язків... Це рівнозначне з тим, що лише незамужня і бездітна жінка може виповнити як слід завдання поза домашнього фізичного чи розумового звання. Іншими словами жінка має нині змогу лиш під цєю умовою творити на рівні з мущиною нові вартості на полі господарським і культурним, коли зрезигнує з природного полового життя: з подружжя і материнства" [13, с. 13]. Авторка простежує еволюцію поглядів М.Рудницької на роль жінки у суспі-

льстві, показує, що з часом нею було переосмислено громадську роль материнства й аргументовано "здоровий фемінізм": "Фемінізм Рудницької не атакував, а навпаки посилював громадські установи та традиційні підвалини суспільного життя – родину, виховний аспект материнства, прив'язаність жінки до нації та церкви. Вона вважала, що прикмети матері, визволені з вузьких рамок родини і перенесені у соціальний світ та підпорядковані службі загалу, мають важливу духовну місію "у житті Народу" [13, с. 15].

З точки зору історіографії має значення також особа автора біографії. Це надто очевидно у порівнянні публікацій, присвячених М.Рудницькій, що вийшли в самій Україні і в діаспорі. Особливо це виразно помітно саме у працях М.Богачевської-Хом'як: вона в курсі нових підходів у біографістиці, що і відбивається на її наукових розробках. Разом із тим навіть у неї наявні "білі плями" у висвітленні життя та діяльності видатної української діячки. Залишається багато питань, на які дані не відповіли, а тільки натяки. Наприклад, чому М.Рудницьку усунули від керівництва Союзом Українок, а врешті решт і витіснили з організації? Як склалося її життя у Сполучених Штатах Америки? Що саме спонукало звернутися до релігії і заглибитися у релігієзнавчі дослідження? Наскільки вони були вдалим? Деякі життєві аспекти взагалі не висвітлюються. Наприклад, з чого жила пані Мілена? Адже після смерті батька, як вже зазначалося, матеріальне становище сім'ї було скрутним, з чоловіком вона розлучилася. То звідки бралися гроші на забезпечення існування свого власного і синівського? Можливо, пояснення слід виводити із загальновідомого захоплення ставлення біографа до свого персонажу. Можливо, свій вплив мала настанова: "Про померлого або добре, або ніяк". Але навряд чи жива людина повністю позбавлена своїх слабкостей, недоліків, проблем. До того ж слабкості часто є продовженням чеснот, а подолання складних проблем показують характер у всій його повноті. Врешті решт видатну особистість цінують за її звершення, які перевершують її помилки і вади.

У згаданому інтерв'ю М. Богачевська-Хом'як також сказала, що феномен Мілени Рудницької це є феномен успіху політика програми економічного розвитку. За нею стояла найбільша у Європі – пропорційно до населення – жіноча організація – Союз Українок, яка пройшла всі села і містечка і всюди проводила програму економічного розвитку. Це була практична праця на користь українського народу [16]. У своїх працях М.Рудницька наголошувала на необхідності рівності прав чоловіків і жінок і разом із тим підкреслювала відмінності, які вважала важливими: "Жінка, як істота наділена іншим мозком і серцем з іншими вимогами і бажаннями чим мущина, внесе до культури зовсім нові, свіжі цінності, поглибить її та поширить. Відмінна психічна і інтелектуальна конструкція жінки мусить необхідно протягнути за собою повну перебудову державного і суспільного ладу і перетворення всієї культури", – писала вона у статті "Нова доба культури" [13, с. 12-13].

Ці слова виглядають особливо значущими на тлі змін, яких досягли протягом останніх років північноєвропейські країни. Мається на увазі насамперед стабільність політичного життя, низький рівень злочинності, найнижчі показники корупції, розвиненість економіки, що разом забезпечує найкращі умови життя та соціального захисту населення. В цих країнах запроваджена обов'язкова квота представництва жінок на всіх рівнях влади: половина місць у парламентах, половина міністерських портфелів. Жінки обираються президентами і стають прем'єр-міністрами (Мері Робінсон – Ірландія, Гру Харлем Брундтланд – Норвегія, Вигдсін Фіннбогдоттір – Ісландія, а Тар'ю Халонен двічі обиралася

президентом Фінляндії). На думку спадає висновок стосовно доречності "здорового фемінізму" М. Рудницької за сучасних умов.

Взагалі постать Мілени Рудницької є дуже символічною. Це – українка нової формації, яка жила і діяла на зламі епох і перехресті цивілізацій. В її долі віддзеркалилися найсуттєвіші процеси і зміни ХХ століття. Всі її успіхи і поразки мають певні причини. Разом із тим її життя та діяльність дають підстави для рішучої критики хибної альтернативи соціального і культурного детермінізму, який малює індивідів як таких, котрі повністю формуються соціальними або культурними факторами. Вона виявила неабиякі активність, що мала за мету змінювання не тільки власного життя, але й життя соціуму. З точки зору історіографії це сприяє виробленню плюралістичного та динамічного бачення проблем біографістики.

Проте великосяжне дослідження історії життя Мілени Рудницької залишається поки що у перспективі. Це – одна з характерних рис жіночих студій в Україні. Вивчення історії нових незалежних держав, які утворилися після розвалу Радянського Союзу показує: хіба що Росія може позмагатися з Україною у чисельності видатних жінок, які творили історію і культуру. Проте в Росії жіночі студії мають більшу міру розвитку, ніж у нас. В Україні про непересічних жінок написано чимало, проте загальна публікація схожий на мозаїку, що складається з великої кількості дрібних фрагментів – коротких оповідей, дуже часто забарвлених традиційною українською поетичністю замість науковості. Останніми роками з'явилася значна кількість досліджень гендерних питань в Україні, що не може не справляти враження на читача. Проте, на жаль, не дуже впливає на реальне становище жіноцтва, яке витримує на своїх плечах основний тягар перехідного періоду, до того ж погіршений сучасною кризою. Навряд чи можна шукати кращих часів у минулому, але там можна знайти досвід, який допоможе поліпшити теперішнє та майбутнє.

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінка в громадському житті України. 1884-1939. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
2. Богачевська-Хом'як М. Мілена Рудницька і жіночий рух // Наше життя. – 1992. – липень – серпень. – С. 10-13.
3. Бурім Д., Черченко Ю. Неопублікований лист Мілени Рудницької до Беніто Муссоліні // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 76-80.
4. Весна Х. Мілена Рудницька. Що ми знаємо про неї // Вільне життя. – 1997. – 4 жовтня. – С. 2.
5. Горохович А. Мілена Рудницька // Віднова. Культура. Суспільство. Політика. До сторіччя українського жіночого руху (1884-1984). – 1984. – літо-осінь. – С. 34-47.
6. Інтерв'ю з Мартою Богачевською-Хом'як. – Режим доступу: http://www.fulbright.org.ua/62_2_u.html.
7. Грабовський С. Чи може жінка бути політиком? // Свобода. – 2007. – № 9. – Режим доступу: <http://svoboda.com/ua/index.php?Lev=news&Id=3404>.
8. Гром'як М. Повірення через роки // Вільне життя. – 1997. – 4 жовтня. – С. 2.
9. Історія через личність: Історическа біографія сьогодні / Под ред. Л.П.Репіної. – М., 2005. – 715 с.
10. Красівський О. Я. Мілена Рудницька в суспільно-політичному русі Західної України в 20-30-х роках // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 68-72.
11. Курас І. Книга страждань і подвигів (про книгу М.Рудницької "Невидимі стигмати") // Тернопіль вечірній – 1998. – 12 грудня. – С. 5.
12. Медведик П. Рудницька Мілена Іванівна (15. VII. 1892, Зборів – 9. III, 1976, Мюнхен) – учителька, журналістка, громадська і політична діячка // Медведик П. Літературно-мистецька та наукова Зборівщина. Словник біографій визначних людей. – Тернопіль, 1998. – С. 201-202.
13. Мілена Рудницька. Статті, листи, документи (Зібник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької) / упоряд. Мирослави Дядюк. – Львів, 1998. – 844с.
14. Пазуняк Н. Пам'яті Мілени Рудницької // Українка у світі. – 1976. – Ч.2. – С. 4. – С. 3-4.
15. Луговий О. Мілена Рудницька // Луговий О. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи. – 2-е вид. – К., 2007. – С. 240.
16. Рудницька М. Боротьба за правду про великий голод // Наша віра. – 2000. – № 6. – С. 12; № 7. – С. 10; № 8. – С. 8-9.
17. Солов'єв З.Ю. Біографічний аналіз як вид історико-філософського дослідження // Вопросы философии. – 1981. – № 9. – С. 131-140.
18. Українки в історії /загал. ред.В.Борисенко. – 2-е стереотипне видання – К.:Либідь, 2006. – 328 с.
19. Федорів Р. Небо і пекло Мілени Рудницької // Дзвін. – 2000. – № 4. – С. 144-146.
20. Чижко В.С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія і методологія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук.: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / В.С.Чижко. – К., 1997. – 48 с.

Надійшла до редколегії 27.01.10

ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ РЕПАРАЦІЙНОЇ ПРОБЛЕМИ (1920-1922 рр.)

*Автори статті розглядають динаміку політики Англії щодо вирішення репараційної проблеми Німеччиною.
Authors of the article consider the dynamics of British policy with regard to solution of German reparational problem.*

Одним із важливих факторів міжнародних відносин 20-х рр. XX ст. стали економічні проблеми, спричинені Першою світовою війною. Проявом "нового бачення" міжнародної ситуації стала розробка програми "європейської реконструкції" [2, с.23], що була поєднана з ідеєю проведення широкомасштабної європейської економічної конференції за участі переможеної Німеччини та Радянської Росії. Ініціатором і керівником розробки такої програми став британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж.

Разом з тим ставлення політичних кіл Великої Британії та Франції щодо німецького питання було неоднозначним і тому заслуговувало обговорення на міжнародних конференціях. Так, з січня 1920 до січня 1923 р. кількість лише найбільш значних конференцій досягла 24 [10, с. 128].

Чи не найголовнішим питанням конференцій в Парижі (8-16 січня 1920 р.), Лондоні (12-23 лютого 1920 р.), Сан-Ремо (19-26 квітня 1920 р.) було питання про репарації. На останній конференції виникло питання щодо німецького озброєння. Німці звернулись до союзників з Нотою, в якій вимагали подвоєння чисельності своєї армії в порівнянні з цифрою, встановленою Версальським договором. У цьому Німеччині було відмовлено. В період Каппівського путчу в Німеччині (березень 1920 р.), побоюючись, що в країні до влади придуть мілітаристські, реваншистські кола, французькі війська зайняли Фанкфурт та Дармштадт. Уряд Ллойд Джорджа виступив проти такого розширення французької зони окупації, але французи не вивели своїх військ.

21-22 червня 1920 р. на конференції у Булоні союзники виступили із пропозицією встановити загальну суму репарацій у розмірі 269 млрд золотих марок. Делегація Німеччини не була запрошена. Вперше обговорення репараційного питання разом з німцями відбулося на конференції в Спа 5-16 червня 1920 р. Німецький військовий міністр генерал Х. фон Сект звітував про хід роззброєння Німеччини, бо на той час німецька армія ще становила 200 тис чол (хоча за рішенням Версальського договору вона повинна була складати 100 тис.) Німці відкладали термін скорочення армії на осінь 1921 р., тому союзники, у свою чергу, вимагали, щоб скорочення було завершено до 1 січня 1921 р. У випадку невиконання цього рішення Німеччиною на порядок денний виступала окупація Рура.

Від імені Німеччини на конференції у Спа також виступив у якості економічного експерта промисловий магнат Г. Стіннес. Він відкрито заявив, що союзники "вражені хворобою переможців" і не отримають німецького вугілля навіть у випадку окупації [1, с. 57]. Цей виступ змусив британських дипломатів бути насторожі, тому англійсько-французьке зближення знов стало реальністю. Продовжились переговори щодо питання про санкції на випадок відмови Німеччини виконувати вимоги союзників, стосовно роззброєння та виконання поставок. Було прийняте рішення зупинитися на окупації Рурської області силами всіх союзників. Тиск на Німеччину мав результати і вона змушена була підписати угоду в Спа.

Наступним етапом в обговоренні німецького, зокрема репараційного, питання була Лондонська конференція (21 лютого – 14 березня 1921 р.) Згідно з Версаль-

ським договором загальна сума німецьких репарацій мала бути визначена не пізніше 1 травня 1921 р. у відповідності із рішенням, що було прийняте в січні на конференції в Парижі. Союзники запропонували загальну суму репарацій у розмірі 226 млрд марок, що було менше, ніж було визначено на конференції в Булоні (1920 р.). Представник німецької делегації міністр закордонних справ В. Сімонс запропонував суму сплати у розмірі 50 млрд марок. Крім того з неї малос вилучити 20 млрд марок, які Німеччина вже сплатила. Однак за даними репараційної комісії Німеччина виплатила лише 8 млрд марок [6, с. 365].

Уряди Франції та Англії були обурені такими пропозиціями, вважали їх порушенням Версальських угод. Д. Ллойд Джордж зазначав, що німецька пропозиція є доказом того, що Німеччина не бажає виконувати зобов'язання, а уникає їх. Особливо обурила прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа промова, виголошена В. Сімонсом напередодні Лондонської конференції в Штутгарті, де той заперечував відповідальність Німеччини за війну. Британський прем'єр-міністр заявив, що відповідальність Німеччини за війну є вже вирішеним питанням і обіцяв ввести санкції у разі невиконання висунутих вимог [6, с. 366]. Однак, Німеччина виконувати вимоги не збиралася, і тому санкції були введені в дію. Французькі війська окупували Дуйсбург, Рурорт та Дюссельдорф на правому березі Рейну. На кордоні німецької території були встановлені митниці. У Франції була проведена часткова мобілізація. Все було готове до вторгнення в Рур. Англія не надавала відповідної підтримки Франції в репараційному питанні, побоюючись, що це питання може бути використане французькими правлячими колами в якості приводу для окупації Рурської області. З цього приводу британський посол в Німеччині Е. Д'Абернон наводить тезу Д. Ллойд-Джорджа про те, що французи не можуть визначитись, що є для них важливішим: отримати репарації чи, окупувавши Рур або здійснивши інші військові акції, насолотитись остаточним поневоленням Німеччини. Очевидно, що обох цілей їм досягти не вдасться, тому доведеться вибирати. А що стосується Великої Британії, то вона проти будь-яких військових авантур і віддає перевагу економічному впливу [1, с. 95].

На черговій конференції в Лондоні, що проходила з 29 квітня до 5 травня 1921 р., за пропозицією англійців відбулось нове зниження загальної суми репарацій. Нова схема передбачала сплату 132 млрд марок. Виплата мала здійснюватись щорічними платежами в 2 млрд марок і до них додавалось 25% вартості німецького експорту. Таким чином, відбулось дуже вагоме зниження суми, порівняно з першим проектом в 480 млрд марок, який пропонували представники Англії на Паризькій мирній конференції. Однак німці все ще були незгодні з умовами.

5 травня союзники висунули вимогу до Німеччини прийняти нову репараційну схему. У випадку відмови, вони погрожували окупацією Руру. Англійський уряд не мав єдиної позиції щодо питання санкцій, однак прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж намагався не довести справи до їх впровадження, тому 11 травня німецька сторона нарешті прийняла запропоновані їй умови.

Варто зазначити, що англійсько-французько-німецькі відносини були різко ускладнені через ситуацію у Верхній Сілезії, тому 20 березня 1921 р. в цій області був проведений плебісцит, запланований Версальським договором. Було вирішено розділити спірну територію між Німеччиною та Польщею. Британська сторона пропонувала більшу частину (приблизно $\frac{3}{4}$) території віддати Німеччині. Французи ж пропонували приблизно таку саму частину віддати Польщі. Союзники не змогли прийти до згоди і вирішили передати питання на розгляд Ліги Націй [9, с. 26]. Однак, це лише була відстрочка вирішення. В той час у Верхній Сілезії відбувались збройні сутички між поляками та німцями. Англійська дипломатія підтримувала німців. Д. Ллойд Джордж на виступі у палаті громад заявляв, що поведінка поляків – це виклик Версальському договору. Польща не має права жалітись на договір, адже вона нічого не зробила, щоб його завоювати. Власної свободи вона не змогла домогтись своїми силами. Таким чином, союзники мають право примусити її виконувати договір, або ж дати можливість німцям це зробити.

У Верхню Сілезію були введені союзні війська, у тому числі 6 британських батальйонів. 20 жовтня 1921 р. Ліга націй винесла свій вердикт. Під контроль Польщі передавалась частина Верхньої Сілезії, що становила 29% загальної площі області та 46% населення. Німеччину не задовольняв такий результат і її політичні кола висловлювали розчарування недостатньою підтримкою з боку Британії.

В жовтні 1921 р. міністр закордонних справ Франції Л. Лушер та міністр закордонних справ Веймарської республіки В. Ратенау підписали у Вісбадені французько-німецьку угоду, що полягала в тому, щоб зруйновані області Франції були відновлені за рахунок надходжень з Німеччини і щоб Франція отримала перевагу в репараційних виплатах, на яку не погоджувались союзники. Ця угода викликала незадоволення і острах в Британії, адже репараційне питання могло бути вирішене безпосередньо Францією та Німеччиною. Коли з'являлась загроза французько-німецького зближення, Англія змушена була йти на поступки Франції. Тоді відносини налагоджувались, однак, через деякий час вони знову загострювались.

Зобов'язання, які Німеччина врешті мала прийняти, не здійснювались нею в повній мірі. Ситуація з натуральними поставками була кращою, а от грошові внески постійно відтягувались під різними приводами. До об'єктивних перешкод, що виникали, таких, як переведення за кордон значних грошових сум, додавались штучно створені німцями складнощі. Німецькі капіталісти намагались різними способами навмисно дезорганізувати фінансовий сектор, стимулювати інфляцію тощо.

18-22 грудня 1921 р. у Лондоні відбулась нова конференція по репараціях. На ній німецька сторона заявила, що не зможе сплатити черговий внесок у розмірі 500 млн марок і вимагала мораторій. З англійськими представниками це питання було обговорене ще до початку конференції. Німецька заява серед французьких представників викликала неабияке обурення та чергові погрози окупації Руру. Спільно було прийняте рішення в найближчий час провести нову конференцію у Каннах.

Франція була зацікавлена в отриманні максимальних репарацій. По-перше, репарації можна було спрямувати на відбудову зруйнованих під час Першої світової війни департаментів. Хоча промисловість Франції не переживала кризу, головним чином, завдяки попиту на робочу силу для відновлювальних робіт, але витрати на виплату пенсій та на реконструкцію спустошених районів складали половину річних витрат уряду. Планува-

лось, що ці витрати відшкодує Німеччина і вони покривались виключно шляхом позик [3, с. 143]. По-друге, під час війни Франція заборгувала великі суми Великій Британії та США, тож репарації могли стати джерелом виплати заборгованості. По-третє, здійснюючи репараційний тиск, французький уряд сподівався сильно дезорганізувати економічну ситуацію в Німеччині. Послаблена в економічному та політичному плані Німеччина переставала становити будь-яку загрозу для Франції в майбутньому. Прем'єр-міністр Франції Е. Ерріо говорив з цього приводу міністру закордонних справ Британії О. Чемберлену, що він з острахом очікує, як Німеччина через десять років знов розв'яже війну [3, с. 163]. Французи наполягали на тому, що кожного разу, коли вони перевіряли заяви Веймарського військового міністерства з приводу питання роззброєння, то виявляли, що вони є неправдивими.

Інтереси Великої Британії були діаметрально протилежними до французьких. Країна внаслідок війни досягла того, що німецькі товари зникли зі світових ринків, Англія позбавилась значної конкуренції. Однак виявилося, що Німеччина втратила можливість купувати англійські товари, що стало вагомим недоліком для англійської економіки. Політика потужного репараційного тиску, яку так наполегливо відстоювала Франція, ще більше дезорганізувала німецьку економіку, і європейську в цілому, як наголошували британські правлячі кола. Через це Англія вважала необхідним всіляко сприяти економічному відновленню Німеччини. Цей принцип був своєрідним продовженням ідеї, раніше висловленої видатним економістом, тоді – молодим співробітником міністерства фінансів Дж. Кейнсом, про те, що Німеччина є ядром господарської системи всієї Європи і без відновлення першої неможливим є відновлення другої, а необґрунтовані репараційні претензії перешкоджають цьому [2, с. 25]. Таким чином, британські політичні діячі могли з достатньою підставою заявляти, що якщо головною вимогою Франції є репарації, то економічні передумови їх політики відповідають французьким інтересам не менше, ніж британським. Був і політичний аспект сприятливої британської політики по відношенню до Німеччини. Він полягав у тому, що послаблення Німеччини означало в розумінні британського уряду зникнення рівноваги, або "балансу сил" в Європі, або інакше значне посилення Франції. З цього приводу Е. Д'Абернон зазначав, що теорія, у відповідності з якою Франція, за наявності гарантованої підтримки зі сторони Великої Британії та інших зв'язків зі своїми союзниками в Центральній Європі, буде займати більш дружню позицію по відношенню до Англії, є помилковою. Джерелом сили руху на підтримку тісного союзу з Англією, на його думку, був страх перед потужністю Німеччини і, усунувши цей страх, Англія ризикувала втратити союзника [8, с. 63]. Рівновага в Європі, на яку раніше у своїй зовнішній політиці спиралась Велика Британія, після Першої світової війни була порушена. До війни основу рівноваги становили Велика Британія, Франція, Німеччина, Росія, Австро-Угорщина та Італія. Тепер же все змінилось, адже Німеччина була виключена з кола великих європейських держав. Австро-Угорщина перестала існувати. Італія не була визначальним фактором європейської політики. Англійсько-французьку Антанту змінило протистояння. З появою Радянської Росії англійсько-російські відносини стали набувати іншого характеру.

"Політика виконання" зобов'язань, покладених на Німеччину Версальським договором, якої дотримувався німецький рейхсканцлер Й. Вірт була орієнтована на англійську підтримку. Ця політика давала можливість

Німеччині продемонструвати свою згоду на виплату репарацій і одночасно вона розуміла руйнівні наслідки цих виплат для країни. До того ж німецький уряд міг розраховувати на партнерство у вирішенні європейських проблем, намагаючись зменшити репараційні виплати.

У репараційному питанні одним з основних невирішених пунктів було визначення загальної суми репарацій, яка мала стати кінцевим визначенням усіх зобов'язань Німеччини. Французи заперечували проти визначення загальної суми. Спочатку вони обґрунтовували свою позицію тим, що на момент підписання Версальського договору ще неможливо було чітко визначити в грошовій формі всі завдані збитки. Надалі, вже під час переговорів з Німеччиною, відстрочка визначення загальної суми вважалась доречною тому, що жодна сума, що задовольнила б Францію, не могла бути прийнята Німеччиною. На твердження англійців про те, що визначення платоспроможності Німеччини є питанням конкретного факту, французи відповідали, що рівень німецької платоспроможності буде змінюватись в майбутньому і тому вона не може бути встановлена раз і назавжди.

У грудні 1920 р. союзні уряди зібрали нараду разом з німецькими експертами у Брюсселі для спільного розгляду проблеми репарацій. Після деякої перерви переговори відновились в неофіційній обстановці у Парижі в січні 1921 р. За ініціативою французького представника експерти одноголосно висловили побажання відкласти визначення остаточної суми. Підкреслювалося, що має бути прийнята тимчасова угода про виплату Німеччиною 3 млрд марок протягом п'яти років. Таке рішення прем'єр-міністр Франції А. Бріан обґрунтовував тим, що Франція готова тимчасово погодитись на визначені щорічні платежі, поки буде вивчене питання про остаточної суму репарацій. Однак Д. Ллойд Джордж виступив проти пропозицій експертів і продовжував наполягати на розробці пропозицій, що були направлені на вироблення постійної угоди. Е. Д'Абернон навпаки стверджував, що до моменту стабілізації німецької валюти не можна робити серйозних припущень стосовно майбутнього фінансового положення Німеччини [1, с. 60]. Тож він зазначив, що помилкою було те, що деякі вважали відновлення Німеччини неможливим поки не буде встановлено загальної суми боргу [1, с. 123].

Конфлікт з приводу загальної суми німецьких репарацій загострився в значній мірі під впливом розбіжностей відносно розподілення німецьких платежів між союзниками. На конференції в Спа 5-6 липня 1920 р. були визначені частки окремих країн: Велика Британія – 22%, Франція – 52, Італія – 10, Бельгія – 8%. До того ж Німеччина повинна була взяти на себе зобов'язання про постачання в найближчі півроку по 2 млн тонн вугілля на місяць. З цього часу одержувачі мали сплачувати постачання вдвічі дорожче. Це була певна поступка для Німеччини, та в разі невиконання зобов'язань, союзники мали право ввести свої війська в Рурський промисловий район.

На конференції Франція вимагала пріоритет в отриманні компенсації за розорені, під час війни, райони. Д. Ллойд Джордж відмовився іти на будь-які поступки. В такому разі лише у двох випадках Франція могла погодитись на зниження суми німецького боргу, а саме: спеціальний розгляд питання про розорені райони або згода на зниження її власного військового боргу. В майбутньому під час спроб розв'язати проблеми німецьких репарацій, союзники неодноразово повертались до питання про французьку військову заборгованість Англії. Коли у 1920 р. Д. Ллойд Джордж наполягав на тому, щоб французький прем'єр-міністр А. Мільєран визначився з остаточною сумою репарацій, останній скористався можливістю, щоб в черговий раз поставити питання

про розгляд репарацій і військових боргів в якості нерозривних елементів однієї і тієї ж проблеми. Він проводив політику відмови від будь-якого скорочення німецьких зобов'язань нижче суми, яка була встановлена в договорі, якщо тільки одночасно не будуть знижені і французькі військові борги. Французькі політики і надалі висували подібні вимоги кожного разу, коли загроза невиконання Німеччиною своїх зобов'язань вимагала перегляду суми репарацій. Французи сподівались на скликання спеціальної конференції усіх союзних держав з метою розгляду цього питання. З метою проведення такої конференції відбулась зустріч французьких, англійських, італійських та бельгійських міністрів у грудні 1922 р. в Лондоні та в січні 1923 р. в Парижі. Однак на той час, коли відбувались ці зустрічі, французька політика значно відхилилась від наміченого раніше курсу.

Англійський уряд загалом досить прихильно ставився до ліквідації усіх військових боргів. Крім того він вважав, що фінансовий стан Англії був занадто нестійким, щоб допустити відмову від французьких боргів взагалі, а не в якості одного з елементів угоди, яка також торкалася б англійського боргу Сполученим Штатам. Спроба Д. Ллойда Джорджа зробити подібну пропозицію президенту США В. Вільсону в серпні 1920 р. отримала рішучу відсіч. Оскільки американський уряд відмовлявся списати англійські борги, Англія відмовляла у відповідному проханні Франції, а Франція у свою чергу відмовлялась полегшити репараційні умови для Німеччини.

Значним фактором впливу на британсько-німецькі відносини був радянський фактор. Мова йшла про деякі кроки німецького уряду щодо нормалізації економічних відносин з Радянською Росією. Крім економічних були і політичні аспекти такого зближення, бо радянський фактор був засобом впливу на Англію та й на інші держави Антанти. У Великій Британії надавали цьому фактору велике значення. Англійський історик Мідлтон зазначав, що у версальський період у державних діячів Англії не було важливішого завдання, ніж "втримати Німеччину від кидка у російські обійми" [7, с. 68]. В свою чергу Е. Д'Абернон відзначав, що на кожному важливому етапі післявоєнної європейської політики перед Англією була альтернатива: бачити в Німеччині ворога, проти якого потрібно тримати у бойовій готовності всі сили, і виступати проти неї у союзі із Францією або тримати курс на включення Німеччини в "сім'ю європейських народів". Особисто Е. Д'Абернон дотримувався другої лінії, мотивуючи свою позицію, перш за все, необхідністю створити з Німеччини "бар'єр проти більшовизму", оскільки на Польщу через її слабкість не можна було сподіватись, без допомоги Англії та Франції вона не могла змінити ситуацію [1, с. 51-52].

В англійському міністерстві фінансів, яке очолював Р. Хорн, однодумець Д. Ллойд Джорджа, у найближчих соратників прем'єр-міністра та Е. Д'Абернона виникла ідея об'єднати питання репарацій та переговори з Радянською Росією. Невдовзі ця ідея трансформувалась в програму "відновлення Європи". Виступаючи з такою ініціативою, британський прем'єр-міністр прагнув підтвердити свою репутацію європейського лідера першої величини.

Важливим завданням на шляху здійснення програми було схилити Францію на сторону нового проекту. Мова про проект йшла на зустрічі французького міністра фінансів Л. Лушера, що вважався другом і однодумцем прем'єр-міністра А. Бріана, з Д. Ллойд Джорджем в Лондоні. Британський прем'єр-міністр зміг досягти визнання французькою стороною того факту, що подальше надходження репарацій неможливе за нинішнього становища Німеччини.

Візит Л. Лушера передував візиту А. Бріана 18-21 грудня 1921 р. Д. Ллойд Джордж передбачав обговорити з французьким прем'єром насамперед питання репарацій, в якому А. Бріан мав визначитись, чи погоджується він на зменшення платежів чи ні. Також стояло питання стосовно відношення до радянської Росії – чи відкидати і надалі контакти з нею, чи прийняти британський варіант. Гостро постало питання про європейську безпеку і тут Франція теж мала визначитись між британсько-французьким альянсом та багатосторонньою системою відносин, яка мала включати і Німеччину. Франція в принципі була готова на поступки в репараційному та радянському питаннях заради союзу із Великою Британією. До того ж А. Бріан пропонував включити до союзу інші країни, які взаємно гарантували б одна одній кордони, на що Д. Ллойд Джордж відмовився від цієї пропозиції. Хоч він і визнавав малоефективність Ліги Націй, та не бачив користі в тому, щоб дублювати її європейською коаліцією [4, с. 56]. Французький прем'єр-міністр погодився обговорити економічну ситуацію в Європі на конференції Верховної ради Антанти, яка мала відбутись в Каннах в січні 1922 р. [2, с. 24-25].

На Каннській конференції, що відбулася 6-13 січня 1922 р. Д. Ллойд Джордж планував остаточно домогтись більш ліберального ставлення політичних кіл Франції до репарацій і визнання Радянської Росії. Прийнята на конференції резолюція влаштовувала британський уряд, хоча в ній не обговорювалось репараційне питання. Делегати конференції дійшли згоди щодо скликання економічної конференції та принципів, яких треба дотримуватись для відновлення торгівлі з Радянською Росією. Згода ж А. Бріана на цю резолюцію була розглянута іншими політичними діячами Франції і оцінена як надмірна поступливість Англії. Президент Франції А. Мільєран надіслав А. Бріану послання, в якому пропонував не йти на жодні поступки щодо репарацій, не викликати до Канн німецьких представників, не запрошувати Росію на економічну конференцію, доки вона не прийме запропоновані їй умови. Рішення А. Бріана на конференції стали причиною його відставки. Пост прем'єр-міністра Франції тепер зайняв Р. Пуанкаре, який дотримувався значно більш жорсткої лінії по відношенню до Німеччини та Росії. Через це британському уряду знов довелося переорганізувати Францію прийняти участь в наступній конференції. Згода була досягнута, але репараційне питання було остаточно виключене з порядку денного. Таким чином, основні питання майбутньої конференції звелись до проблеми відносин Заходу та Радянської Росії.

Позиції Д. Ллойд Джорджа по відношенню до радянського питання викликали серйозні заперечення в інших членів уряду, наприклад у У. Черчілля, О. Чемберлена та інших. Їх не влаштовував рівноправний статус Росії на конференції. В кінці кінців прем'єр-міністр змушений був погодитись, однак з деякими обмеженнями. Він наголошував на тому, що основною метою майбутньої конференції мало бути покращення економічної ситуації в Європі, результатом якого мала бути зміна економічної ситуації в Німеччині і відповідно виконання репараційних платежів.

Після Каннської конференції Д. Ллойд Джордж та Р. Пуанкаре продовжили переговори про пакт взаємних гарантій. Прем'єр-міністр Франції вимагав, щоб договір діяв у разі німецької агресії не лише проти Франції, а і в разі німецького вторгнення в демілітаризовану Рейнську зону. Британський міністр закордонних справ Дж. Керзон від імені британського уряду відповів, що пакт можна не прийняти, якщо намагатись покращити

його за межі можливого, тому подальші переговори з цього питання зайшли у глухий кут.

З 10 квітня по 19 травня 1922 р. проходила Генуезька конференція, на якій союзники намагались домогтись від Росії визнання боргів, особливого режиму для іноземців в Росії, можливості заснувати промислові підприємства. Делегація Радянської Росії намагалася, щоб європейські держави, колишні союзники царської Росії компенсували збитки, заподіяні інтервенцією союзників під час російської громадянської війни у розмірі 30 млрд рублів золотом [4, с. 60]. Ця пропозиція російської делегації була негативно сприйнята колишніми союзниками, тому конференція зазнала повної поразки.

Наслідки Генуезької конференції абсолютно не виправдали сподівань британського прем'єр-міністра. Основним розчаруванням для уряду Англії став Рапалльський договір між РСФРР та Німеччиною від 16 квітня 1922 р. Серед іншого в ньому зазначалось, що Радянська Росія та Німеччина взаємно відмовляються від відшкодування взаємних витрат; дипломатичні і консульські відносини між державами негайно відновлюються; уряди держав надалі погоджуються в тому, що для спільного врегулювання взаємних торгових і господарських відносин має діяти принцип найбільшого сприяння [9]. Як зазначав начальник управління сухопутних сил рейхсверу Х. фон Сект, зв'язок з Росією став для Німеччини першим і чи не єдиним джерелом сили, отриманим з часів укладення миру, і хоча початок цього зв'язку лежить в сфері економіки, сила полягає в тому, що економічне зближення готує ґрунт для політичних контактів [5, с. 298-299]. Договір став ударом для союзників. 10 квітня вони надіслали Німеччині Ноту протесту, в якій звинуватили її в порушенні каннських домовленостей і заявили що залишають за собою право вважати Рапалльський договір недійсним. Франція навіть побоювалась, що однією із цілей договору було розширення домовленостей про спільне виробництво зброї в Росії та навчання там німецьких льотчиків та танкових екіпажів [3, с. 163]. Радянсько-німецький договір зруйнував основу політики Великої Британії, щодо Німеччини, тримати під контролем дії німецьких правлячих кіл та запобігти небажаним контактам, насамперед з Росією. Не було досягнуто і мети "європейської реконструкції", а саме відновлення торгових зв'язків, покращення дипломатичних контактів.

До кінця 1922 р. Німеччина, за даними репараційної комісії, виплатила 1,7 млрд золотом і близько 3,7 млрд натурою. З цієї суми Англія отримала 1150 млн марок, Франція – 1719 млн марок. Розмір сплачених платежів значно відставав від репараційних зобов'язань. Німеччина постійно вимагала мораторію і всіляко ухилялась від своїх зобов'язань, навмисно провокуючи дестабілізацію власної економіки. Одночасно вона саботувала проведення роззброєння до рівня, що був передбачений Версальським договором.

Французький уряд в такій ситуації бачив єдиний вихід у здійсненні тиску на Німеччину шляхом окупації Рурської області. Англія ж намагалася запропонувати інше рішення, однак нашоухувалась на рішучий спротив. Так, наприклад, ще навесні 1922 р., за наполяганням Британії, репараційна комісія сформувала комітет експертів для визначення платоспроможності Німеччини. Комітет видав резолюцію, де зазначалось про необхідність встановлення торгових відносин з Німеччиною, залучення США до її фінансування та встановлення принципу зв'язку між репараціями та боргами союзників, на що Франція усі пропозиції відкинула.

Намагаючись протистояти в німецькому питанні Франції, Англія намагалась домогтись співробітництва США у сфері репарацій.

Велика Британія дотримувалась принципу взаємного зв'язку між військовими боргами та репараціями. У Ноті англійського уряду від 1 серпня 1922 р. було заявлено про те, що він готовий відмінити частину боргів, які союзники мали повернути Англії, з тією метою, щоб сума платежів по боргах та репараціях, які вона отримувала, дорівнювала тій сумі, яку вона буде сплачувати Сполученим Штатам. Нота зустріла різко негативну реакцію зі сторони Франції в особі прем'єр-міністра Р. Пуанкаре, який побоювався, що Нота стане початком ліквідації всієї репараційної системи. Тому він заявив, що Франція не буде приймати участі у будь-яких домовленостях, що стосуватимуться її військового боргу, до того часу, поки Німеччина не покриє витрати, здійснені Францією на відбудову своїх зруйнованих областей. Політичні кола США теж прохолодно зустріли британську пропозицію, адже розуміли, що будь-яке зменшення боргів та репарацій має відбуватись за рахунок Америки. Не бажаючи знову загострювати протистояння із Францією, Англія поспішила врегулювати питання про свій борг перед Сполученими Штатами. Після попередніх переговорів між США та Британією було підписано угоду, за якою англійський борг фактично було знижено на 30%, причому за майбутніми угодами борг Франції знизився на 60%, італійський – на 80%. Намагаючись вирішити питання боргу із США, Британія прагнула відродити довіру до Лондону як до світового фінансового центру, об'єднати держави, що були кредиторами, та домогтись від Америки підтримки в боротьбі проти репараційної політики Франції.

12 липня 1922 р. німецький канцлер Й. Вірт заявив, що Німеччина не має змоги виплатити платежі за 1921 р. і вимагає мораторію на 6 місяців. Д. Ллойд Джордж не був проти мораторію. Р. Пуанкаре ж повідомив, що уряд погодиться з такою вимогою за умови, що шахти Рурського басейну будуть віддані під заставу союзникам. Таким чином, французький прем'єр-міністр започаткував нову політику, так званого "продуктивного закладу", що означала контроль над імпортом та експортом окупованої німецької території, придбання Францією частини хімічних заводів на лівому березі Рейну, встановлення митного кордону на Рейні та утримання 25% вартості усього німецького експорту на кордоні.

7-14 серпня в Лондоні відбулась конференція з репараційного питання, на якій Д. Ллойд Джордж виступив проти "продуктивних закладів" і висунув вимогу виплати французами воєнного боргу. На це Франція відповіла, що уряд розраховується лише тоді, коли отримає свою частку репарацій. Напряма між Францією та Британією ще більше зросла.

4 жовтня британський представник в репараційній комісії М. Бредбері надав репараційній комісії меморандум, в якому пропонував встановити для Німеччини повний мораторій на 2-4 роки як по готівковим розрахункам, так і по натуральним поставкам. За час цього мораторію німецьке господарство мало бути відновлене, грошова одиниця марка укріплена і обговорене питання про позики. Французи відкинули цю пропозицію, так само як і пропозицію Німеччини про мораторій, що була зроблена місяць тому. На цей момент підготовка Франції до вторгнення в Рур вже була майже завершена. При цьому очікувати серйозного військового спротиву зі сторони Німеччини не можна було. Роззброєння Німеччини, що було передбачене умовами Версальського договору, офіційно було вже завершено. Міжсоюзницька морська комісія завершила свою роботу до літа

1922 р., повітряна – до травня 1922 р. (нею було знищено 14800 літаків і 20 тис моторів, 500 ангарів морської та сухопутної авіації); сухопутна комісія закінчила роботу 22 березня 1923 р., знищивши 30 тис артилерійських знарядь, 4 млн гвинтівок, 100 тис кулеметів, 40 млн снарядів. Однак разом з тим Німеччина мала таємні склади зброї, зберігала законсервовані військові заводи як всередині країни, так і поза її межами, численні легальні та напівлегальні формування, генеральний штаб. Разом з тим на той час не могло бути й мови про німецький військовий спротив.

9-11 грудня 1922 р. відбувалась Лондонська конференція, на якій Р. Пуанкаре рішуче відкинув пропозицію про мораторій без надання "продуктивних гарантій". Він був готовий лише погодитись на скорочення частки Франції в репараційних платежах, якщо на таку суму буде скорочено англійську частку. Переговори продовжувались, однак і ця конференція завершилась безрезультатно.

26 грудня репараційна комісія за пропозицією Франції визнала, що Німеччина навмисно не виконала своїх зобов'язань по поставці лісу. Це фактично означало, що союзники отримували свободу рук у справі застосування санкцій. М. Бредбері рішуче виступав проти такого рішення, бо вважав, що рішення комісії – це лише прикриття для військових репресій проти Німеччини [12].

Однак з усіх членів комісії лише М. Бредбері голосував проти. Представник Франції Л. Барту, Італії – Амеліо та Бельгії – Л. Делакура проголосували за пропозицію. США не були представлені в репараційній комісії бо відмовилися підписати Версальський договір.

На Паризькій конференції союзників, яка відбувалась 2 січня 1923 р., британський прем'єр-міністр Е. Бонар Лоу запропонував скоротити репараційні платежі Німеччини в два рази, припинити на чотири роки платежі готівкою, а на наступні чотири роки встановити їх у значно невеликих розмірах [10, с. 135]. Франція безперечно не могла погодитись на такі умови і залишалася при думці, що єдиний вихід – це вторгнення до Рурського району. У той самий час ця пропозиція позбавляла німецький уряд від можливості висунути альтернативний варіант вирішення питання репарацій, адже він не міг запропонувати платити більше. Франція оголосила про своє рішення окупувати Рур як під заставу. Е. Бонар Лоу виступив проти цих дій, але при цьому наголосив, що силою не виступатиме проти такої акції. В свою чергу Р. Пуанкаре оголосив, що не звертатиме увагу на англійські протести.

Англійські положення по репараціях були розроблені за участі Дж. Кейнса, тож в них повторювалась ідея про те, що відновлення німецької економіки – це основна умова для виплати репарацій. В них також закладались принципи визначення платоспроможності Німеччини, встановлення контролю над її фінансами міжнародним комітетом, скорочення суми репарацій до 50 млрд марок, надання Німеччині чотирьохрічного мораторія. Потрібно зазначити, що пропозиція передачі репараційного питання на розгляд міжнародного комітету належала державному секретарю Сполучених Штатів Ч. Хьюзу. Ці пропозиції вже накреслили контури майбутнього плану Дауеса [2, с. 47].

Поглибленню репараційного конфлікту сприяла і зміна політичної ситуації як у Великій Британії, так і у Німеччині. У листопаді 1922 р. на посаді канцлера Німеччини Й. Вірта змінив В. Куно – прихильник більш жорсткого курсу в питанні репарацій. Він відмовився від "політики виконання" і прагнув до перегляду версальської системи. Посилаючись на фінансову неспроможність країни, Німеччина не виплатила чергові репара-

ційні платежі, тому на кінець 1922 р. борг по репараціях становив від 12 до 16 % річних внесків [5, с. 135]. У Великій Британії на зміну консервативно-ліберальній коаліції на чолі з Д. Ллойд Джорджем у грудні 1922 р. прийшов консервативний кабінет на чолі з Е. Бонаром Лоу. Однак переорієнтації в політиці, щодо Німеччини, в зв'язку зі зміною уряду не відбулось.

Найважливішим для себе варіантом розвитку ситуації, що складалась, Англія вважала зіткнення Німеччини та Франції. По-перше це настільки б загострило французько-німецькі відносини, що виключило б в майбутньому будь-яку можливість зближення між цими двома державами. По-друге, у разі загострення конфлікту, Велика Британія претендувала на роль арбітра в суперечці. Таким чином, міг бути відновлений "баланс сил", до якого прагнули британські правлячі кола, які одночасно підштовхували Францію до вторгнення в Рур.

Для окупації Руру французькому уряду потрібен був привід, яким стало рішення репараційної комісії від 9 січня 1923 р. про те, що Німеччина не виконує своїх зобов'язань по поставках вугілля та лісу. Представник Великої Британії М. Бредбері на засіданні комісії утримався при голосуванні з приводу цього питання. 11 січня 1923 р. французькі та бельгійські війська увійшли в Рурську область Німеччини під приводом захисту "Міжнародної місії контролю заводів і шахт", яка мала наглядати за діяльністю "Вугільного синдикату". Війська (дві піхотні і одна кавалерійська дивізії під командуванням генерала Дегутта) окупували територію, на якій видобувалось близько 72 % німецького вугілля і виплавлялось більше 50% чавуну та сталі. До того ж тут вироблялась основна маса озброєння, яке використовувала Німеччина ще під час Першої світової війни [10, с. 131]. Військові підрозділи зайняли великі підприємства, шахти, конфіскували запаси вугілля, металу, лісу, валюту. Німецький уряд у відповідь на ці дії оголосив "пасивний опір". Акція французького і бельгійського урядів оголошувалась великим порушенням міжнародного права та Версальського договору. Через це накази, які віддавали німецькі чиновники для виконання умов окупантів, вважались неправомірними. Уряд вимагав підкорятися виключно рішенням власних урядів, забороняв робити репараційні поставки, платити податки, митні збори [5, с. 298]. Для ведення партизанської війни проти французів та бельгійців створювалися добровольчі загони, але їх провокаційні дії лише сприяли поглибленню конфлікту. Замість збільшення репараційних поставок окупація призвела до їх зменшення. Франція змушена була понести великі витрати. Це завдало сутяного удару по французькій економіці. Чим більше затягувалась окупація, тим сильніше економіка Франції відчувала її негативні наслідки.

Англійський уряд засудив французько-бельгійське вторгнення і зайняв по відношенню до нього чітко негативну позицію. Вона посилювалась по мірі того, як збільшувалась дезорганізація німецької економіки, що негативно позначалось на стані англійської зовнішньої торгівлі. Розробка зовнішньополітичного курсу Великої Британії в умовах Рурського конфлікту супроводжувалась гострими дискусіями, але розбіжності носили тактичний характер. Усі основні політичні сили – консерватори, ліберали і впливові лідери лейбористів – вважали необхідним якомога швидше здійснити "умиротворення" Європи. Навіть для консерваторів, що традиційно були прихильниками британсько-французького зближення, профранцузькі настрої стали швидше формальним прикриттям прагматичної позиції. Кореспондент журналу "Ерон Нувель", описуючи настрої серед правлячих кіл Британії, писав, що в країні існує думка, що Франція

вирішила пожертвувати репараційним питанням заради політики розчленування Німеччини і що вона сподівається, таким чином, домогтись безпеки. Якщо така думка є правильною, то це означатиме кінець Антанти і всіх мирних договорів. Але значно розумніше сподіватись на інше: французи швидко зрозуміють, що економічна цінність рурських багатств зникне, щойно вони будуть захоплені. Тоді Франція повернеться до Антанти. Е. Д'Абернон писав з цього приводу: "Чи не було загострення кризи необхідним кроком на шляху до реставрації? Не тривала б боротьба навколо репарацій довгі роки, якби не повний крах, що прийшов за цим примусовим руйнуванням всього індустріального життя Німеччини? Спустошення, спричинене окупацією Руру, і крах всієї фінансової організації, можливо, були необхідними, щоб отверезити весь світ. Без них державні діячі не могли б зрозуміти все безумство того курсу, якого вони притримувались" [1, с. 39].

Англійський уряд вважав, що боротьба Франції за репарації переросте в боротьбу за встановлення гегемонії в Європі, що метою Франції було не лише приборкати Німеччину, але і завоювати для себе панівне положення в економіці Європи. Уряд також побоювався, що французи насправді планували анексувати район Руру, що мало стати початком захоплення і всієї Рейнської області [11, с. 23]. В той час, як британська дипломатія начебто підбурювала конфлікт, в неї залишались серйозні сумніви з приводу його розгортання. Залишалися побоювання того, що французи все ж таки досягнуть успіху, що Франція об'єднає в своїх руках руду Лотарингії та вугілля Руру, що окупація викличе соціальні потрясіння в Німеччині та в Європі.

Саме ці ідеї змушували Англію довгий час опиратись французькій окупації Рурського басейну. Однак, коли стало зрозуміло, що уникнути її вже неможливо, англійська дипломатія пристосувалась до нової обстановки та намагалась отримати з неї якнайбільше переваг. Офіційно оголосивши про те, що Англія буде дотримуватись суворого нейтралітету по відношенню до французько-німецького конфлікту, англійський уряд намагався домогтись поразки Франції. Провал акції вторгнення повинен був економічно і політично послабити Францію, примусити її відмовитись від самостійних дій по досягненню виконання умов Версальського миру і шукати підтримки Великої Британії в цьому питанні. Така ситуація призвела б до відновлення європейського "балансу сил" а також до набуття Англією положення арбітра у французько-німецьких суперечках. Таким чином, офіційно виступивши з політикою спостереження, англійський уряд заохочував уряд Німеччини на проведення "пасивного опору". Велика Британія була зацікавлена у продовженні французької окупації та розпалюванні французько-німецької боротьби, яка, як зазначав Е. Бонар Лоу в палаті громад, була однаково згубною як для Франції, так і для Німеччини [10, с. 133].

Якщо офіційна політика Британії, так званий, "сприятливий нейтралітет" передбачала однаково рівне ставлення до Франції та до Німеччини, то Е. Д'Абернон виступав за рішучу підтримку Німеччини і втручання в конфлікт на її стороні. Консерватор, був рішенням опонентом урядової позиції і в цьому виступав як союзник лейбористів, що критикували агресивні дії Франції і вимагали передачі репараційної проблеми на обговорення в Лігу Націй [2, с. 48]. Цей факт доводить, що Е. Д'Абернон був найбільш послідовним виразником пронімецьких позицій в британських урядових колах. Пізніше політика Британії щодо Рурської кризи стане розвиватись саме в цьому руслі.

За ширмою офіційного нейтралітету з весни 1923 р. британська дипломатія починає активно проводити переговори з Францією та Німеччиною. На той час вже очевидно була відсутність бажаного ефекту від окупації, наростання фінансово-економічної кризи в Німеччині, що в перспективі могла перерости і в соціально-політичну. Це посилювало тривогу серед британських урядовців щодо радянсько-німецького зближення. Міністр закордонних справ Британії Дж. Керзон на зустрічах з німецьким послом у Лондоні переконував його в необхідності виступу Німеччини з розумною пропозицією по репараційному питанню, яка мала бути звернена до всіх зацікавлених сторін, включаючи і США. При цьому мова про припинення "пасивного опору" не йшла.

Напруження, що виникло між Францією та Великою Британією під час Рурського конфлікту сприяло зростанню конфронтації між ними. Та його переростання у відкрите протистояння британський уряд не міг допустити. Франція потрібна була як стримуючий фактор по відношенню до Німеччини і як союзник по боротьбі за дотримання версальських положень. Коли ж французько-німецький конфлікт викликав повну дезорганізацію економіки Німеччини, англійський уряд нарешті відмовився від свого показного нейтралітету і офіційно виступив на підтримку Німеччини.

Отже, основою для політики Великої Британії стосовно Німеччини в період Рурського конфлікту слугувала зацікавленість британського уряду в збереженні збалансованої політичної та економічної ситуації в Європі. Економічна криза в Німеччині, спровокована окупацією Рурської області, спричинила погіршення економічної ситуації і в Британії. Таким чином, чим складнішою ставала ситуація в Німеччині, тим більше англійські прав-

лячі кола переконувались в необхідності втручання у конфлікт. Ще одну небезпеку у Великій Британії вбачали у перспективі захоплення Францією гегемонії в Європі, коли така сила протистояння як Німеччина буде ліквідована. Франція зазнала поразки в своїх діях, отримавши лише економічні ускладнення. Власне все, чого досягла Франція – це надзвичайне обурення німців, що готове було вибухнути у ту саму секунду, як тільки французька потужність почне слабнути, а також укріплення тих сил у Німеччині, які прагнули домогтись військового відродження та реваншу. Це позбавило її можливості диктувати свої вимоги в питанні репарацій і, відповідно, відкрило нові шляхи контролю над цим питанням для Великої Британії.

1. Абернот'д. Посол мира. Страницы из дневника. – Т. 1. – М., 1931.
2. Аршинцева О. А. Европейская политика Англии и Генуэзская конференция 1922 г. // Известия Алтайского государственного университета. Журнал теоретических и прикладных исследований. – 2006. – № 4(34). – Режим доступу: <http://izvestia.asu.ru/2004/4/hist/TheNewsOfASU-2004-4-hist-04.pdf>
3. Джордан В. М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918-1939 г. – М., 1945.
4. Дюррозель Ж.-Б. История дипломатии от 1919 року до наших дней. – К., 1995.
5. История Германии. – Т. 3. – Кемерово, 2005.
6. Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании: от Версаля до Локarno. – М., 1947.
7. Папенко Н. Репарационное pitanня в Німеччині в роки Веймарської республіки (1919-1922 pp.) // Историчний журнал. – 2004. – № 12.
8. Ротштейн Э. Внешняя политика Англии и ее критики, 1830 – 1950. – М., 1973.
9. Системная история международных отношений. – М., 2000 // Научно-образовательный форум. История дипломатии. – Режим доступу: <http://www.diphis.ru/content/view/167/63/10>.
10. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма (1918-1939 гг.). – М., 1962.
11. Fischer C. The Ruhr Crisis, 1923-1924. – New York, 2003 // Google. Пошук книг. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>
12. Germany Declared in Wilful Default // The New York Times. – 1922. – December 27 // Сайт газети "The New York Times". – Режим доступу: <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf>

Надійшла до редколегії 27.01.10

Б. Парасунько, асп.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ТОВАРИСТВА В СТАНОВЛЕННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА РОСІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається діяльність культурно-просвітницьких товариств в Російській імперії на початку ХХ століття. Розкрито їхню структуру, форми роботи та взаємодія з державою.

This article is devoted to the problem of cultural-educations societies in Russian Empire at the beginning of XX century. Their structure, work methods and co-operation with the state has been analysed.

Прискорення науково-технічного, культурного та суспільного прогресу, яке спостерігалось в Росії на початку ХХ століття, вело до формування основ громадянського суспільства, важливим чинником, якого був освітній рівень населення. В дореволюційній Росії соціальний прогрес був безпосередньо зв'язаний з розвитком культури. На той час гостро стояло питання подолання загальної неграмотності населення, обмеженості доступу до освіти і організація культурного дозвілля нижчих верств населення. Одним з важливих атрибутів громадянського суспільства на початку ХХ століття стало поява добровільних, легальних, неполітичних товариств. Саме вони зіграли важливу роль в процесі зростання самосвідомості народів Росії.

Вагомий внесок у дослідження діяльності культурно-просвітницьких товариств в дореволюційній Росії зроблений сучасними дослідниками, такимим як А. С. Тумановою, О. В. Добровою, Т. А. Івеніною та ін. [20; 21; 22; 7; 9]. У своїх роботах вони здійснили аналіз діяльності товариств, розкрили види громадських організацій, їхню взаємодію з владою та вплив на громадськість.

Важливим соціальним фактором в Росії було формування нових суспільних верств. За переписом 1897 року за соціальним походженням 99,8 млн. (71%) складали селяни, 13,4 млн. (10,7%) – міщани, 1,7 млн.

(1,5%) – дворяни, 624 тис. (0,6%) купці, 589 тис. (0,5%) – духовенство, близько 1млн.(0,8%) – "інші" (неслов'янське населення та маргінали) [11, с.48].

Вони знаходилися у різному суспільно-економічному становищі, що сприяло появі численних громадських організацій, які ставили за мету допомогати соціально незахищеним категоріям населення у справі культурного просвітництва, медичного обслуговування тощо. Серед них особливо відмітимо роботу культурно та соціально орієнтованих організацій – Російське технічне товариство, Товариство поширення жіночої ремісничої освіти, Харківський дім, Петербурзьке товариство професійної освіти, Дом-музей бояр Романових у Москві тощо [11, с.49].

Серед головних причин появи культурно-просвітницьких організацій можна виділити наступні: по-перше, реформи 60-80-х років XIX століття зруйнували державну монополію на громадське життя; по-друге, прискорений процес урбанізації та індустріалізації; по-третє, зростання інтересу до російської національної культури [4, с.81].

Культурно-просвітницьке товариство – це об'єднання людей з метою спільної творчої діяльності в культурній сфері, взаємного обміну знаннями та досвідом, результатами своєї праці, а також поширення цих знань

та досвіду серед широких верств населення. Більшість цих товариств були підвладні державі, тобто вони були створені за ініціативи владних структур або громадською благодійністю.

На початку XX століття велику роль в суспільстві грали просвітницькі товариства. Як і будь-яка громадська ініціатива, просвітницька діяльність викликала постійний опір з боку держави і намагання поставити її під свій контроль. Просвітницькі об'єднання, товариства із сприяння різним видам освіти були найпоширенішими. До них можна віднести: Московський та Петербурзький комітет грамотності, Харківське товариство поширення в народі грамотності тощо; організації, які сприяли розвитку конкретного виду освіти (комерційній, сільськогосподарській, жіночій, початковій, середній та ін.) та товариства з більш вузькими цілями (комісії та організації народних читань, народні університети тощо). До просвітницьких слід віднести товариства, які сприяли народній освіті. Основна група таких об'єднань діяла у сфері початкової народної освіти – важливої в умовах тотальної неграмотності народу. Всього у 1910 році в Російській імперії нараховувалося 550 культурно-просвітницьких організацій [18, с. 92]. Особливо така активність інтелігенції, яка була засновником та членом культурно-просвітницьких товариств відбувалася на провінційному рівні, зокрема на Півночі європейської Росії та Сибіру.

Важливим напрямком цих організацій була боротьба за втілення недержавних форм поширення знань, оскільки бурхливий розвиток країни вимагав велику кількість професійних кадрів. Це завдання повною мірою не могла вирішити держава, й тому основний тягар несли земства. Варто зазначити, що земська система поширювалася лише в європейській частині Росії, тому на Сході країни і в Сибіру цю проблему почала вирішувати місцева інтелігенція. Держава підтримувала і, допомагала їм матеріально. Кошти йшли на розвиток додаткової освіти та виховання дорослих.

Культурне життя Росії початку XX століття відрізнялося великим динамізмом, ростом не тільки кількісних, а й якісних показників, появою відкритих культурних закладів – народних будинків, театрів, університетів тощо. Стосовно розвитку культури в регіонах Російської імперії, то тут можна сказати, що він з об'єктивних причин був нерівномірний. Проблемними у цьому плані залишалися Північ, Кавказ та Сибір [11, с. 82].

Культурно-просвітницькі товариства та заклади позашкільного типу, які призначалися для дорослих, відрізнялися за об'ємом знань, які вони надавали. Поряд із загальнопросвітницькими організаціями типу народних бібліотек, музеїв, народних читань в Росії діяла система закладів, які надавали населенню систематичні знання як в обсязі середньої та вищої школи, так і в царині спеціальних знань. Це передусім народні університети, вільні курси. Наприклад, одним із авторитетних був Народний університет ім. Шанявського (Москва). Крім цього в Російській імперії діяли культурно-розважальні заклади – народні театри, кіноклуби, драматичні гуртки.

Успішній діяльності культурно-просвітницьких товариств значною мірою сприяло те, що активну участь в їхній роботі брали видатні діячі російської науки та культури: К. А. Тімірязев, Н. А. Умов, Н. Д. Зелінський, В. І. Вернадський, А. Б. Гольденвейзер та ін. Будучи діячами науки, вони намагалися втілити прогресивні методи педагогічної та учбово-виховної роботи на практиці [11, с. 83].

Важливим етапом еволюції законодавства стосовно культурно-просвітницьких товариств стала перша російська революція. Маніфест 17 жовтня 1905 року гарантував населенню свободу зборів та союзів. Законода-

вчою базою для створення культурно-просвітницьких організацій, як і всіх громадських товариств у 1906-1917 рр. слугували "Тимчасові правила" (4 березня 1906 року). До цього часу не існувало загального закону, який би регламентував діяльність громадських об'єднань. Цим державним документом вводилася проста процедура реєстрації нових товариств. Держава залишала за собою право закривати організації. Оскільки влада була занепокоєна можливістю політизації громадських організацій та перетворення їх в осередки антидержавної діяльності, встановлювався жорсткий контроль за функціонуванням просвітницьких товариств. До 1906 року вони не мали статусу юридичної особи [15, с. 19].

З 1902 року культурно-просвітницькі товариства підпорядковувалися Міністерству народної освіти. До цього часу вони знаходилися під наглядом Міністерства внутрішніх справ. Міністерство народної освіти видало наказ стосовно обліку культурних товариств. Цим займалися директори народних училищ, яким культурно-просвітницькі товариства були підвладні. Кожен рік, не пізніше 15 січня подавали місцевому директору свідчення за минулий рік. У звіт входило назва організації, місцезнаходження, кількість членів, бюджет тощо. Товариства мали інформувати про місце та час проведення зборів [5]. Передача з одного відомства до іншого було лише формальністю. МВС слідувало за діяльністю культурно-просвітницьких товариств.

Загальний порядок створення та роботи організацій регламентував статут, котрий передбачав цілі товариства, його склад, кошти товариства, керівні органи, порядок припинення роботи. Усі товариства могли складатися з різної кількості членів, які сплачували членські взноси. Членами в залежності від участі в роботі товариства поділялися на почесних, дійсних та співробітників [7, с. 110]. Почесними членами ставали за рішенням загальних зборів, особи, які зробили велику послугу товариству або внесли значний грошовий внесок. Дійсними ставали особи, які приймали участь в роботі організації та сплачували членський внесок не нижчий ніж той, який визначали загальні збори. Співробітники – особи, які робили щорічний мінімальний внесок або були асистентами дійсних членів в роботі товариства [7, с. 110]. Членський внесок постійно змінювався.

Усі дійсні члени створювали Загальні збори товариства, які були його вищим органом. Загальні збори вибирали керівний комітет організації та ревізійну комісію.

Джерела поповнення казни товариства були різними – членські внески, державна допомога, прибутки від організації культурних заходів, та благодійна допомога від привілейованих верств населення. Заручившись такою підтримкою культурно-просвітницькі товариства були чи не єдиними закладами позашкільної освіти. В їх діяльності гарно зарекомендували себе методи позашкільної освіти, оскільки були розраховані на широку соціальну аудиторію, охоплювали різні вікові категорії [10, с. 204]. Такими методами були народні читання, бібліотеки, народні курси, публічні лекції. Народні читання були найпопулярнішими серед населення. Вони викликали чималий інтерес до книги, що підготувало успіх народних бібліотек. Хоча з одного боку в організації народних читань спостерігалася безсистемність, випадковість, складна процедура затвердження у міській адміністрації, проблема з приміщеннями тощо. Усі ці фактори негативно впливали на розвиток народних читань [19, с. 136]. Проте їхнє значення було не тільки освітніми, скільки виховними. Народні бібліотеки були доповненням до школи, але з часом перетворилися на самостійні заклади культурно-просвітницьких товариств. На учбові відомства була покладена функція контролю

над складанням каталогу книг для народних бібліотек, і тільки в грудні 1905 року він був скасований. У 1912 р. Міністерство народної освіти знову встановило свій контроль у комплектуванні народних та пришкільних бібліотек і над просвітницькою діяльністю бібліотек та читалень [14]. Ще одним напрямком діяльності товариств була організація публічних лекцій до яких залучалась передова наукова інтелігенція [8, с.89].

Культурно-просвітницькі товариства у сфері поширення освіти були своєрідними центрами з підвищення освітнього рівня. Особливо вони були популярними в губерніях, оскільки чимала кількість населення не могла вчитися у великих містах. Основними напрямками діяльності подібних організацій була боротьба з неосвіченістю населення, яка велася усіма можливими способами.

У період Першої світової війни значна частина культурно-просвітницької діяльності була перенесена до армії. Були створені спеціальні курси для ветеранів війни [11, с.51].

Одним з важливих напрямків діяльності культурно-просвітницьких товариств на початку XX століття було краєзнавство. На фоні соціальної напруги в країні краєзнавчий рух розглядався як альтернатива діяльності найбільш радикальної інтелігенції, яка зближувала її з народом. Особливо він був популярним у Сибіру. Тут організовувалися науково-популярні лекції, виставки, пересувні музеї [17, с.124].

Більшість товариств культурно-просвітницького характеру в Росії створювалося та діяло за ініціативою беспартійної інтелігенції. Але були організації, які виникали за ініціативою якоїсь партії або осіб, які належали до політичних партій. Низку товариств створили кадети, есери та есдеки [12, с.81]. Таким чином, культурно-просвітницькі товариства, які виникли при сприянні політичних партій часто переслідували не тільки культурні цілі, а й були центрами політичного пропаганди. Саме події 1905-1907 рр. принесли ідеологічну спрямованість в діяльність товариств. Культурні організації почали переключатися з шкільної освіти на позашкільну [16].

Як вже зазначалося вище культурно-просвітницькі товариства створювалися за сприяння інтелігенції, насамперед вчителями, попри те, що їх було мало, і вони не могли впливати значною мірою на культурне життя міст, вони все ж таки ініціювали створення багатьох культурно-просвітницьких товариств, які ставали тими центрами, навколо яких оберталось культурне та суспільне життя міст [2, с.40].

На початку XX століття розвиток національної культури і освіти починає реалізовуватися через діяльність культурно-просвітницьких товариств. Більшість з них була позбавлена етноконфесійної приналежності. Але з'являються товариства, орієнтовані на розвиток національного просвітництва та культури. Активніше діяли єврейська та польська громадськість. Найбільш вагомою організацією єврейського населення було "Товариство для поширення освіти між євреями Росії" [6, с.88]. Це товариство мало філіали в губернських містах Росії. Діяло воно аж до 1929 року. Товариство було інтелектуальним центром національної ідентифікації та сприяло консолідації нації в межах країни. Подібні процеси відбувалися і у мусульманського населення на початку XX століття. Вони зачепили не лише європейську частину Росії, а й Сибір. Міграції казанських татар принесли до мусульманського світу ідеї джадидизму, руху за оновлення, направлено на модернізацію усього ісламського суспільства. Представники татарської інтелігенції починають у цей час активно відстоювати свої інтереси у підвищенні рівня національної самосвідомості,

відкриваючи нові мусульманські школи, організовуючи благодійні вечори [13, с.78].

По іншому виглядала ситуація у корінних народів Російської імперії (мордва, чуваші, башкири, комі, татари тощо). Приклад, освітній рівень неслов'янського населення Пензенської губернії був нижчий ніж російського: грамотність серед росіян склала 26 %, серед татар – 14,3 %, мордві – від 9,4 до 12,2 % [1, с.239]. Хоча ріст чисельності шкіл на початку XX ст. був викликаний демократизацією політики уряду та посиленням національного руху неслов'янських народів Росії. Попри, розширення шкільної системи, вона все ж таки не відповідала потребам неслов'янських народів у просвітництві, продовжувалася і діяльність культурно-просвітницьких організацій після лютневої революції 1917 р. Одним з перших законодавчих актів Тимчасового уряду був закон від 12 квітня 1917 року про союзи та товариства, який дозволяв громадянам Росії створювати подібні організації. Проте, 19 липня 1917 року був виданий Закон про обов'язкову реєстрацію товариств в окружних судах, але суди відмовилися від такої процедури [18, с.97].

В цілому діяльність культурно-просвітницьких товариств була нерозривно пов'язана з розвитком громадського руху в Росії на початку XX століття. Їх формування відбувалося під впливом ліберальної інтелігенції, котра разом з активною частиною місцевого населення взяла на себе роль поводири народу. Держава по мірі наростання громадського руху, створювало різні законодавчі акти по їх контролю. Багато з них призупиняли розвиток приватної ініціативи у сфері просвітництва. Але і були позитивні моменти. Держава надавала грошову допомогу, чим сприяла до стимулу громадську освітню діяльність. Жорсткий тиск з боку держави на легальні громадські товариства стало ще одним доказом кризи самодержавства на початку XX століття.

Таким чином, створення культурно-просвітницьких організацій було обумовлене бажанням громадян безпосередньо приймати участь у вирішенні культурних та освітніх питань. Знижуючи контроль за організаціями, держава всеж таки дивилася на громадську ініціативу з обережністю. Прослідковуючи шлях від затвердження культурно-просвітницьких організацій до їх закриття та аналізуючи відносини між товариствами та владою, можна сказати, що відсутність чіткої правової бази для діяльності організацій. Проте не дивлячись на перешкоди створенні державою інститут громадських організацій і в свою чергу культурно-просвітницькі товариства зуміли сприяти культурному розвитку країни і займати гідне місце в громадському русі Російської імперії.

1. Анохина И.А. Государственная политика в деле просвещения нерусских народов Поволжья (вторая половина XIX – начало XX века) / И.А. Анохина // Известия Пензенского государственного педагогического университета. – 2007. – № 3. – С. 85–90.
2. Анохина И.А. Состояние образования среди нерусских народов Среднего Поволжья во второй половине XIX – начале XX века / Анохина И.А. // Известия Пензенского государственного педагогического университета. – 2008. – № 2. – С. 239–241.
3. Артамонова Н.Я. Общественно-политическая и культурно-просветительская деятельность городского учительства юга Енисейской губернии во второй половине XIX-начале XX века / Артамонова Н.Я., Мистреков И.Н. // Вестник Бурятского Госуниверситета. – 2009. – №9. – С. 37–41.
4. Бредли Дж. Общественные организации и развитие гражданского общества в дореволюционной России / Бредли Дж. // Общественные науки и современность. – 1994. – №5. – С. 77–89.
5. Дегальцева Е.А. Неполитические общественные формирования в государственной структуре дореволюционной России. – режим доступа до документа: http://www.Zaimka.ru/06_2002/degaltsewa_charity/
6. Дегальцева Е.А. "Общество для распространения просвещения между евреями в России" (1863-1929) как интеллектуальный центр национальной идентификации / Е.А. Дегальцева // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – 2006. – Том 5, выпуск 1. – С. 88–90.
7. Доброва О.В. К вопросу создания общественных организаций в Пензенской губернии в конце XIX-начале XX в. / О.В. Доброва // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2007. – № 43-1. – С. 108–112.
8. Доброва О.В. Культурно-просветительские общественные орга-

низации, содействующие распространению образования, в Пензенской губернии во второй половине XIX-начале XX века / О.В. Доброва // Известия Томского политехнического университета. – 2007. – Т. 310. – №3. – История. – С. 89–93. 9. Ивенина Т.А. Система культурно-просветительских организаций и учреждений в дореволюционной России (1859-1917) гг.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Ивенина Татьяна Анатольевна. – М., 2004. – 552 с. 10. Капранова Е.Г. Общественная инициатива в деле народного образования (на примере Общества распространения начального образования в Нижегородской губернии) / Е.Г. Капранова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – История. – 2007. – №2. – С. 200–206. 11. Клопыжников С.В. Культурно-просветительская деятельность социально ориентированных обществ в России конца XIX – начала XX веков / С.В. Клопыжников // Аналитика культурологи. – 2006. – №1. – С. 48–54. 12. Макачук С.В. Культурно-просветительские общества в городах Сибири и Дальнего Востока (1907-февраль 1917) / С.В. Макачук // Проблемы культуры городов России. – Омск. – 1996. – ч.1. С. 81–83. 13. Маркова М.Ф. Культурно-просветительская и общественная деятельность мусульман г. Томска в начале XX века. – режим доступа до документа: <http://www.sun.tsu.ru/mninfo/000063105\305\image\305-075-078.pdf>. 14. Позднякова Р.А. Библиотека в контексте культурно-просветительской деятельности России конца XIX – начале XX века / Р.А. Позднякова // Аналитика культурологи. – 2006. – №2. – С. 17–20. 15. Попов Д.И. Государственная власть и культурно-просветительские

общества в Сибири в начале XX в.: проблема взаимоотношений / Дмитрий Иванович Попов // Вестник Тюменского государственного университета. – 2004. – №1. – С. 18–27. 16. Попов Д.И. Культурно-просветительские организации и либерально-оппозиционное движение в Сибири в 1907-1914 гг. – режим доступа до документа: <http://www.omsu.omskreg.ru/histbook/articles/1998/a057/article.shtml>. 17. Попов Д.И. Культурно-просветительские общества и сибирское краеведение во второй половине XIX – начале XX века / Д.И. Попов // Вестник Томского государственного университета. – 2005. – № 288. – С. 124–126. 18. Романова Н. Культурно-просветительские общества Петербурга и власть конца XVIII-XX вв. (к истории взаимоотношений). – режим доступа до документа: <http://www.jewish-heritage.org/tp3a6r.htm>. 19. Савинова М.А. Народные чтения как одна из форм внешкольного образования в России (вторая половина XIX-начало XX века) / М.А. Савинова // Известия Пензенского государственного педагогического университета. Исторические науки. – 2007. – №3. – С. 134–136. 20. Туманова А.С. Общественные организации города Тамбова на рубеже XIX – XX веков / Анастасия Сергеевна Туманова. – Тамбов: Изд-во ТГУ имени Г.Р. Державина, 1999. – 163 с. 21. Туманова А.С. Общественные организации и союзы России в начале XX века / А.С. Туманова // Россия и современность мир. – 2002. – №3. – С. 120–137. 22. Туманова А.С. Общественные организации и русская публика в начале XX в. / Анастасия Сергеевна Туманова. – М.:Новый хронограф, 2008 – 320 с.

Надійшла до редколегії 27.01.10

Б. Патриляк, асп.

СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ У ШЕПЕТІВСЬКОМУ ОКРУЗІ УСРР В ЛЮТОМУ-БЕРЕЗНІ 1930 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглянуті причини, перебіг та наслідки масових селянських заворушень у Шепетівському окрузі УСРР в лютому-березні 1930 р., викликаних першою хвилею масової колективізації.

In this article we examine the reasons, course of events and consequences of mass peasant unrest in Shepetivskiy district of USSR in February-March 1930, which were born by the first wave of mass collectivization.

До 60-х рр. XX століття селяни становили більшість населення України. Відтак, було б цілком справедливо стверджувати, що вітчизняна історія, значною мірою є історією селянства. Історією, яка, на жаль, залишається маловивченою у багатьох найважливіших аспектах.

Очевидно, що одним із найскладніших періодів у багатовіковій історії українського селянства стала доба більшовицьких соціально-економічних експериментів, яка була пов'язана не лише із радикальним руйнуванням звичного укладу селянського життя, але й із загибеллю мільйонів сільських мешканців.

Цілком зрозуміло, що насильницькі дії з боку більшовицької влади, покриті реорганізувати село на комуністичних засадах викликали гострий супротив з боку селянства. Перша хвиля суцільної колективізації та розкуркулення спричинила масовий опір практично на всій території УСРР. У деяких місцях спалахнули справжні збройні повстання. Відтак вивчення зазначених подій набуває особливої **наукової актуальності**. Без дослідження всіх виявів активного і пасивного опору селянства заходам радянської влади, очевидно, що ми ніколи не зможемо адекватно реконструювати картину життя українського суспільства в 1930-х рр.

Попри те, що зазначена проблема вже має власну скромну **історіографію**, на жаль, ще досі не вдалося відтворити більш-менш цілісної картини подій через обмеженість доступу до спеціальних архівних матеріалів. С.Кульчицький у одній колективній праці українських істориків зазначає, що збройний опір селян суцільній колективізації не набув великого поширення через те, що зброя, яка залишалася з воєнних часів була "викачана" чекістами, а у степовій і лісостеповій зоні партизанським загонам важко було б розгортатися [9, С. 142]. Натомість інші дослідники, такі як Л.Гриневич, В.Васильєв відзначають масовість селянських повстань. У 2009 р. побачила світ збірка документів і матеріалів про одне з найпотужніших селянських збройних

повстань – Павлоградське, що відбулося у квітні 1930 р. на Дніпропетровщині.

Проте відомо, що павлоградським подіям передували повстання у прикордонних округах тодішньої УСРР у березні 1930 р. Завданням цієї статті є максимально точно відтворити хід та з'ясувати особливості селянських заворушень у Шепетівському окрузі в лютому-березні 1930 р., використовуючи дані Державного архіву Хмельницької області. У віднайдених нами матеріалах з обласного архіву міститься доволі детальна інформація Шепетівського окружного комітету КП(б)У про політичний стан в окрузі у зв'язку з масовими селянськими виступами, що дозволяє скласти більш-менш повне уявлення про хід і наслідки селянських заворушень.

Інтенсивність селянських виступів у Шепетівському окрузі була зумовлена шаленими темпами колективізації, нав'язаними окружним керівництвом. Не менш завзято воно виконувало плани з розкуркулення і закриття култових споруд.

Ще восени 1929 р. окружним земельним відділом був розроблений план, згідно з яким, до кінця весняної сівби потрібно було колективізувати 38,2 % посівної площі. Проте 6-7 грудня 1929 р., бюро окружного прийняло рішення колективізувати до травня 1930 р. 50%, а до жовтня – 75% всіх земель округу. Шепетівське керівництво навіть клопотало перед Політбюро ЦК КП(б)У про внесення округу до районів суцільної колективізації [4, С. 82].

Свої плани шепетівське окружне керівництво навіть перевиконало. Темпи колективізації в окрузі були рекордними для Правобережної України. Станом на 1-3 лютого 1930 р. тут (згідно з даними підготованими в апараті ЦК КП(б)У) було колективізовано 61 % землі. Рекордною була і кількість районів суцільної колективізації (райони, де колективізовано більше 50% земель) – 8 з 13. Для порівняння: у степовій частині України (де колективізація рухалась найшвидшими темпами) на цей період у середньому було колективізовано 42,1 % землі, на Лівобережжі – 22,8 %, на Правобережжі – 30,7 % [4, С. 152, 153].

У доповідній Шепетівського окружного комітету КП(б)У від 7 березня 1930 р. до Інформсектору ЦК КП(б)У за підписом секретаря окружного партійного комітету (далі – ОПК) Пилипенка (під грифом "цілком таємно") "Про політичний стан округу, що характеризується масовими селянськими волинками" йдеться про те, що рішучий наступ на куркуля, ліквідація його як класу на базі рішучого проведення суцільної колективізації, активізувало і консолідувало куркульські, контрреволюційні елементи та духовенство. Окружні партійні керівники, вже ознайомившись зі статтею Й.Сталіна "Запаморочення від успіхів" від 2 березня 1930 р., пояснюють складність ситуації тим, що округ межує з Польщею, а в минулому був ареною боротьби з "петлюрівцями", насичений колишніми учасниками "петлюрівського" руху, різноманітних банд, колишніми жандармами і поліцейськими, контрабандистами, які за умов близькості кордону стають агентами польської розвідки [7, Арк. 1]. Отже, неабиякі масштаби заворушень у окрузі, партійне керівництво намагалось перш за все пояснити історичними та географічними чинниками. Власне ж завзяття у проведенні колективізації відступило на другий план.

Масові селянські виступи в Шепетівському окрузі розпочалися з Плужанського району. Безпосереднім поштовхом до хвилювань стало закриття церкви у районному центрі Плужне. З цією метою було переобрано правління церковної общини, воно тричі подавало клопотання до сільради про закриття церкви. 13 лютого комісія у складі двох представників районного виконавчого комітету (далі – РВК) і голови сільради прийняла майно церкви і ключі. 14 лютого була створена комісія для ревізії церковного майна у складі уповноваженого РВК та двох комсомольців. Під час ревізії члени комісії та голова товариства спільного обробітку землі (далі – ТСОЗ) ходили у церкві в шапках, що спровокувало бійку між ними і прихожанками церкви.

У ніч з 14 на 15 лютого місцевий священик Аверкій Войко об'їхав навколишні села, закликаючи селян стати на захист церкви. 15 лютого у Плужному зібралося до 1500 селян з навколишніх сіл, переважно жінок вимагаючи повернути ключі від церкви. Секретар РВК змушений був задовольнити цю вимогу. Того ж дня у церкві була відправлена служба Божа і було обране нове правління церковної общини. Ця перша перемога надихнула селян на подальші рішучі дії.

16, 17 і 18 лютого священик А.Войко разом зі священиком села М'якоти і групою жінок, чоловіків яких заарештувало Державне політичне управління (далі – ДПУ) за 1-ю категорією і призначило до виселення, готували у Плужному свято на честь повернення церкви. Свято було заплановане на 19 лютого, але так і не відбулося [7, Арк. 3, 4].

Вже 20 лютого у Плужному група жінок з 80 осіб почала руйнувати готівницю місцевого ТСОЗу. Того ж дня увечері райпарткомом були скликані збори, на яких були присутні до 300 жінок. Після наполягань головуючого на тому, щоб усі позбавлені голосу покинули збори, присутні заявили: "У нас немає позбавленців, ми всі рівні, підемо всі, коли так", і покинули збори. На зборах активу постановили продовжувати роботу і сформувати ударну бригаду.

21 лютого, коли актив вийшов на роботу для відновлення пошкоджених приміщень ТСОЗу, їх оточив натовп, що складався переважно з жінок. З вигуками: "У нас коней забирають, чоловіків беруть, нас грабують", вони накинулись на актив. Селяни зруйнували конюшню, побивши при цьому 8 комуністів і комсомольців із вигуками: "Віддавайте насіння і реманент!" [7, Арк. 5].

22 лютого у Плужному на честь відкриття церкви так відбулося урочисте богослужіння, на яке зібралась

велика кількість селян Плужного і навколишніх сіл. Після закінчення богослужіння люди висунули категоричні вимоги: повернути насіння, інвентар та худобу і припинити колективізацію. Представники ОПК і обласного виконавчого комітету (далі – ОВК) намагались влаштувати мітинг. У відповідь з натовпу безперервно лунали вигуки: "Віддавайте зерно й реманент, ми до ТСОЗу не хочемо, поверніть нам тих, кого забрало ДПУ, бий їх стягуй з трибуни!". Після цього люди взялися розбирати усупільнені зерно та інвентар.

За даними ДПУ і РВК, 23 лютого усупільнене зерно почали розбирати у селах Хотень, М'якоти та Добринь, а 24 лютого – у Великих Радогощах, Шекеринцях, Коритному, Великій Гнійниці, Войтівцях, Залужжі, Юзківцях, Борисові. 26 лютого хвилювання вже охопили всі села Плужанського району і перекинулись на інші райони Шепетівського округу [7, Арк. 6].

Про особливу увагу до подій у Плужанському районі з боку партійно-державного керівництва УСРР свідчить той факт, що у Плужному 1 березня побував голова ДПУ України Балицький [4, С. 192].

Селянські вимоги щодо повернення усупільненого майна поступово почали переростати у суто політичні, антирадянські вимоги та гасла: "Надати всім право голосу, підемо до Польщі, бий комуністів і комсомольців, геть Радянську владу" [7, Арк. 6].

Згодом селяни стали чинити опір і озброєним представникам влади. У с. М'якоти 23 лютого селяни намагались роззброїти загін міліції, що приїхав для захисту місцевого активу. В результаті сутички загинув селянин. У Шекеринцях селяни роззброїли трьох прикордонників, що приїхали заарештувати організаторів волинки [8, Арк. 1].

Брутальне втручання у релігійні справи лише загострило есхатологічні настрої серед селянства, викликані процесом колективізації. У релігійно-символічному сприйнятті українського селянина радянська влада почала сприйматися як передвісник приходу антихриста [5, С. 144]. Рух за повернення церков поширювався округом – 23 лютого було відкрито церкву у селі Дзвінки [8, Арк. 1]. У селі Велика Гнійниця планували влаштувати церкву у приміщенні розгромленого місцевого кооперативу. Повсталі селяни часто мстилися комуністам за антирелігійну діяльність – у селі Шекеринці комуністів і комсомольців насильно затягували до церкви і змушували молитися [6, Арк. 76, 77]. Вимоги припинити переслідування церкви з боку держави були типовими для більшості населених пунктів округу. Селяни вимагали повернути культові споруди, впровадити викладання у школах закону Божого, припинити репресії проти духовенства. Партійними органами відзначається піднесення релігійності серед населення округу – до церкви почали ходити люди, які раніше ніколи цього не робили.

У заворушеннях брало активну участь як українське, так і польське та німецьке населення округу. 24 лютого у селі Великі Радогощі зі змішаним українсько-польським населенням натовп жінок роззброїв комуніста і заарештував його. Було розігнано сільраду. Лунали заклики: "Геть Радвладу, бий комуністів, забираймо дітей і йдемо до Польщі". В цьому селі було обрано нову сільраду [7, Арк. 8]. 7, 8 та 9 березня заворушеннями були охоплені німецькі колонії Дерманка, Конотоп та Михайлючка Судилківського району. Спочатку селяни вимагали припинення колективізації та введення у школах закону Божого. Пізніше вимоги селян радикалізувалися: у колонії Конотоп, під час зборів коло кірхи лунали заклики вбивати всіх членів партії, ЛКСМ та радянських працівників [7, Арк. 161].

Ситуація, що склалася у прикордонному Шепетівському окрузі наприкінці лютого – початку березня 1930 р.

викликала особливе занепокоєння керівництва УСРР. Для ліквідації селянських виступів до Шепетівки були спрямовані додаткові каральні сили.

27 лютого до Шепетівки прибув керівник ДПУ України В.Балицький. За його наказом до Шепетівки і Козятина було перекинуто додаткові сили ДПУ [4, С. 83]. Про неабиякі масштаби заворушень у Шепетівському окрузі свідчать і записи наркома Робітниче-селянської інспекції СРСР Г.Орджонікідзе, зроблені ним у березні 1930 р., в яких йдеться про те, що в Тульчинському, Шепетівському і Могилівському округах відбулося справжнє селянське повстання, яке було придушене військовою силою – в хід були пущені кулемети, а подекуди й гармати [4, С. 233].

У прикордонних районах округи масового характеру набули спроби переходу кордону. Перехід селянами кордону став однією з форм протесту проти владної сваволі. Групи у кілька десятків чоловік постійно робили спроби прорватися до Польщі. Згодом перехід кордону набув ознак своєрідних масових маніфестацій. З березня у селах Печиводи, Тростянець і Піддубці Ганнопільського району група жінок з 400 чоловік після розгрому складу з інвентарем намагався перейти кордон [6, Арк. 91]. Численні спроби перейти кордон особливо непокоїли владну верхівку. Адже вони красномовно свідчили про реальний стан справ в єдиній у світі "робітниче-селянській" державі, селяни якої масово намагались втекти до "панської" Польщі.

Гнів селян часто був спрямований проти вчителів, значна частина яких впроваджувала волю сталінського керівництва і сумлінно виконувала покладені на неї обов'язки. Часто освітян залучали до роботи комісій, що займалися виявленням реманенту та тяглової сили у селянських господарствах, виявленню заборгованості селян та ін. [2, С. 308]. Сильне невдоволення у селян викликала антирелігійна пропаганда серед дітей та молоді, що велась вчителями. Так, 24 лютого у селі Коритне (Плужанський р-н.) натовп жінок після розгону сільради побив голову комітету незаможних селян (далі – КНС), ТСОЗу і вчителя (останньому розгромили помешкання). Голова КНС разом з вчителем, переодягнувшись у жіночу одягу, втекли із села. Подібні події відбулися й 25 лютого у сусідньому селі Велика Гнійниця, де селяни, озброєні сокирами та палицями, розігнали сільраду і побили її голову, комсомольця і вчителя. У селі Хролин Судилківського району сільські збори 5 березня постановили серед іншого вислати із села 2-х вчителів. У селі Рисове того ж району селяни на чолі зі священником провели у місцевого вчителя обшук, після цього запропонували йому покинути село впродовж доби. Звичайно, далеко не всі сільські вчителі були вірними слугами сталінського режиму. Вчитель села Зубівщина Ганнопільського району Г.Денисюк вивісив коло млина у селі Берездів листівку "петлюрівського" змісту, у якій закликав не вступати до колективів і прогнозував близький кінець радянської влади [6, Арк. 77, 90, 91, 94].

На відміну від Плужанського району, де селянські вимоги пройшли певні еволюційні стадії, селяни інших районів округи одразу виступили з антиколективними та антирадянськими гаслами. У селі Кустівці Полонського району люди почали рвати портрети Леніна, Рикова та червоні прапори. На полонщині селяни запозичили деякі методи боротьби, що практикувалися у сусідньому Любарському районі Бердичівського округу – безперервно дзвонили у дзвони, чергували загони самооборони, озброєні палицями. Станом на 6 березня хвилюваннями в районі було охоплено 24 села з 27 [8, Арк. 17]. Подекуди люди почали братися до зброї. В селі Котелянка після арешту 10-ти організаторів заворушень міс-

цеві жителі разом з селянами Польської Новоселиці і Української Новоселиці створили групу з метою відбити заарештованих, до неї приєдналися мешканці Ново-Полонного. Люди були озброєні обрізами, гвинтівками, сокирами, вилами та мисливськими рушницями. Відбулася перестрілка з групою ДПУ, що супроводжувала заарештованих, з обох боків були вбиті та поранені [8, Арк. 12].

Повсталі селяни намагалися координувати свої дії. До Ляховецького району прибували посланці з Теофіпольського і Грицівського районів з закликами "розбирати все і вся" і обіцянками підтримки. 25 лютого до села Мислятин Ізяславського району прибула група селян з Плужанського району з закликами приєднуватись до повстання: "Що ви тут сидите, ви бачите, як ми впорались з нашим активом". Округом пересувалися агітатори, що намагалися підняти народ на масову боротьбу. Були навіть випадки арешту агітаторів з Херсонського округу, які втекли від розкуркулення [6, Арк. 95, 96].

До збройних виступів селян Шепетівського округу спонукали чутки про те, що 5 березня повинна розпочатися війна між Польщею і СРСР [6, Арк. 83].

У низці сіл Теофіпольського району, за визнанням партійного керівництва округу, звичайні заворушення переросли у повстанський рух. Загони повсталих селян впродовж 3-4 днів кількісно зросли з 30 до 200-300 чоловік. "Кукурі" призначені до виселення за 2-ю категорією втікали з постійного місця проживання і долучалися до повстанського руху. Хвилювання перекидалися з одного села на інше. Висилалися делегації з закликами до всезагального повстання.

Вимоги селян були подібними до вимог у інших районах округу: щорічні перевибори сільрад, повернення страхових фондів, припинення колективізації, введення у школах закону Божого, підтримка церкви державою [7, Арк. 20, 21].

3 березня у селі Кузьминці Теофіпольського району був організований повстанський загін чисельністю до 200 чоловік, що діяв переважно в Антонінському районі округу [8, арк. 8]. Про його діяльність є короткі згадки у низці сучасних наукових досліджень [1, С. 85].

Після обіду 3 березня цей загін (33 кіннотники) з'явився у селі Сморшки Антонінського району. Повстанці атакували сільраду, де у той час відбувалося засідання активу. У результаті перестрілки були вбиті голова колгоспу Музичук і комуніст Сидизинський. Приміщення сільради підпалили, а тіла вбитих вкинули до вогню. Після цього загін рушив через село Криворудка до села Ледянки. Увечері 4 березня загін вступив до Ледянки, там були вбиті голова КНС Євстаф'єв, секретар сільради Роголюк та комсомолець. Про масштаби повстанського виступу можна судити з того, що до 6 березня до зони діяльності загону входили села Сморшки, Криворудка, Ледянка, Малі Пузирки, Федорівка, Трусилівка, Кучманівка, Христівка, Тернавка та інші села Антонінського району. У цих селах загін поповнювався "учасниками куркульського та антирадянського елементу" [7, арк. 22]. Одночасно 4 березня був зафіксований збройний виступ у селі Поляхове Теофіпольського району. Тут зібралося до 400 селян, вони почали бити актив і розбирати колективізоване майно. На місце прибула опергрупа міліції з 16 чоловік на чолі з уповноваженим ДПУ Євдоф'євим. Селяни відкрили вогонь із обрізів. Євдоф'єва поранили у живіт, і він був змушений відвести свій загін до сусіднього села. Тим часом, загін повсталих селян (з них 50 вершників), озброєний вилами і дробовиками, розгромив колгоспи у селах Поляхове і Рідка [6, арк. 88]. Загальну кількість озброєних повстанців з'ясувати складно. Про досить велику їх кількість свідчить те, що повстанці діяли одночасно у двох райо-

нах. За повідомленням від 5 березня – загін з 200 чоловік, озброєних рушницями, обрізами та холодною зброєю з'явився у селах Рідка та Турівка Теофіпольського району. Тут в результаті збройного зіткнення був поранений начальник загону ДПУ Методієв. Місцевий загін міліції просив про збройну допомогу, бо були припущення, що повстанці рухатимуться на районний центр Теофіполь [8, арк. 10].

На боротьбу з повстанцями до Антонінського та Теофіпольського районів було спрямовано загін курсантів київської школи міліції та батальйон кавалерії з кулеметним взводом. Після розгрому повсталіх розпочалися масові арешти [6, арк. 90].

За даними на 9 березня великий повстанський загін діяв у Грицівському районі, де на той час хвилюваннями було охоплено 38 сіл. На боротьбу з повсталими було кинута ескадрон 8-го полку разом з загonom місцевих партійців. За деякими даними, загін чисельністю до 150 чоловік, озброєних рушницями, був сформований у селах Новолабунь, Троєщина, Юрівщина та Добрі Лози. Районне керівництво боялося оточення райцентру – у Грицеві всюди були розставлені пости, місто охороняли червоноармійці та озброєні партійці. За повідомленням від 13 березня, хвилюваннями було охоплено вже 42 села району [8, арк. 18, 22].

Масові репресії розпочалися практично від самого початку селянських виступів. Вже на 4 березня: всього по округу було заарештовано (за тогочасною радянською термінологією – "із'ято") 427 осіб з числа організаторів хвилювань та "контрреволюційного" елементу. Серед заарештованих було: куркулів – 154, середняків – 218, бідняків – 38, інших – 12, духовенства – 5 [6, арк. 98, 99]. Ці дані красномовно спростовують тезу "доперебудовної" радянської історіографії про опір заходам радянської влади на селі лише незначної частини селянства – так званих "куркулів" [3, С. 227, 228]. Дані шепетівського окружного КП(б)У свідчать про те, що більше половини заарештованих були середняками.

За даними ДПУ на 24 березня у ході масових заворушень у Шепетівському окрузі було вбито 30, поранено 49 і побито 183 селян. Дані є неповними – у зведенні фігурують лише 8 із 13 районів округу. Що стосується представників радянської влади, то їх було вбито 15, поранено 32, побито 280 (відсутні дані по Старокостянтинівському району) [8, арк. 26, 27].

Підсумовуючи сказане вище, слід відзначити, що селянські заворушення у Шепетівському окрузі, викликані першою хвилею колективізації і розкуркулення, мали певні особливості:

- Масштаби селянських заворушень були викликані шаленими темпами колективізації, нав'язаними районним керівництвом;

- Слід відзначити важливу роль духовенства в організації селянського опору. Через переслідування церкви влада в очах селянства остаточно втратила легітимність, посилювались есхатологічні настрої. Саме успіхи у боротьбі за свободу віросповідання надихнули селян Шепетівського округу на рішуче обстоювання своїх соціальних і громадянських прав;

- Селяни різних національностей – українці, поляки, німці, однаково реагували на владне свавілля, а, відтак, усі національні групи взяли участь у масових заворушеннях;

- Особливістю антирадянських виступів у прикордонному Шепетівському окрузі полягала в тому, що селяни сподівалися на неминучу війну між СРСР та Польщею, яка, на думку повсталіх, мала покласти край колективізаційним заходам;

- Влада зуміла придушити повстання завдяки швидкій його локалізації, відсутності у повсталіх єдиного керівного центру, достатньої кількості зброї та боєприпасів.

Проте масові селянські виступи засвідчили надзвичайну опозиційність селянства щодо радянської влади, селянство було єдиною групою в УСРР, яка чинила масовий і в т. ч. збройний опір сталінському режимові. Очевидно, що рішення про майбутню пацифікацію України голодом-геноцидом було не в останню чергу продиктоване наростаючим опором українського селянства.

1. Безотосний М. Т. Україна в добу сталінщини: історія опору (монографія). – К., 2002.
2. Бем Н. Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства та інтелігенції (1928-1930рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – №16.
3. Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930-1931 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – №9.
4. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1919 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997.
5. Васильєв В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – №31.
6. Інформація в ЦК КП(б)У про масові селянські волінки в окрузі, листування з Бердичівським окружкомом КП(б)У та іншими установами по організаційних, спеціальних та інших питаннях. – Державний архів Хмельницької області, ф. П-459, оп. 1, спр. 47, арк. 1–99.
7. Інформація в ЦК КП(б)У про політичне положення округу у зв'язку з масовими селянськими виступами; відомості про хід колективізації та про факти викривлення генеральної лінії партії. – ДАХО, ф. П-458, оп. 1, спр. 324, арк. 1–244.
8. Действия кулацких банд в районах Шепетовского округа в период коллективизации (сводки, поступившие в окружной комитет КП(б)У). – ДАХО, ф. П-458, оп. 1, спр. 326, арк. 1–27.
9. Кульчицкий С. Оппортунистический селянства суцільній колективізації // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К., 2006. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 27.01.10

І. Патріляк, канд. іст. наук, доц.

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ В ДОКУМЕНТАХ ГІТЛЕРІВСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ

Стаття присвячена дослідженню висвітлення діяльності українського націоналістичного підпілля у документах німецьких спецслужб в період окупації України гітлерівцями.

The article is devoted research of lighting activity of the Ukrainian nationalistic underground in the documents of the German special services in the period of occupation of Ukraine by hitlerites.

Питання впливу українського визвольного руху на ситуацію в Україні в роки Другої світової війни є надзвичайно складним і дискусійним. Адже, з одного боку, стверджується, що діяльність ОУН, а згодом УПА, були малопомітними і в масштабах світового протистояння не відігравали жодної суттєвої ролі навіть для долі України, з іншого – наголошується на тому, що власне

історія визвольного руху була домінуючою, а всі інші моменти світової війни на території України були поряд із нею малозначущими епізодами. Для того аби скласти справді об'єктивну картину того наскільки широким, або навпаки непомітним, був український визвольноповстанський рух слід звертатися до різних комплексів джерел, зокрема й до джерел, що виходять від тих

держав, структур і організацій, які з цим рухом боролися. У даній статті ми пропонуємо до уваги читачів стислий аналіз німецьких документів, які мають оціночний характер стосовно українського повстанського руху і можуть бути корисними при загальній оцінці масштабів діяльності ОУН і УПА в роки гітлерівської окупації.

Загальновідомо, що після невдалої спроби утвердити проголошену 30 червня 1941 р. українську державність бандерівська ОУН поступово повернулася на нелегальні позиції і усвідомивши нереальність союзницьких стосунків із Німеччиною (які напередодні війни виглядали цілком природними) перейшла до підпільної боротьби, в тому числі, й на антинімецькому "фронті". Уже 27 вересня 1941 р. у донесеннях з території СРСР співробітники СД повідомляли своє керівництво в Берліні про реакцію українського громадянства на арешти серед "групи Бандери", які німецькі спецслужби провели 15 вересня. Нацисти втішали себе тим фактом, що помірковано налаштоване "старше громадянство" і прихильники "групи Мельника" задоволені усуненням молодих радикалів, які псують українсько-німецьку "ідилію" [1, с.298-299]. Однак зловтіха німецьких каральних органів була відверто передчасною, адже ОУН (власне як і всі революційні рухи в світі) орієнтувалася не на старше покоління, а на молодь. Так, дійсно, старші помірковані кола української інтелігенції з деяким занепокоєнням дивилися на радикальну Організацію бандерівців, зате західноукраїнська молодь уже давно була в полоні націоналістичних ідей та гасел, а тому беззастережно підтримала переслідуваний гітлерівцями рух. Буквально через тиждень свою помилку щодо сподівання на швидкий розгром ОУН усвідомили і німецькі каральні органи. Так, 2 жовтня 1941 р. СД констатувала, що члени ОУН(Б) "проникли" і контролюють українську міліцію в Миколаєві, Житомирі, Кіровограді [2, с.20-21]. На початку листопада функціонери СД доносили в Берлін: "Найсильнішою групою, яка підтримує ідею самостійності України, є, як і раніше, група Бандери, прихильники якої надзвичайно активні і чий фанатизм зумовлений частково особистими причинами, а частково глибоким національним почуттям" [2, с.33-34]. Як бачимо, попри масові арешти, ОУН(Б) до початку листопада 1941 р. зберегла свою чисельність і активність, "як і раніше". 14 листопада 1941 р. у донесенні з окупованих територій СРСР знову фігурує рух Бандери, котрий взяв під контроль "українську міліцію" в районі Рівного через, що вона саботує німецькі розпорядження і не виконує накази німецького командування, якщо ці накази не співпадають із наказами ОУН [2, с.56-57]. ОУН(Б) у цитованому документі знову характеризується, як "найбільш активна" [2, с.56]. У листопадових донесеннях СД із Дніпропетровська гітлерівці також відзначали, що "рух Бандери" встановив свій контроль над обласною управою, через що СД "усунуло" керівника управи Регея, як "політично нетерпимий елемент" [2, с.61]. Врешті решт, усвідомивши глибину проникнення ОУН(Б) та ідеї незалежності в українське суспільство, гітлерівці 25 листопада 1941 р. видають знамените розпорядження про знищення членів ОУН(Б) без суду "під виглядом грабіжників". Однак, на наш погляд, в цьому документі найважливішим є не демонстрація нацистами безоглядної жорсткості щодо українських патріотів, а фраза про те, що "Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в райхскомісаріаті (Україна) з метою створити незалежну Україну" [1, с. 365]. Цитоване речення розкриває той реально великий вплив, який мала ОУН(Б) на події в Україні, якщо СД побоювалося можливості організації націоналістами масштабного повстання в Україні. І це все було, наго-

лошуємо, не після Сталінграду, не після поразок вермахту в Африці, не в 1944 р., коли відкрили другий фронт і рухи опору в більшості країн "підняли голови", а в листопаді 1941 р., коли вермахт ще марширував на Москву, а гітлерівський райх був у зеніті своєї могутності.

На початку грудня 1941 р. німецька поліція добила-ся значного успіху, арештувавши чотирьох членів ОУН(Б), які працювали над створенням організаційної мережі в Житомирській області. З допитів арештованих німцям стало відомо, що ОУН(Б) поставила за завдання взяти під контроль усю окупаційну адміністрацію і створювану допоміжну поліцію, а також збирати на місцях боїв покинуту радянську зброю й акумулювати її в недоступних для німців схованках. Гітлерівці були вражені масштабістю планів ОУН(Б) розгалуженістю її мережі. Слідчі з отриманого на допитах матеріалу зробили висновок, що "Бандерівський рух" має на меті з допомогою підконтрольної поліції та озброєних трофейною зброєю партизанських груп нанести удар по німецьких військах після перемоги Німеччини над СРСР у той момент, коли Німеччина вступить у повноцінну війну з Британією, відтягнувши головні сили на захід континенту [2, с.70-71]. У розрізі таких планів ОУН, німців непокоїла активність Організації в промислових центрах, зокрема, в Запоріжжі, де, як відзначали службовці СД, бандерівці намагалися взяти під свій контроль адміністрацію, пресу і поліцію [2, с.71].

Характеризуючи рух опору на території окупованої України наприкінці грудня 1941 р. німецькі спецслужби дуже чітко відзначили, що "Крім руху ОУН-Бандери в Україні немає жодної організації опору, яка була б в змозі становити серйозну небезпеку. Розслідування проти групи Бандери через це були особливо активізовані" [2, с.75]. Як бачимо, на кінець першого року німецько-радянської війни гітлерівці не згадують ні про радянський, ні про польський рух опору на території України. Виходить дуже цікава ситуація за якої сили, що після війни позиціонували себе як найбільших борців з гітлерівським окупаційним режимом насправді в цій боротьбі довгий час були непомітні (як це не кумедно звучить, але нацисти не знали, що вони проти них боролися в 1941 р.), натомість бандерівська Організація, яку, як польська так і радянська історіографія постійно звинувачувала в "колабораціонізмі" була самими гітлерівцями названа єдиною групою опору, що становить "серйозну небезпеку".

Німецькі документи за січень 1942 р. свідчать про масові арешти і страти прихильників ОУН(Б), які проникли в місцеву адміністрацію і поліцію в Херсоні, Криму, Кам'янці-Подільському. При цьому гітлерівці відзначали, що націоналісти здійснювали широку агітаційну роботу "в душі ОУН" з допомогою мітингів (на які збиралося до 2 тисяч осіб) і друкованих матеріалів [2, с. 93-95].

Деяке уявлення про масштаби діяльності ОУН(Б) на початку 1942 р. дають звіти айнзацкоманди 5 від 16 січня 1942 р. у яких, зокрема, вказується, що бандерівці мають настільки розгалужену й дієву структуру, що могли собі дозволяти, через довірених людей у поліції, звільняти арештованих німцями активістів руху, що їхня "партія" перебуває в стані глибокої конспірації, кожен функціонер має по декілька псевдонімів і лише, а на організаційний зв'язок можна вийти лише з допомогою "таємних" паролів [2, с.103]. Найбільше ж непокоїло гітлерівців те, що ОУН(Б) нелегально накопичує зброю для повстання. Зокрема, німецьким слідчим під час допитів вдалося з'ясувати псевдоніми 13 осіб у розпорядженні яких мала бути зібрана зброя [2, с.104]. Підтверджують інформацію про масштабне проникнення оунівців "на непомітні ззовні пости української цивільної

адміністрації" та допоміжної поліції також зведені звіти СД за січень 1942 р. [2, с.110-111].

Щойно в лютому 1942 р. німецькі донесення відзначають активізацію більшовицької пропаганди і підпілля в окупованій Україні, наголошуючи на тому, що СД свою боротьбу спрямовує проти "двох головних противників" – комуністів і ОУН. Необхідно наголосити, що радянське підпілля з перших своїх кроків починає застосовувати тактику провокацій на які гітлерівці відповідають масовими стартами заручників [2, с.135]. Жорстокі невмотивовані розправи гітлерівців починають відлякувати населення, як від більшовицької так і від бандерівської пропаганди. Звітуючи, зокрема, про масові страти в передмісті Краматорська гітлерівці, не без задоволення відзначили: "Ця акція справила на населення враження. У подальшому можна було констатувати, що ставлення населення не лише до комуністів, але й до націонал-українських угруповань відчутно погіршилося" [3, с. 48].

Намагаючись нівелювати вплив гітлерівського терору на населення, бандерівці забороняють проводити погано організовані саботажні і підіривні акції, вимагають від свого активу глибокої конспірації, розбудови організаційної мережі та накопичення сил для повстання. Ці тенденції до зміни поведінки українського визвольного руху відмічають також німецькі органи держбезпеки, які вказують на прагнення бандерівців якнайшвидше створити "українське національне військо" після чого можна буде чинити тиск на Німеччину і вимагати від Берліна поступок [3, с.48].

Важливим німецьким документом, який характеризує український визвольний рух, безперечно, є донесення про події в СРСР від 20 березня 1942 р. Саме в цьому документі вперше запроваджено рубрику Український рух опору, котра наповнювалася повідомленнями про боротьбу ОУН проти німецького окупаційного режиму. Зокрема, в донесенні згадувалося про арешти оунівців бандерівського напрямку на Лучині, Рівненщині, Житомирщині, Вінниччині, в Кременчуці і Сталіно (Донецьку) [2, с.145], що, безумовно, свідчить про неабияку розгалуженість мережі ОУН(Б) на весну 1942 р. Незважаючи на постійні репресії з боку німецьких спецслужб ОУН(Б) зуміла не лише вистояти у протистоянні з СД і гестапо, але й посилила свою роботу "заслуживши" в німецьких донесеннях окремої рубрикації.

Із донесень СД за 25 березня 1942 р. випливає, що бандерівці створили досить міцні організаційні структури на Вінниччині та Хмельниччині (включно із районними та сільськими організаціями), а також активно поширюють свій вплив на Кременчук і Полтаву [2, с. 148-149].

27-29 березня 1942 р. у Луцьку відбувалося засідання німецьких керівників округи Волинь-Поділля на якому керівник округи Шьоне охарактеризував "рух Бандери", як активний і протинімецький. При цьому про жодні інші рухи опору на нараді не згадувалося [4, с. 63].

Про нові "грані" антигітлерівської боротьби ОУН(Б) весною 1942 р. дізнаємося з донесення про події в СРСР від 30 березня 1942 р. у якому відзначено, що співробітником СД вдалося арештувати низку керівників бандерівської ОУН на Житомирщині і застрелити обласного провідника Організації Романа Марчака [3, с.60]. Гітлерівцям вдалося захопити 2 тисячі листівок і брошур, деяку зброю, організаційні плани і списки членів ОУН(Б) на Житомирську, Київську, Харківську і Полтавську області, майстерню з виготовлення фальшивих паспортів і друкарські машинки. При цьому нацисти підкреслили: "Сьогодні беззаперечно виявлено, що рух Бандери постачав фальшивими паспортами не лише своїх функціонерів, але і євреїв. Як можна побачити з віднайдених наказів, робота руху в зимові місця поши-

рювалася лише як пропагандистсько-розвідувальна діяльність серед найширших верств населення включно до найменших сіл. Добре функціонуюча служба розвідки забезпечувала інформування обласного провідника про найменші події в повітах і районах. Інформації доставлялись обласному провіднику часто за сотні кілометрів на велосипеді, пішки або німецькими армійськими автомобілями. У більшості випадків ці донесення були зашифровані" [3, с. 60].

Надзвичайно цікаві характеристики українському визвольному руху дають німецькі органи держбезпеки в травні 1942 р. Зокрема, із донесення від 22 травня ми дізнаємося, що гітлерівці здійснили масові арешти в середовищі ОУН(Б) у Рівному (саме це місто вони вважали центром "руху Бандери") внаслідок чого керівні осередки ОУН(Б) "перемістилися у болотисту місцевість біля Сарн і Пінська" [2, с.191]. Намагаючись "добити" керівні органи бандерівської ОУН нацисти провели низку слідчих дій на півночі Рівненської області внаслідок яких викрили один з оунівських складів зброї біля Костополя на якому накопичилося 600 рушниць, 12 автоматів, 120 протигазів, 254 тис. рушничних набоїв, 20 тисяч артилерійських набоїв, 4 тисячі ручних гранат, 2 тисячі мін, 500 автоматних магазинів та ін. військового майна [2, с.194]. Зі слідчих матеріалів гітлерівці дізналися, що вся територія України була охоплена бандерівською мережею, котра активно готувала збройне повстання, а майбутні дії повстанців були розписані до рівня району включно [2, с.191]. Так само в травні 1942 р. німецькі спецслужби фіксують появу сільської самооборони і перших ооонівських партизанських груп: "В останній час рух Бандери все більше й більше переходить до активного ведення боротьби. Вже в травні вдалося встановити, що бандерівський рух серйозно займається організацією бандитських груп у західній частині України (...) Рух Бандери переходить до того, щоб здійснювати військовий вишкіл своїх членів і збирати їх час до часу на польові навчання, які проводяться в рамках націоналістичних банд" [2, с.341]. Цей документ однозначно вказує на початок формування українського повстанського руху ще в травні 1942 р., тобто за десять місяців до поразки німців під Сталінградом (а не після цієї поразки, як зараз часто стверджується). Наголосимо, що цитоване вище свідчення є не поодиноким. Німецькі документи зберегли ще принаймні одне повідомлення про повстанський рух бандерівців наприкінці весни на початку літа 1942 р. Йдеться про звіт поліції безпеки і СД за червень 1942 р.: "Генеральний округ Брест. За звітний період становище серйозно погіршилося. Ознаки неспокою вже чітко проявилися в квітні місяці цього року, і 29 квітня 1942 року потрібно було мобілізувати роту "Нюрнберг" у Кобрині, яка, згідно з планом, проводила прочісування на північно-західній ділянці генерального округу (Очевидно тут йшлося про боротьбу з більшовицькими або польськими партизанами – *І.П.*). Також у середньому та південному районах округу за звітний період неспокій зріс. Сьогоднішній стан характеризується двома основними рисами: А) бандерівський рух; Б) діяльність партизанів і банд. Обидва рухи переслідують одну мету: підбурити широкі маси населення проти окупації. Незважаючи на те, що обидві течії мають різні кінцеві цілі, в одному напрямку вони працюють один для одного. На думку Служби безпеки (СД) бандерівці по цілій окрузі розкинули свою густу мережу, так що навряд чи хоча б одне село залишилося незацеплене ними (...) Сільське населення цікавиться пропагандою бандерівського руху. Так як в генеральному окрузі практично немає промислових робітників, то можна сказати, що серед селян бандерівська

організація має міцний ґрунт під ногами. Мета бандерівського руху полягає в тому, щоб побудувати самостійну українську державу із власним незалежним урядом та адміністрацією. Керівництво бандерівського руху розчароване тим, що німецький уряд пригнічує це прагнення і таким чином не дотримується своїх обіцянок (...) Велике значення має той факт, що бандерівський рух проник у ряди окружної поліції, особливо в Кам'янці-Подільському, де багато командирів рот були українцями, колишніми офіцерами ЧА, які тепер заарештовані та очікують свого вироку. Свого часу завдяки хорошій військовій підготовці та стриманості, арештовані завоювали довіру свого керівництва. Також у Рокитному було арештовано три людини, серед них керівник української охоронної поліції, за їх участь в українському повстанському русі. За різними ознаками можна припустити, що представниками бандерівського руху було здійснено декілька вибухів" [5, арк. 37-38].

Як бачимо, вже на зламі весни-літа 1942 р. нацистські спецслужби характеризували український визвольний рух як "повстанський". Якби він був малопомітний або немасштабний, то навряд чи удостоївся б таких характеристик від противника.

Підтверджує тезу про початок формування бойових груп ОУН у травні 1942 р. ще один документ – донесення СД від 19 червня 1942 р. у якому відзначено, що 5 травня 1942 р. неподалік Рівного відбулася нарада керівників ОУН(Б) Волині й Полісся на якій прийняли рішення ще більше активізувати діяльність Організації і підготувати для використання всю накопичену на підпілних складах зброю [2, с.205].

Активність українського визвольного руху швидко далася взнаки окупаційній адміністрації, бо вже у донесеннях за червень 1942 р. відзначалося, що бандерівський рух зірвав відправку молоді на роботу до Німеччини в окрузі Рівного [6, арк. 35], а в липні фіксувалися зниження поставок сільськогосподарської продукції і загальний саботаж заходам німецької влади [6, арк. 41-46], також диверсійні акти на залізниці в районі Здолбунова [2, с. 209], перші втечі українських поліцейських в ліси для "творення націоналістичних банд" і початок переходу ОУН(Б) до тактики всенародного "партизанського руху" [2, с. 208-209].

У серпні 1942 р. гітлерівські спецслужби повідомляли до Берліна про те, що ОУН(Б) має три керівні центри – у Генеральному губернаторстві (для Галичини), на Волині та Поліссі і в Києві (для центральної, східної і південної України). Особливо непокоїли нацистів швидкі темпи зростання мережі ОУН у колишній підрадянській Україні, де лише в Київській області на обліку в СД було понад тисячу активістів Організації [2, с. 226]. Вересневі донесення СД вказували на те, що ОУН(Б) своєю мережею і пропагандою намагається охопити "навіть останнього українця", щоб підготувати його до повстання про час якого вирішить керівництво Організації. Активна робота підпільників ОУН(Б) відзначалася в Кам'янці-Подільському, Херсоні, Києві та ін. містах [2, с. 272-273].

У жовтні 1942 р. німецькі донесення зафіксували, що: "Згідно з повідомленнями головнокомандувача вермахту в Україні за 16 жовтня 1942 р. українські націоналісти вперше зібралися в районі Сарн у більшу банду і постійно отримують поповнення" [4, с. 65]. З цього повідомлення важко зрозуміти чи йдеться про бандерівців, чи про загін Бульби-Боровця. Німцям було важко вловити різницю між двома українськими повстанськими рухами, а тому вони часто плутали і "схрещували" їх. Скоріш за все, у лісистій місцевості навколо Сарн гуртувалися і загони Бульби, і оунівців, а значна концентрація партизанських груп дозволила німецьким фахі-

вцям зробити висновок про створення "великої банди". Німецькі донесення за листопад 1942 р. чітко вказують про фактично розпочату оунівцями мобілізацію молоді, яка поголовно проходить спортивний і військовий вишкіл, вчить армійські статuti, приведена до присяги на вірність Україні та ОУН [2, с. 348-349]. У відповідь гітлерівці проводять цілу низку арештів підпільників ОУН(Б) на території Німеччини, Польщі, а також у Галичині, на Волині, в Києві, Харкові, Херсоні, Миколаєві, Полтаві та ін. містах [7, с. 227-230].

Однак репресіями здолати повстанський рух німцям не вдалося, вони лише постійно активізували його своїми "драконівськими заходами" проти населення. Уже в грудні 1942 р. окупаційна адміністрація змушена була визнати, що внаслідок діяльності "банд" (очевидно йдеться про радянські й українські партизанські групи) втратила в районі Пінська, Сарн і Костополя 70-75% заготівель зернових [8, с. 36].

Детальну інформацію про український повстанський рух на зламі 1942-1943 рр. подають звіти військової розвідки тилового району групи армій "Південь" про "Українські національні банди (український національний повстанський рух)". У них, зокрема, повідомляється: "У вересні 1942 р. вперше в районі Сарн (округ Волинь-Поділля) виявила себе банда на чолі з українцем Боровцем, який називав себе Тарасом Бульбою і належав до 12 членів штабу партизанського руху, як референт перед яким стояло завдання воєнної підготовки активних членів бандерівського руху (тут німці відверто плутають оунівців із бульбівцями – І.П.). У перші місяці діяльність цієї української банди (банди Бульби) обмежувалася винятково околицями Сарн. На початку 1943 р. діяльність цієї національної української банди охопило район Костополя – Людвиполя – Бережного, а населені пункти в долині р. Случ є цілком партизанськими селами. У першій половині березня 1943 р. можна було також спостерігати концентрацію їхніх сил на північ від Сарн. Ця концентрація, насамперед, виявлялася у розгортанні активної військової підготовки у групах чисельністю до 500 осіб. У цей же час поширилися випадки розповсюдження листівок також на південь від автомобільної дороги в районі Дубна, Кременця і Літичева, а також систематичні грабунки державних складів на всьому просторі на північ від дороги Рівне – Звягіль, що вказувало на створення запасів. У другій половині березня 1943 р. діяльність банд розповсюдилася на весь район Рівного, насамперед, коло Межиріч, Тучина, Олександрії, Клевани і Мізоча. Після цього рух розповсюдився в західному напрямку – в район Луцька, де під Цуманню виникла банда чисельністю від 200 до 300 осіб (...) До лютого 1943 р. ці банди здійснювали напади майже винятково для забезпечення себе продовольством. Часто відбувалися сутички із радянськими бандами і лише інколи мали місце факти нападу на підрозділи німецького вермахту. Головною ознакою діяльності банд була пропаганда в дусі бандерівського руху. У середині лютого 1943 р. почалося зосередження молоді в ядрі банди Тараса Бульби. Частішими стали напади з метою отримати зброю і продовольство. Відбулися напади на в'язниці в Кременці і Дубному метою яких було звільнення активістів руху, які пізніше утворили ядро банд у цьому районі" [9, арк. 28-29].

Із цитовано вище документа добре видно, що німецька військова розвідка не особливо розбиралася в стосунках між ОУН(Б) і Бульбою-Боровцем, а тому не відділяла обидва рухи. На нашу думку, лівова частка інформації із цитованого джерела стосувалася насамперед бандерівських повстанських груп, які взимку і на

початку весни 1943 р. розповсюдили свою діяльність поза межі Сарненщини на Полісся та південну Волинь.

У квітні 1943 р. німецька військова розвідка вказувала на появу "українських банд" в усіх районах Рівненщини, Луччини, Ковельщини, Кременеччини, а також у Шепетівських та Ізяславських лісах [9, арк. 28]. На думку німців український повстанський рух у квітні 1943 р. мав таку силу, що в районі Корця пересуватися дорогою на Житомир можна було лише за умови контролю ротою вермахту навколишніх сіл. Також у квітні відзначається ріст нападів на німецькі підрозділи і господарські об'єкти серед білого дня [8, с. 147]. Німецька військова розвідка доносила: "У квітні 1943 р. завдяки операціям наших підрозділів в головному районі діяльності українських банд Березне – Людвипіль настало деяка затишшя. Але зате в районах на південь від автомобільної дороги діяльність банд суттєво активізувалася. На цей час припадає багато нападів на південну дорогу і пости жандармерії" [9, арк. 30].

30 квітня 1943 р. комісар Волині і Поділля Шьоне у своєму рапорті назвав повстанням події у Горохівському, Любомильському, Дубненському, Кременецькому і Луцькому повітах [8, с. 165]. Район операцій українських повстанських сил був визначений ним від Камінь-Каширського на півночі до Луцька на Південному Заході, Горині на Сході, Проскурова і Ярмолинець на півдні [8, с. 169].

У травні 1943 р. лише у повітах Володимир-Волинський, горохів, Любомль, Дубно і Кременець німці зафіксували 70 нападів українських повстанських груп на власні об'єкти [9, арк. 30]. Червневі донесення німецької військової розвідки відзначили, що повстанські загони активізували свої дії в усіх районах окрім Костопільського, сконцентрували великі сили в Шепетівських лісах, а також оточили з усіх боків районні центри Горохів і Острого, активно нападаючи на бургомістрів і знищуючи метричні книги аби запобігти вивезенню населення до Німеччини [9, арк. 30]. Оцінюючи чисельність партизанських загонів на Волині, Поліссі і Поділлі в червні 1943 р. німці помилково збільшували її до 70 тисяч осіб (українські, радянські і польські партизани разом) [8, с. 253], хоча реально навряд чи їхня сукупна кількість могла перевищувати 30 тисяч бійців. Цікаво відзначити, що гітлерівцям була відома ціла низка прізвищ і псевдонімів командирів крупних повстанських з'єднань, а також приблизні місця їх дислокацій і чисельність. Зокрема, у розвіддонесеннях згадується А.Рудик (який діяв зі своїм загonom в районі Людвиполя), Филь (оперував біля Сарн), Бобруга (дислокувався на 20 км північніше Людвиполя із загonom 1000 осіб), Розоловський (воював в районі Стидина), Воробей (група перебувала коло Костополя), Скуба (оперував на північній захід від Рівного), Л.Ступницький (названий колишнім генералом Петлюри, який перебуває з "бандою" за 30 км на північний схід від Луцька), Зубенко ("командир банди в районі Літичева за 60 км на схід від Проскурова"), Р. Волошин ("галичанин, командир банди чисельністю 700 осіб в районі Локачева за 50 км на захід від Луцька"), В.Левкович ("командир банди чисельністю 500 осіб в районі Дружкополя за 10 км на південь від Горохова") [9, арк. 30]. Також на середину 1943 р. німецька розвідка вже здобула інформацію про структуру УПА, завдання командирів і принцип організації зв'язку [9, арк. 31-34].

У вересні 1943 р. розвідникам з Абверу вдалося отримати інформацію про III Надзвичайний Великий Збір ОУН(Б) і про ті рішення, які на ньому були прийняті. Зокрема, німецьких військових цікавили зміни в структурі УПА, командування повстанської армії тощо. Німці відзначали створення окремого "центрального військового проводу" бандерівського руху під назвою "Головна

Команда Української Повстанської Армії" [8, с. 283]. Очевидно, що німецькі розвідники так і не змогли розібратися у питаннях взаємних контактів ОУН і УПА й не розрізняли політичної Організації від створеної нею Армії. Німецька військова розвідка також повідомляла про посилення роботи командування УПА над упорядкуванням структури Армії та підготовкою кадрів. Німецькі фахівці дізналися про те, що керівництво повстанського руху планує концентрувати сили на Заході України з метою подальшого їхнього просування до Дніпра. У контексті цього відзначалися факти появи на Житомирщині і Київщині влітку 1943 р. повстанських з'єднань чисельністю 500-800 осіб [8, с. 284]. Звернули увагу німецькі розвідники також на появу в УПА іноземних легіонів і на спроби розпалити повстанський рух серед інших підкорених народів Європи [10, арк. 95-97], а також відзначали великі успіхи УПА у витісненні радянських партизанів за Прип'ять [8, с. 284].

Більш точні відомості про УПА німецька розвідка збрала до листопада 1943 р. У донесенні відділу "Чужі армії на Сході" від 11 листопада 1943 р. Повстанська армія була охарактеризована як провідна сила в "українському бандитському русі" і "військовий інструмент" ОУН(Б) "у боротьбі за незалежність України". Німці точно знали, що Головнокомандувачем Армії був "Клим Савур" Д.Клячківський (хоча якраз наприкінці 1943 р. його на цій посаді замінив Р.Шухевич), керівником Штабу Армії "Гончаренко" Л.Ступницький, що УПА охоплює території Волині і Полісся й налічує 20 тисяч осіб. Головною проблемою УПА було названо "Недостатнє озброєння" [8, с. 332-333]. Більш детальні, хоча і не такі точні відомості про УПА, подає німецька розвідка в грудні 1943 р. вказуючи на існування Служби Безпеки, Жандармерії, військових шкіл для старшин і підстаршин, відділів постачання і т.п. Німці також помилково згадують про існування двох "дивізій УПА" подаючи їхні назви "Заграва" і "Північ". Цілком очевидно, що йдеться про Військову Округу "Заграва" і Генеральну військову округу УПА-Північ. Також некоректно у німецькому донесенні подано командирів "дивізій" – П.Олійника "Енея", який насправді командував ВО "Богун" німецькі розвідники "роблять" командиром "Заграви", а І.Литвинчука "Дубового" вони "підвищують" із командир ВО "Заграва" до командира "дивізії Північ" [8, с. 346-347].

Даючи наприкінці 1943 р. загальну оцінку партизанському рухові в Україні гітлерівці змушені були констатувати, що "Банда Бандери це найсильніший на сьогодні бандитський рух в Україні, позиції якого й далі зміцнюються" [8, с. 355]. Німці наприкінці 1943 р. вже знали про існування УПА не лише на Волині, але й у Карпатах, зазначаючи, що до останньої, що "чисельність цієї групи останнім часом сильно зростає". Однак вони помилково вважали керівником УПА М.Лебеда, а його представником на Волині "капітана Шухевича" [8, с. 356]. Бойовий потенціал "Волинської групи" наприкінці 1943 р. німці оцінювали в 120-130 тисяч осіб і включали до їхнього числа, як видно не лише людей, що були в лісі, але й усю мережу ОУН(Б) в селах і містах [8, с. 356] (разом із активними прихильниками руху ця цифра могла бути цілком коректною). Німецькі розвідники вказували на активні рейди, які здійснювали повстанці "Волинської групи" в районі Шепетівки, Фастова, Житомира, Коростеня [8, с. 356]. "Карпатську групу", про яку німці знали дещо менше, вони чисельно не оцінювали, але знали про те, що нею командує "капітан Гасин" [8, с. 357]. До "Карпатської групи" німецька розвідка помилково зараховувала й з'єднання УПА-Південь, які дислокувалися поблизу Калинівки Вінницької області. Німці, очевидно перебільшено, оцінювали чисельність

Калиніського з'єднання у 5 тисяч осіб (посилаючись при цьому на слова місцевого населення) [8, с. 357].

У січні 1944 р. німецькі спецслужби констатували факт передислокації з'єднання УПА-Південь (чисельністю до 2 тисяч осіб) з-під Летичева до Уманських лісів, рух повстанських відділів з-під Здолбунова на Хмельничину і бої між УПА і радянськими партизанами на Поліссі [11, с. 13-15]. Також на початок 1944 р. припадають німецькі донесення про бої між УПА і частинами Червоної Армії. Якщо вірити цим донесенням, то в районі між Коростенем і Житомиром бої із радянськими військами вело з'єднання УПА чисельністю 3 тис. бійців (можливо, що йшлося про курені ВО "Тютюнник", які були знищені радянським наступом на початку 1944 р.), а коло 1 тисячі повстанців начебто брали участь у боях із наступаючою Червоною армією на схід від Проскурова (Хмельницького) [4, с. 70]. Скоріш за все, в обох повідомленнях йшлося про спроби крупних повстанських сил прорватися через лінію фронту і вийти в тил наступаючій Червоній армії.

У лютому 1944 р., здійснюючи загальний огляд ситуації на територіях контролюваних німцями на Сході, німецькі аналітики із великим перебільшенням оцінили чисельність УПА у 80 тисяч осіб (можливо, зараховуючи до цієї чисельності сільську самооборону й активістів ОУН). Основним противником УПА німці називали себе, росіян і поляків [11, с. 34, 40].

На квітень 1944 р., коли німці утримували лише невеличкий клаптик Волли і Галичину, у донесеннях командування військ СС у Генеральному Губернаторстві визнавалося, що "Ситуація в дистрикті "Галичина" опанована бандами УПА. Головними зонами тяжіння є південна і південно-західна частини дистрикту, а також територія на північ від Рогатина. УПА, як і раніше, мобілізує своїх прибічників і займається їхньою підготовкою і політичним вишколом" [11, с. 67]. Німці знали, що керівництво УПА поставило завдання своїм відділам взяти під контроль усі господарські об'єкти, які належали німцям, роззброювати відступаючі частини вермахту, забороняти евакуюватися разом із німцями, забирати харчовий контингент призначений до відправки в Німеччину тощо [11, с. 67]. Також вказувалося, що у квітні 1944 р. різноманітні польові командири повстанців намагалися встановити контакти з німцями для досягнення домовленостей про нейтралітет, але це, на думку німецьких чиновників, було "лише тимчасовим наміром з метою пом'якшити теперішню ситуацію боротьби на два фронти", а загальне ставлення УПА до Німеччини залишилося ворожим [11, с. 68].

Деякі німецькі повідомлення за весну-літо 1944 р. вказують також на активність "банд УПА" в радянському тилу. Зокрема, наголошується на атаки на радянські гарнізони в районі Києва, Житомира, Славути, Проскурова, Кам'янця-Подільського [11, с. 149].

Важливі інформації про УПА містяться у донесеннях фронтової розвідувальної команди групи військ "Північна Україна" в липні 1944 р. У них йдеться про плани командування УПА залишатися і боротися на території України, про очищення загонами УПА території Карпат від радянських диверсійних і партизанських груп, а також про бажання повстанського командування закріпитися на плацдармі в Карпатах, не допустивши туди Червону армію, щоб мати в своєму розпорядженні цілком вільні від іноземних армій території [11, с. 153].

Репорти німецької жандармерії за серпень 1944 р. вказували на те, що повстанці рідко вбивали німецьких солдатів, а лише роззброювали або полонили їх. Підкреслювалося, що УПА проводить мобілізацію молоді до своїх відділів, а також "має в своєму розпорядженні

прекрасний особовий склад. Дисципліна в УПА варта визнання" [11, с. 185]. Німці також наголошували на тому, що проти повстанців надзвичайно складно вести розвідку, оскільки німецька агентура вивезена свого часу зі Східної України в загонах УПА миттєво розпізнається і ліквідовується [11, с. 185].

На початку вересня 1944 р. командування німецької армії отримало докладне донесення своєї агентури про діяльність УПА в радянському тилу. Німецький агент відзначав, що УПА користується загальнонародною підтримкою і здійснює не лише велику бойову роботу, але й активно "розкладає" Червону армію [11, с. 194-195]. У донесенні констатувалося, що в найближчому тилу радянських військ практично немає, а господарем ситуації є загоми повстанців [11, с. 195]. Через втечу українського населення в ліси, особовий склад УПА ще більше зріс і більшовики нічого не можуть зробити із дислокованими в лісах повстанськими з'єднаннями [11, с. 195]. Німецький агент також відзначав сприятливі для УПА настрої населення і наголошував на тому, що, у випадку наявності зброї, Повстанська армія могла б мобілізувати до 3 мільйонів осіб через негативне ставлення населення до більшовизму [11, с. 198].

Уже в листопаді 1944 р., коли німецькі війська покинули територію України, військова розвідка підготувала детальний звіт про становлення, діяльність і структуру УПА в якому оцінювала чисельність бойових груп повстанців у 80-100 тисяч осіб, вказуючи при цьому, що українська сторона стверджує, що в УПА від 400 тисяч до 2 мільйонів людей [11, с. 235-236]. У звіті відзначалося, що УПА є "серйозною проблемою" для радянського керівництва, яке змушене використовувати проти неї "значні сили" [11, с. 236].

Пізніші німецькі документи в яких містилися оцінки УПА, загалом не подавали жодної нової інформації і базувалися на попередніх звітах.

Підсумовуючи викладене вище необхідно наголосити на тому, що український визвольний рух з 1941 р. розглядався як серйозний і складний противник німецького окупаційного режиму, часто навіть, як єдина серйозна сила в русі опору на території України. Німці розуміли природу українського визвольного руху, розуміли причини появи УПА і намагалися цілком встановити її структуру й тактику бойових дій, однак, так до кінця війни і не змогли здобути повністю достовірну інформацію. Бойовий потенціал УПА, як правило, сильно перебільшувався в донесеннях німецьких спецслужб, що було пов'язане зі складністю проведення антиповстанської розвідки, а також із активною дезінформацією німців з боку командування УПА. Набагато ціннішими є німецькі документи, що містять дані про території охоплені повстанським рухом, про інтенсивність цього руху тощо. Загалом, необхідно констатувати, що німецькі документи, як джерело з історії українського визвольного руху, вивчені недостатньо повно. Навіть незважаючи на введення в науковий обіг сотень одиниць німецької документації вчені рідко її аналізують і залучають для підготовки своїх досліджень. Ще гірша ситуація із документами, які зберігаються в архівних установах. Попри наявність у вітчизняних архівах цілого масиву німецької трофейної документації з окупованих територій, основна маса її залишається не опрацьованою.

1. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Зібрав і впорядкував В.Косик. — т. 1. — Львів, 1997.
2. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Зібрав і впорядкував В.Косик. — т. 2. — Львів, 1998.
3. ОУН в 1942 році. Документи. Упорядник: О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В.Сергійчук. Відпов. ред. С. Кульчицький. — К., 2006.
4. Косик В. Німецькі документи про УПА. // Український визвольний рух. Збірник 1. — Львів, 2003. 5. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 317.

6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76. 7. Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 р. // Український визвольний рух. Збірник 7. – Львів, 2006. 8. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Зібрав і впорядкував В.Косик. – т. 3. – Львів, 1999. 9. ЦДАГО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494. 10. ЦДАГО України,

ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 234. 11. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Зібрав і впорядкував В.Косик. – т. 4. – Львів, 2000.

Надійшла до редколегії 27.01.10

І. Передерій, канд. іст. наук, доц.

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ У НАУКОВОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ 1920-х РОКІВ

У статті досліджується участь і роль В'ячеслава Липинського в науковому житті української еміграції 1920-их років. Зокрема показано значення його історичних праць у формуванні державницького історіографічного напрямку, проаналізована участь ученого в роботі Українського наукового інституту в Берліні, інших наукових установ, а також відображений процес формування наукової історичної школи Липинського.

In the article participating and role of Vjyateshslav Lypynskiy is investigated in scientific life of Ukrainian emigration of 1920th. Value shown in particular him historical labours in forming of state historiography direction, analysed participation of scientist in-process the Ukrainian scientific institute in Berlin, other scientific establishments, and also represented process of forming of scientific historical school of Lypynskiy.

Липинський В'ячеслав (Вацлав) Казимирович (05/17.04.1882 – 14.06.1931) – видатний український політичний діяч, дипломат, історик, історіософ, публіцист, політолог, релігієзнавець, соціолог, теоретик консерватизму та ідеолог гетьмансько-монархічного руху. Його спадщина стала доступною вітчизняним науковцям лише після проголошення незалежності України, а тому потребує ретельного вивчення, як і сама громадська, політична та наукова діяльність цієї непересічної постаті. Особливо непростою згадане завдання постає з огляду на те, що "багатогранність і багатоплановість діяльності й творчості В'ячеслава Липинського є причиною, що вичислити їх одним-двома словами неможливо" [1, с. 409].

Наукове вивчення творчої спадщини та діяльності В. Липинського почалося ще за його життя – представниками української еміграції, котрі розуміли значення генія В. Липинського і для розвитку української науки, і для становлення теорії українського державного будівництва [2, 3]. Майже одразу після його смерті – у 30-их роках ХХ століття – з'являється ще низка розвідок про внесок В. Липинського в науку, теорію і практику державотворення [4, 5, 6, 7, 8, 9]. Ці перші праці, присвячені В. Липинському, писали його соратники та однодумці.

Після Другої світової війни в діаспорі спостерігається посилення інтересу до постаті В. Липинського та його ідей [10, 11, 12, 13]. Наступний важливий етап у вивченні доробку визначного вченого – це створення у 1963 році Східноєвропейського дослідного інституту імені В. Липинського у Філадельфії, де концентрувалися відповідні матеріали, зокрема архів діяча. У 1973 році цим інститутом було започатковано видання серії "В'ячеслав Липинський. Твори. Архів. Студії", що мала складатися з 25-ти томів. До середини 90-их років ХХ століття світ побачили 7 томів серії. Уже після проголошення незалежності України до цієї видавничої діяльності інституту приєднався Інститут української археографії НАН України. На жаль, видання цієї серії дещо затягується, що негативно позначається на стані наукових досліджень постаті та спадщини В. Липинського.

У підрадянській Україні було накладено табу на ім'я В. Липинського, а тому лише з кінця 80-их – початку 90-их років започатковано вивчення його творчого доробку. Першим офіційним науковим заходом стала конференція "В'ячеслав Липинський: історико-політична спадщина і сучасна Україна", що відбулася 1992 року, праці якої опубліковані [14]. Відтоді проведено чимало наукових конференцій, читань, присвячених В. Липинському – ювілейних, щорічних [15]. Деякі з них стали традиційними.

Як свідчить аналіз цих публікацій увагу дослідників насамперед привертає оригінальність та нетрадицій-

ність мислення В'ячеслава Липинського, котра яскраво проявилася в його історичній, політологічній, історіософській, соціологічній спадщині. Однак, як цілком слушно зауважив Ярослав Дашкевич, "біографією, атмосферою його життя займаються рідко" [1, с. 411]. Виняток становлять лише окремі статті Т. Осташко, Ю. Терещенка, І. Гирича [16], а також праці Д. Веденєєва [17] та К. Галушка [18]. Остання навіть містить розділ "Життєвий шлях Липинського", де досить стисло для монографічного дослідження розглядаються основні віхи життя видатного українського діяча.

Метою нашої наукової розвідки є висвітлення участі В. Липинського в науковому житті української еміграції 20-их років минулого століття, адже саме тоді Липинський остаточно сформувався як зрілий учений-історик та й інші свої наукові зацікавлення розвинув саме у цей період свого життя.

Народився В'ячеслав Липинський у с. Затурці на Волині в польській шляхетській родині. 1902 р. закінчив Київську класичну гімназію, де зблизився з українсько-фільським середовищем, увійшовши до українського гуртка у польській гімназійній громаді, котрий пізніше з'єднався з православними українськими гімназистами в єдину гімназійну громаду. Хоча фах агронома і соціолога здобуває в університетах Кракова і Женеві, часто буває в Україні, а з липня 1913 р. оселяється на власному ґуторі Русалівські Чагари (поблизу Умані).

Уже тоді Липинський усвідомлював необхідність повернення українському народові, який "живе, хоче жити і буде жити як народ незалежний", його еліти, котру він убачав у спольщеній та польській шляхті в Україні. Він вважав, що шляхті необхідно визначитись: буде вона з народом, зійде з позиції колонізаторів чи опиратиметься ходові історії. Цю альтернативу Липинський сформулював у брошурі "Шляхта на Україні: її участь в житті українського народу на тлі його історії", котра вийшла друком у 1909 році в Кракові. Цій же меті були підпорядковані й статті до журналу "Przegląd Krajowy", що видавався з 1909 р. протягом року в Києві з ініціативи та за безпосередньою участю Липинського. Паралельно вчений досліджував історію України, а власні наукові розвідки публікував згодом у редактованому ним альманасі "Z dziejów Ukrainy" (Краків, 1912). Його вважають фундатором державницької школи української історичної науки.

Напередодні Першої світової війни брав участь в організації за межами Росії українського політичного центру, пізніше, вже без участі Липинського, трансформованого в Союз Визволення України (1914 р.). Під час війни служив у війську. На початку визвольних змагань інкримінував соціал-демократам брак державницької волі і взяв участь в організації на Полтавщині Української Демократичної Хлі-

боробської партії, для якої підготував програму (1917 р.). За часів гетьманату та Директорії – посол України у Відні. Після демісії залишився в Австрії. В еміграції ініціював та очолював консервативно-монархічну політичну організацію – Український Союз хліборобів-державників. Видавав неперіодичні збірники "Хліборобська Україна" (1920 – 1925 рр.), де друкувався його історіософський трактат "Листи до братів-хліборобів".

Наприкінці свого життя В. Липинський розійшовся у поглядах з частиною членів УСХД на чолі з гетьманом П. Скоропадським і оголосив про розпуск організації. Натомість разом з одностудійцями В. Кучабським, В. Залозецьким, М. Кочубеєм, Р. Метельським, М. Савур-Ципріяновичем 18 серпня 1930 року заснував нову організацію – "Братство українських класократів-монархістів, гетьманців". Вона мала на меті зберегти чистоту ідеї, творцем якої був В. Липинський. Помер 14 червня 1931 р. від тривалої тяжкої хвороби – туберкульозу легень, якою хворів ще з часів першої світової війни.

Саме в еміграції В. Липинський повернувся й до історичних досліджень, котрі були перервані Першою світовою війною та періодом Української революції 1917 – 1921 рр. На основі матеріалів із альманаху 1912 р. "Z dziejów Ukrainy" ("З історії України") підготував монографію "Україна на переломі. 1656 – 1959. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст." (1920 р.). Видана вона була Українським соціологічним інститутом у Відні, котрий в той час, як відомо, очолював патріарх української історичної науки М.С. Грушевський. Цей факт свідчить про значимість дослідження В. Липинського та відповідну оцінку, яку воно отримало серед українських наукових кіл. Із приводу цієї монографії Д. Дорошенко згодом писав, що "вона є найсильнішим і найважливішим з усього, чим позначився в новій українській історіографії великий здви́г, який зробила в ній революція й відродження української державности" [19, с. 43].

У 1923 – 1924 роках В. Липинський брав активну участь у діяльності віденської Ліги української культури, котра об'єднувала українську студентську молодь та науковців в Австрії. Очолював цю організацію колишній міністр закордонних справ в уряді УНР Сергій Шелухін. Установчі документи Ліги подають перелік осіб, котрих "треба було обрати до дійсних членів" цієї організації. У цьому списку першим стоїть прізвище Липинського [20]. На жаль, хвороба не дозволила працювати вченому безпосередньо у Відні [21]. Однак він згадується у документах як один із "найближчих співробітників" Ліги, зокрема з проблем історії громадської думки в Україні [22].

Про авторитет В. Липинського як історика-науковця свідчить також той факт, що він був одним із перших запрошених на викладацьку роботу до Українського вільного університету у Відні [23]. У січні 1921 року В. Липинський відповів на це запрошення фактичною згодою, зазначивши у листі, що готовий прочитати курс лекцій з історії гетьманування Б. Хмельницького [24]. Однак хвороба завадила йому втілити цю можливість у життя.

У 1923 – 1926 роках тісну співпрацю В. Липинський мав також і з Українським історико-філологічним товариством у Празі, котре організувалося у травні 1923 року. 7 жовтня 1924 року учений був обраний дійсним його членом [25]. Крім Липинського дійсними членами товариства були такі українські науковці, як Д. Антонович, С. Шелухін, Д. Чижевський, С. Смаль-Стоцький, В. Щербаківський, В. Петров, І. Огієнко, Д. Дорошенко та інші. Вчений надсилав періодично туди свої науково-історичні доповіді [18, с. 77].

У 1925 – 1926 роках незважаючи на тяжку хворобу, а також на те, що основна увага та зусилля В. Липинсь-

кого були спрямовані на обґрунтування ідеології гетьмансько-монархічного руху, вчений продовжував і власні науково-історичні студії. У цей час з'являється його розвідка "Релігія і церква в історії України", написана в 1923 році на прохання публіциста і правника Осипа Назарука, котрий представляв гетьманський рух у Канаді та США [18, с. 77]. Ця праця присвячена питанням ролі церкви, а також співвідношення релігії та політики в житті українського суспільства. Тоді ж В. Липинський закінчив і свій політологічний трактат "Листи до братів-хліборобів", що вийшов окремою книгою у 1926 році в Берліні. Цю працю той же таки О. Назарук назвав блискучою за ясність, сміливість та проникливість думок, знайшов у ній вперше сформульовану державницьку концепцію української історії.

Із жовтня 1926 до жовтня 1927 року життя В. Липинського пов'язане з Берліном, куди він переїздить із Австрії (м. Райхенау), де мешкав із початку своєї еміграції. Причиною переїзду стало заснування Українського наукового інституту в Берліні (далі – УНІ-Б), очолювати кафедру та викладати в якому його було запрошено. Заснований УНІ-Б був заходами гетьмана П. Скоропадського (як філія Берлінського університету Фрідріха – Вільгельма) на кошти німецького уряду і разом із Українським вільним університетом, Високим педагогічним інститутом (Прага) та Господарською академією (Подєбради) став впливовою науковою установою української еміграції.

Очолити інститут був запрошений колишній міністр Української Держави і близький друг В. Липинського професор Д. Дорошенко, який обіймав цю посаду з моменту відкриття і до 1931 р. Він багато зробив для організації УНІ-Б та в перші роки його діяльності. У листі до Липинського Дорошенко писав: "Скільки я зрозумів, ті, що погоджуються підтримувати інститут матеріально, хотіли б бачити в ньому філію чи секцію російського інституту" [26, с. 103]. Йдеться про погляд німецьких урядових кіл щодо формату цієї установи, який вони висловлювали під час проведення підготовчої роботи із заснування УНІ-Б.

Український науковий інститут мав виправдовувати свою назву і своє завдання, адже за критерій діяльності його членів і співробітників передусім бралася науковість. Треба було зважати і на аналогічний Російський науковий інститут. Із цього всього випливало, що справа з кадрами співробітників стояла дуже гостро. Як писав Д. Дорошенко до В. Липинського: "На жаль нема людей. Де ми їх візьмемо? І я боюся, що коли ми будемо прикладати дуже гострі вимоги "політичної благонадійності", то зостанемося без людей. Ми не в себе дома, всі в одній державі, – написав комусь, той сів і приїхав. Тут же коли вам хто потрібний, то ловить його і тягнуть, бо як попаде в яку іншу ямку, то не завжди й вилізе. І де вже тут довго ждати, коли людей доведеться стягати кого в Польщі, кого у Чехії, кого у Совдепії, а кого, може, і у Америці" [26, с. 234 – 235].

Урочисте відкриття інституту відбулося 10 листопада 1926 року. У церемонії, крім представників німецької науки, міністерства освіти, ректора Фрідріха – Вільгельма університету, була присутня вся українська колонія Берліна, починаючи від колишнього гетьмана і закінчуючи новоприйнятим українським студентством. Свято мало надзвичайно урочистий характер. Виголошувалися промови численних представників, зачитувалися привітальні листи, телеграми та реферат директора інституту Д. Дорошенка "Історія взаємин України і Німеччини від старих віків княжої доби по нинішній день" [27, с. 12].

Згідно з ухваленим статутом УНІ-Б мав сприяти передусім розвитку та поглибленню досліджень життя україн-

ського народу в його минулому і сучасному, а також допомагати культурній співпраці, налагодженню стосунків між українськими та західноєвропейськими вченими [28].

УНІ-Б мав представляти в Німеччині українську науку, слугувати розвитку та поглибленню досліджень у галузі українознавства. Провід інституту намагався викликати зацікавлення українськими справами німецької інтелектуальної еліти, знайомити з досягненнями українських учених. Завданням інституту було й опікування українською молоддю, що студіювала в Німеччині. УНІ-Б налагодив і надавав їй матеріальну й академічну допомогу. Першими дійсними членами інституту стали професор В. Липинський, доктори І. Мірчук та В. Залозецький [27, с. 12].

Наукова корпорація УНІ-Б відповідно до статуту складалася з членів звичайних, які посідали одну із дослідницьких кафедр при інституті та вели в ньому постійну наукову роботу, а також членів надзвичайних, котрими могли бути не лише українські вчені, а й зарубіжні, які займалися проблемами українознавства або слов'янознавства взагалі [29].

Серед звичайних або дійсних членів інституту обирався постійний професор, який очолював певну кафедру й організовував наукову працю звичайних і надзвичайних співробітників цієї кафедри, добирав кандидатів на стипендії серед молодих українських дослідників. В інституті було створено 4 кафедри: української історії (завідувач – Д. Дорошенко), української державності (завідувач – В. Липинський), релігійних відносин (завідувач – І. Мірчук), історії матеріальної культури (завідувач – В. Залозецький) [30, с. 23].

Найактивнішою в УНІ-Б була кафедра української державності, яку протягом року очолював В. Липинський. Крім звичайних членів кафедри – В. Липинського, Д. Оляничина, її надзвичайними членами були обрані професори С. Томашівський, який мешкав у Львові і В. Старосольський, який на той час жив у Празі.

В. Липинський протягом року роботи в інституті окремою книгою опублікував свої "Листи до братів-хліборобів", підготував лекційний курс "Основи теорії форм держави та уряду" (це було і темою його науково-дослідницької роботи відповідно до затвердженої в УНІ-Б наукової програми), керував роботою семінару з питань історії боротьби України за державну самостійність. Він сам та члени його кафедри читали лекції, присвячені різноманітним темам із галузі політичних наук. Зокрема, лекції на такі теми: "Теорії форм держави та уряду", "Монархічні традиції на Україні" (В. Липинський), "До питання про форми держави", "Б. Кістяківський і його становище щодо російської соціологічної думки" (В. Старосольський), "З матеріалів про німецько-українські політичні стосунки" (Д. Оляничин), "Епохи української історії" (В. Кучабський) та ін. [31, с. 104].

При УНІ-Б під керівництвом професорів готувалась до своєї майбутньої наукової кар'єри група стипендіатів. Для їх утримання інститутом, німецькими міністерствами і фінансистами виділялись відповідні кошти. Вища категорія стипендіатів складалася з молоді, здатної самостійно навчатися і робити досліді. Серед них Д. Оляничин, К. Чехович, І. Лоський, М. Гнатишак, Базилевський, П. Вергун, В. Кучабський, Б. Крупницький, Р. Диминський, Леонович [32, с. 64.].

Друга категорія стипендіатів складалася з "обдарованих і старанних студентів української національності", які були зараховані в різні університети Німеччини – в Берліні, Кілі, Кенігсберзі, Лейпцигу, Геттінгені. Під керівництвом В. Липинського працювали студенти-стипендіати першої категорії (із закінченою вищою освітою). Одним із його учнів був Домет Оляничин, який вивчав у

державному архіві матеріали з історії України, досліджував питання господарських стосунків між Україною і Німеччиною у XVII ст., друкував праці у галузі господарської історії України, зокрема з історії зовнішньої торгівлі України з Бреславом, Лейпцигом, Балтикою, Кримом [31, с. 106].

Дисертацію свою Д. Оляничин присвятив діяльності Григорія Сковороди. Дослідницькі праці Д. Оляничина ґрунтуються на сумлінному вивченні архівного матеріалу і є кращими зразками історичних праць з історії торгівлі України [33]. Пізніше, в 30 – 40-ві рр. він присвятив кілька своїх праць добі Хмельниччини. Можливо, у цьому також слід убачати вплив В. Липинського, адже його найвагоміші історичні монографії та розвідки також стосуються доби Хмельниччини. В усякому разі не викликає сумніву той факт, що В. Липинський на час роботи в УНІ-Б був авторитетним українським істориком, що починав формувати власну наукову школу, адже під його науковий вплив потрапив цілий ряд учених (В. Кучабський, С. Томашівський, Д. Оляничин), котрі вслід за Липинським представлятимуть саме державницький напрям української історіографії.

Так уже після від'їзду В. Липинського з Берліна назад до Австрії при УНІ-Б організувалося Українське академічне товариство – науковий гурток молодих українських учених і студентів. Функціонувало воно з 1928 по 1931 рік. У ньому займалися переважно вивченням політології, зокрема політичної історії України. Очолювали товариство доктори наук В. Кучабський та Д. Оляничин. Основні завдання товариства викладені в його статуті, де зазначалося, що воно намагатиметься допомагати своїм членам в організації наукових досліджень, наукових конференцій. А кінцева його мета – підготовка молоді до праці по вирішенню завдань державного будівництва в Україні, зміцненню співробітництва між студентами та випускниками університетів Галичини і тими, що перебували в еміграції, з одного боку, і Українським науковим інститутом у Берліні – з другого [34].

До участі в роботі товариства запрошувалися молоді українські вчені та студенти, які навчалися в інституті або продовжували тут свої наукові дослідження. Перед тими, хто хотів бути членом товариства, ставилися високі вимоги. Це стосувалося передусім рівня політичної та професійної підготовки як необхідної умови активної участі в справах державного будівництва в Україні [35].

На засіданнях товариства читалися наукові доповіді та реферати відповідної тематики ("До історії української політичної думки на Правобережжі в XIX ст." (І. Лоський); "Українство у світлі демократично-соціалістичної та гетьманської ідеології" (Д. Оляничин); "Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом" (В. Кучабський), "Становлення нації" (М. Демкович-Добрянський); "Завдання української політики" (О. Бать), "Українська політика" (З. Пеленський); "Ідеологія українського пласту" (П. Ісаєв) [36]. Зокрема, 7 лютого 1929 року Д. Оляничин виступав на засіданні товариства з рефератом "Поняття імперіалізму". Автор у доповіді розвинув розуміння слова "імперіалізм" із точки зору "модерних філософів та розгорнув перспективи імперіалістичної політики для України, посиляючись головню на цитати з "Листів до братів-хліборобів" В. Липинського" [37].

На жаль, після від'їзду на вимогу лікарів В. Липинського з Берліна його хвороба швидко прогресувала і він до кінця життя вже не мав можливості брати активної участі у діяльності наукових установ та товариств. Але на той час його ім'я вже увійшло в науку як ім'я фундатора державницького напрямку в українській історіогра-

фії, видатного політолога та соціолога, що започаткував власну наукову школу.

Отже, як бачимо, В. Липинський у 20-х роках ХХ століття був не лише засновником та ідеологом консервативного монархічно-гетьманського руху, а й відігравав важливу роль у науковому житті української еміграції.

1. Дашкевич Я. Феномен В. Липинського та його дослідження (за мисть передмови) // У книзі: Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ; ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — 704 с. 2. Забаревський М. (Дорошенко Д.) В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. — Відень, 1925 (Аусбург, 1946). 3. Назарук О. В'ячеслав Липинський — відновитель державної ідеології України. — Чикаго, 1926. — 32 с. 4. В. Липинський як ідеолог і політик. — Ужгород, 1931. — 76 с. 5. Скоропис-Йолтуховський О. Пам'яті Липинського. — Ужгород, 1931. 6. Козак М. Життя і діяльність В'ячеслава Липинського // Дзвони. — 1932. — №6. — С. 29 — 35. 7. Кучабський В. Значіння ідей В'ячеслава Липинського // <http://www.lrc.org.ua/lipinsky/zbirnyk/zbirnyk-ua-kuchabsky.html>. 8. Заїкин В. В'ячеслав Липинський як історик // <http://www.lrc.org.ua/lipinsky/zbirnyk/zbirnyk-ua-zaikin.html>. 9. Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Дзвони. — 1933. — №6. 10. Босий В. В'ячеслав Липинський — ідеолог української трудової монархії. — Торонто: З друкарні Українського робітника, 1951. 11. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський // Збірник "Української літературної газети" за 1956 р. — Мюнхен, 1957. — С. 197 — 213. 12. Гришко В., Базілевський М., Коваль П. В'ячеслав Липинський та його творчість. — Нью-Йорк, 1961. 13. Pritsak O. V. Lypynskyj's place in ukrainian intellectual History // *Harward Ukrainian Studies*. — 1985. — Vol. IX. — № 3-4. 14. В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: [Матеріали Міжнародної наук. конф., яка відбулася 2 — 6 червня 1992 року у Києві, Луцьку і Кременці з нагоди 110 роковин з дня народження вченого] / Я. Пеленський (ред.); Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. Липинського та ін. — К.; Філадельфія, 1994. — 284 с. (В'ячеслав Липинський. Студії; т.1). 15. "Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики ХХІ століття", міжнародна науково-практична конференція (1; 2003). Шості читання пам'яті В. Липинського. І Міжнародна науково-практична конференція "Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики ХХІ століття". Матеріали конф. / О.П. Самійленко (відп. ред.); Міжрегіональна академія управління персоналом та ін. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2003. — 150 с.; "Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики ХХІ століття". Читання пам'яті В. Липинського (7), міжнародна науково-практична конференція (2; 2004; Луцьк). Сьомі читання пам'яті В. Липинського. ІІ Міжнародна науково-практична конференція "Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики ХХІ століття". Матеріали конф. / О.П. Самійленко (відп. ред.); Міжрегіональна академія управління персоналом та ін. — Луцьк: Волинська обласна друкарня,

2004. — 154 с.; В'ячеслав Липинський в історії, теорії і практиці українського державотворення: Матеріали міжнародної конференції, 26-27 квітня 2007 р. / А.Г. Шваб (уклад); Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк: Вежа, 2007. — 569 с.; В'ячеслав Липинський у сучасному прочитанні: Матеріали наук. конф., присвяч. 125-річчю від дня народження В. Липинського (29 — 30 березня 2007 р.) / В. Арістова (заг. ред.); Національний транспортний ун-т. — К.: НТУ, 2007. — 72 с.; Філософські семінари. Вип. 6. Матеріали міжкафедального круглого столу, присвяченого 125-річчю з дня народження В.К. Липинського (17 квітня 2007 р.). — Полтава: ПолтНТУ, 2007. — 159 с. 16. Осташко Т. В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — К., 2007. — № 2. — С. 113 — 130.; Ії ж. Державницький імператив В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: наук. Збірник / Т. Осташко, Ю. Терещенко (відп. ред.); Союз гетьманців-державників та ін. — К.; Житомир: Видавничий центр КНЛУ, 2008. — 390 с. — С. 296 — 327.; Гирич І. В'ячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // У кн. В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія "Архів". Листування / Ред. Я. Пеленський, Р. Залучський, Х. Пеленська та ін. — Т.1. (А-Ж) / К.: Смолюк, 2003. — 960 с. — С. 83 — 118. 17. Веденєєв Д. Зовнішньополітичні погляди та діяльність В'ячеслава Липинського. — К., 2004. 18. Галушко К.Ю. Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських "правих". — К.: Темпора, 2002. — 288 с.: іл. 19. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — Прага, 1923. 20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОУ). — Ф.4465, оп.1, спр. 31, арк. 1. 21. ЦДАВОУ. — Ф.4465, оп.1, спр. 31, арк. 5. 22. Там само. — Спр. 32, арк. 1 — 13в. 23. Там само. — Ф. 3859, оп.1, спр.134, арк. 9. 24. Там само. — Арк. 40. 25. Там само. — Ф. 4372, оп.1, спр. 71, арк. 65. 26. Листи Д. Дорошенка до В. Липинського // У кн: В. Липинський. Архів. — Т.6. — Філадельфія, Пенсільванія, 1973. 27. Український науковий інститут в Берліні // Тризуб. — 1927. — Ч. 7. 28. Центральний державний історичний архів у Львові (далі — ЦДАІЛ). — Ф. 360, оп.1, спр.10. арк. 2, 3. 29. Там же. — Спр.16, арк. 3, 4. 30. Український науковий інститут в Берліні // Тризуб. — 1926. — Ч. 50. 31. Бублик Т.В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20 — 30-ті рр. ХХ ст.: Дис...к.ін.: 07.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка. — К., 1997. — 178 с. 32. Мірчук І. Зенон Кузеля в Берліні. Збірник на пошану Зенона Кузеля. — Париж — Нью-Йорк — Мюнхен — Торонто — Сідней, 1962. 33. Див.: Оляничин Д. Торговельні зносини України з Бреславом у XVIII ст. // Наша культура. — Варшава. — 1935. — Ч.8. — С. 21 — 28; Оляничин Д. Торговельні зносини України з Лейпцігом у XVIII ст. // Наша культура. — Варшава. — 1936. — Ч.10. — С. 34 — 39; Оляничин Д. До історії торгівлі з Балтикою, зокрема Стародуба з Кенігсбергом у XVII і на початку XVIII ст // Записки НТШ. — Т. II. — Львів, 1931. — С. 12 — 13; Оляничин Д. До історії торгівлі України з Кримом 1754 — 1758 рр. // Записки НТШ. — Т.III. — Львів, 1932. — С. 193. 34. ЦДАВОУ. — Ф. 4158, оп. 3, спр. 1, арк. 1. 35. Там само. — Арк. 2. 36. Там само. — Спр. 2, арк. 1 — 3, 6, 14, 53. 37. Там само. — Оп. 4, спр. 3, арк. 53. 38. Там же. — Оп. 3, Спр. 3, арк. 49.

Надійшла до редколегії 27.01.10

І. Петренко, докторант

БАГАТОШЛЮБНІСТЬ У ПОВСЯКДЕННОМУ ПОДРУЖНЬОМУ ЖИТТІ МІРЯН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХVІІІ СТ.

У статті досліджено проблему багатошлюбності серед мирян Російської імперії ХVІІІ ст., як один із прикладів порушення шлюбно-сімейних норм. Особливу увагу акцентовано на поширеності цього явища в повсякденних практиках соціуму.

The problem of polygamy among the laymen of the Russian empire in the 18-th century is explored in the article. It was violation of marriage-family relations. The special attention is paid to prevalence of this phenomenon in everyday practices of society.

Через різні обставини приватна сфера, неофіційний побут людей тривалий час залишалися на маргінесах наукових інтересів дослідників. Разом з тим вони становлять собою найважливішу складову існування індивіда, актуальними з точки зору вивчення повсякденного життя соціуму. Без урахування інтимно-особистісної сфери життя людей не може бути відтворена дійсна модель розвитку і функціонування певного суспільства. Слід зазначити, що сім'я є тим мікрокосмом кожного соціуму, в якому найвиразніше виявляються міжстатеві стосунки. Ця проблема надзвичайно актуальна для вітчизняної науки, адже в літературі шлюбно-сімейні відносини ранньомодерного суспільства майже не досліджувалися. Проте аналіз шлюбно-сімейних відносин дає можливість зрозуміти не лише суспільні, культурні, моральні цінності минулого, але й деякі закономірності сучасності.

Базовим елементом шлюбу, згідно з церковним ученням, є християнська любов, яка передбачає духовне, а не фізичне начало. Оскільки шлюб являв собою священний союз чоловіка та дружини, який мав тривати все життя, будь-які спроби його розірвання розглядалися священнослужителями як посягання на християнську ідею про єдність сім'ї. Тож Церква за підтримки держави формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи позитивність шлюбу, і забороняла розлучення. Однак у реальному житті розлучення подружніх пар були не рідкісним явищем. Одним із найбільш поширених способів припинення шлюбу було визнання його недійсним через багатошлюбність або бігамію, тобто укладання повторного шлюбу за існування першого, законного, не припиненого.

Слід зауважити, що багатошлюбність можна трактувати і як привід для розлучення, і як причину визнання

© Петренко І., 2010

шлюбу недійсним. Дослідники в цьому питанні не дійшли однозначного висновку. Тому, очевидно, ми можемо трактувати це явище як перше, так і друге.

В архівних документах духовних консисторій і правління, до компетенції яких і належали справи про шлюбно-сімейні відносини, збереглося чимало справ, у яких ідеться про багатощлюбність – двоєженство і двоємужжя. Ці неопубліковані джерела містять важливу інформацію про конфліктні моменти життя людей, які виявлялися в судових колізіях. На основі цих документів ми можемо зробити висновки про законслухняність або незаконслухняність, релігійність, особливості суспільної поведінки, щоденне життя людей XVIII ст.

В історіографії шлюбно-сімейні відносини, зокрема багатощлюбність, не були предметом спеціального наукового дослідження. Дана проблема розглядалася фрагментарно, лише в окремих напрямках і аспектах. Однак наша стаття була б не можливою без наявності певної кількості праць, які певною мірою стосуються цього питання. Слід виокремити праці дореволюційних дослідників світського і церковного права В.Ф. Владимирського-Буданова, М.Суворова, І.С. Бердникова, О.Павлова [2; 21; 1; 16] та ін. Названі вчені лише розглядали багатощлюбність як привід для визнання шлюбу недійсним.

У студіях О.Левицького, В.Демидова, А.Лебедева та ін. [12; 4; 11] побіжно згадано бігамію. Ці вчені вказували на самотність шлюбно-сімейних відносин українців, характеризували негативні впливи норм російського права на еволюцію традиційних уявлень про родину, з'ясовуючи причини сімейних конфліктів й особливості їхнього розв'язання.

Серед сучасних дослідників історії сім'ї варто назвати праці російських і українських учених М.К.Цатурової, Б.М.Миронова, В.Ю.Лещенко, В.Л.Маслійчука, М.М. Сулими [23; 15; 13; 14; 22] та ін. Вони розглядали багатощлюбність у контексті осмислення історії сім'ї, церковної і державної політики шлюбно-сімейної політики тощо.

Однак слід зазначити, що недостатньо вивченими залишаються такі аспекти загальної проблеми, як діяльність духовних судів Православної Церкви з питань розгляду незаконних шлюбів православного населення в єпархіях Російської імперії XVIII ст.

Метою даної статті є дослідження поширеності такого явища, як багатощлюбність – двоєженство і двоємужжя серед мирян XVIII ст., що було свідченням порушення умов законності шлюбу; аналіз причин бігамії, судової процедури розгляду таких справ і винесення рішень консисторіями Російської Православної Церкви; висвітлення ролі священнослужителів у освяченні незаконних шлюбів.

Перш ніж перейти до характеристики справ про багатощлюбність, слід з'ясувати канонічний бік цього явища. Судові рішення, що виносилися в таких справах, ґрунтувалися на правилах святого Василя Великого і VI Вселенського собору. Чоловік чи дружина, ухилившись від існуючого, законного шлюбу й уклавши другий, підлягали семирічній епитимії за перелюб. Особа, котра уклала шлюб із тією, що вже перебувала в шлюбі, здійснювала блуд.

30 березня 1716 року Петро I у 171 і 172 статті Військового статуту ухвалив: "кто при живой жене на другой сочетается браком, и таким образом будет иметь две жены, тот подвергается суду по церковным правилам. А ежели супруг, или хотя супруга к тому обманута, в супружество вступить с тем, кто же женат, оный от всякого наказания уволен, ив прежней чести и достоинстве содержим будет" [17]. За двоєженство ім-

ператор встановлював найвищу міру покарання – страту через відсічення голови [3, с.78].

У збережених справах архівних фондів міститься чимало справ, в яких підставою для розлучення подружжя є одруження особи при існуванні першого законного, не розірваного шлюбу. Виявляється, що двошлюбність була досить поширена. Дружини роками жили в розлуці з чоловіками. Різне місце проживання, заборонене законом, призводило до того, що подружжя не мало звісток одне про одного. Окреме проживання здебільшого не було навмисним: воно пояснювалося особливостями служби чоловіка, зокрема участю у військових походах. Дружина наважувалася укласти новий шлюб, вважаючи чоловіка померлим.

У 1757 р. архімандрит Київського Пустинно-Миколаївського монастиря Никифор у донесенні митрополитові Тимофію Щербацькому висловив занепокоєння: "<...> что мужья жену, а иные что жена мужа без причины оставя без вести чрез многие лета находятся, другие же во время войны <...> акций неведомо куда поделися, и об них известия никакого, в живых ли или померли, нет известия, почему оставленные лица по прожитии правильного, а иные и сверх правильного срока <...> а правила святых отцов позволяют по прожитии пяти лет мужу жену – понимать, а жену за мужа посягать, яко в книге Кормчей закон градский в главе "49" на листе "424" напечатанный, а еще без вести будет которое убо лице или муж в браке не придет тогда пять лет да требует или муж, или жена <...> пяти лет <...> будет окончание" [24, арк.1].

Важкою причиною, яка перешкоджала утвердженню одношлюбності, було кріпосне право. Найчастіше такі шлюби виникали серед залежного населення – кріпаків, холопів, кабальних. Це пояснюється їхніми побутовими, життєвими умовами, переходами з одного місця на інше в пошуках кращої долі. У другій половині XVIII ст., а особливо до остаточного запровадження імператрицею Катериною II кріпосного права, переходи селян були частими. Щоб заробити якісь гроші, вони йшли в найми, займалися тимчасовими підробітками тощо. Ініціаторами вінчання були й поміщики, яким належали селяни. Правда, інколи шлюб укладався з ініціативи самої нареченої, яка сподівалася на те, що чоловік не повернеться. Утім, коли він повертався, починався судовий розгляд, що завершувався скасуванням другого, незаконного, шлюбу.

Слід зауважити, що у середині XVIII ст. українські селяни ще не були кріпаками. Вони могли поміняти пана, переселитися в інше село або податися у степ, на південь, за межі Гетьманщини. Українські селянствласники, колонізуючи цілісні землі, заохочували селян оселитися там, на деякий час звільняючи їх від податків. Юридично права селян на вільні переходи і землю поступово урізалися. Указом 1727 року центральна українська влада ухвалила рішення, згідно з яким селянин у разі переходу до іншого господарства втрачав усі права на своє колишнє майно й одержував лише свої особисті речі. 1738 року російський уряд заборонив переміщення селян між Слобідською Україною, Гетьманщиною і Росією [10, с.44].

Світська і духовна влада всіляко боролася з багатощлюбством. Указом імператриці Катерини II в 1790 р. священно- і церковнослужителям "повелено жен, коих мужья безвестно отлучились, отнюдь собою не венчать; а буди где таковые окажутся, о том немедленно в оную духовную дикастерію доносить, и ожидать о том резолюций в чем и прописками священно- и церковнослужители обязаны" [6, арк.3].

Двоємужниць і двоєженців повертали до першого законного чоловіка або дружини, якщо покинута особа

була ні в чому не винною і не заперечувала, тобто погоджувалася на відновлення подружнього життя. Винних карали, за церковними правилами, семирічною єпитимією. Однак на практиці траплялося, що єпитимія замінювалася тілесним покаранням, адже селяни, зайняті виконанням тяжкої чорної роботи, не мали можливості виконувати тривалу церковну спокуту. Чоловіків карали батогами, а жінок, зважаючи на їхню слабку стать, – різками. Особи, котрі одружилися з тими, хто вже перебував у законному подружньому житті і приховував цей факт, переважно отримували право на укладання нового шлюбу з вільною особою. Однак у Білгородській єпархії і їх, як грішників, піддавали очищувальній єпитимії [11, с.7-8].

Ініціаторами справ про втечу одного з подружжя були як чоловіки, так і жінки. Під категорію "двоєженців" потрапляли чоловіки, які одружилися, вважаючи, що перша дружина померла, або ті, котрі втекли від своїх дружин, приховавши свій шлюб і створили іншу сім'ю.

У 1751 р. в Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа про двоєженство мешканця с. Хіляниці Чернігівського полку Якова Дмитрієва. Чоловік навчався гончарного ремесла в м. Сосниця; потім повернувся додому і почав працювати майстром із виготовлення горщиків. Почувши, що в козака Андрія Глобиченка є дочка на виданні Тетяна, він домовившись з майбутнім тестем і одружився 18-літнім у 1741 р. У шлюбі прожили два роки, в подружжя народилася дитина. Згодом Андрій помітив у жінки "<...> падучую черну болезнь і отошел в Киев по обещанию его для поклонения святым местам, пристал к жителю киевскому гончару Федору Щербине за работника" [7, арк.93в.].

Андрій чесно зізнався, що має законну дружину, хвору на епілепсію. У Федора Щербини чоловік прожив приблизно 20 тижнів. Гончар запропонував йому одружитися з його племінницею, вдовою Марією Плясуною. Вінчав пару священник Павло Лобок у 1744 р. Андрій приховав від панотця те, що має законну дружину. Три роки подружжя прожило разом, потім Дмитрієв повернувся до першої дружини Тетяни. На духовному суді Марія запевняла, що не знала про те, що в Андрія була перша законна дружина [7, арк.15]. На жаль, остаточне рішення консисторії у справі не збереглося.

У 1753 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про двоєженця Івана Кравця, которого із "мнимою своєю женою" було доставлено для покарання [25, арк.4]. З'ясувалося, що Іван походив із м. Боброве, належав до козацького стану, служив у Полтавському полку; був одружений з Марією. Потім чоловік потрапив у полон до татар, звідти через два роки йому пощастило втекти. Він оселився у м. Сремівка. Кравець 11 років не бачив своєї дружини, тому й вирішив одружитися вдруге. Консисторія ухвалила таке рішення: на Івана та його другу дружину накласти єпитимію, а Марії дозволити отримати "венечную память" і знову вийти заміж [25, арк.19].

У 1765 р. у Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про двоєженство міщанина Новомиргородського шанця Агафона Максимовича. Чоловік, будучи вдівцем, одружився вдруге з мешканкою Гадяцького полку Ганною Михайловою. Після трьох років подружнього життя вони переїхали в м. Золотоношу, де прожили два роки. Потім, за свідченням жінки, "пошли в Польскую область в город Канев и проживали тамо два года; а по проживании годов двоих в вышепоказанном городе Каневе он Агафон меня оставил, пошел сам" [29, арк.3].

Агафон подався на Волощину і до 1765 р. про нього не було жодних звісток. Відтак жінка вдруге вийшла заміж за Федора Маляра. Згодом вона прочула, що

перший чоловік проживає в м. Богуславі, а в шанці Новомиргородському знову одружився.

Викликаний на духовний суд, Агафон заявив, що певний час жив у м. Бендери, де торгував; потім мандрував українськими землями; одружився з Феодорою, через рік у подружжя народилася дитина. Сім'я оселилася в Новій Сербії, у Новомиргородському шанці, де через 4 роки дружина померла. Агафон утретє одружився з Дарією і живе з нею і нині. Учинок чоловіка консисторія визнала як перелюб і наклала 15 років єпитимії: "четыре да плачется, на пятый лет до послушает Божественные писания, четыре да припадает, и два лета к молитвам приобщается" [29, арк.7]. Однак Агафон утік зі своєю третьою дружиною Дарією.

Жінок, котрі виходили заміж при живому законному чоловікові, називали двоємужницями. За це духовний суд накладал на них церковне покарання – єпитимію. Так, у квітні 1744 року Військова колегія доносила в Синод про двоємужжя дружини солдата Бутверського піхотного полку Опанаса Рикова Марії Алерг'євої [18, л.4]. Проживала жінка у вотчині князя Микити Федоровича Волконського в селі Нова Слобідка. Священнику Марія сказала, що її перший чоловік помер, і той повинчав її з селянином Федором Степановим.

На допиті в духовному суді вона сказала, що Опанас, вирушаючи у похід, сказав їй, що коли його довго не буде, то вона може за іншого чоловіка вийти заміж. Його не було 3 роки. Тому Маріїна мати вмовила жінку знову одружитися. Марія просила священника і дяка, щоб вони написали їй "отпускное письмо дабы ей итти замуж" [18, л.10 об.]. Дяк виконав таке прохання, повинчав пару ієрей Давид без "венечной памяти". Однак невдовзі додому повернувся Опанас.

Коли справу було передано до духовного суду, з'ясувалося, що Давид уже помер, а дяк запевняв, що до "отпускного письма" "руки не приложил", а видав його на прохання свого тестя священника [18, л.11]. При винесенні рішення суд урахував і те, що ієрей "<...> обвинчал без венечной памяти, а о смерти его Рыкова он по не спрашивал и следствия о том никакого не имел, и того ради по силе Святых Правил помянутого крестьянина Федора Степанова с женою Мариєю Алергьевою разлучить. И определено ей Марии жить с мужем помянутым солдатом Афанасием Рыковым" [18, л.7об.].

Таким чином, духовні особи – ієрей і дяк були винні у цьому незаконному шлюбі, адже благословляли його з порушеннями правил: не минуло п'яти років з часу зникнення першого чоловіка Марії, а лише три; вінчали без "венечной памяти". Крім того, на практиці ще використовували "отпускные письма", що було пережитком шлюбно-сімейних відносин попередніх епох.

Військова колегія у травні 1744 року доповідала в Синод про чолобитну солдата ярославського піхотного полку Михайла Бабинкова, який просив повернути законну дружину, котра за його відсутності вийшла заміж за іншого. На службу чоловік був зарахований у 1739 році "<...> а после ево осталась у него в доме прежнего его помещика Осипа Иванова сына Назарова жена его Домна Трофимова дочь, о которой он уведомился чрез мать свою Устинью Васильеву дочь, что оной помещик Названов бил ее плетьюми. Насильно отдал замуж за крепостного своего крестьянина, а как оного крестьянина зовут того не знает и просил, чтоб помянутую жену его Домну Трофимову дочь отдать ему по-прежнему" [19, л.1]. Про фінал справи говорити не доводиться, оскільки відсутні її опис і вирок. Дана справа є прикладом того, як поміщики розпоряджались життям своїх кріпосних, втручаючись у їхні шлюбно-сімейні відносини, зокрема, насильно одружуючи.

5 березня 1753 р. Київська духовна консисторія заслуховувала донесення від полтавського протопопа Євстафія Могилянського, подане від ієрея Покровської церкви с. Мачухи Івана Андрієва. У ньому йшлося про те, що у 1734 р. "<...> во время нападения татарского жителя <...> Андрей Дяченко взят татарами в полон" [24, арк.3]. У нього залишилися дружина Олена. Через 7 років у 1744 р. жінка вдруге вийшла заміж за односельця Стефана Баклицького. Подружжя прожило в шлюбі 9 років, народило трьох дітей. Несподівано з полону повернувся Андрій і "желает с оною своею женою Еленою жить по-прежнему, о чем и просил он священника" [24, арк.3-3зв.]. Жінка не хотіла до нього повертатися, адже від другого шлюбу вже мала трьох дітей. Рішення консисторії було таким: у зв'язку з тим, що згідно з Кормочою книгою вже минуло 5 років, як зник законний чоловік, і не відомо було те, чи живий він, жінці дозволили жити з другим чоловіком. Андрієві ж дозволили знову одружитися з вільною жінкою.

Єпитимію за двоєженство наклали і на мешканця с. Хоцок Переяславської протопопії Потапа Доценка. Справа проти нього була порушена в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії 1761 р. Чоловік мав законну дружину Палажку, яку залишив і одружився в іншому селі з Уляною Безуглою [26, арк.23].

У 1765 р. в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядалася справа про двоємужжя мешканки слободи Ташинки протопопії фортеці святої Єлизавети Агафії Дмитрієвої, дружини запорозького козака Степана Губи, за якого вона вийшла заміж у слободі Аджалія в 1758 р. Чоловік певний час був відсутній удома, а жінка, не дочекавшись його, вийшла заміж у 1764 р. за "великороссийского человека Козьму Мазяна" [27, арк.2]. Несподівано Степан повернувся і побажав повернути собі дружину. Свою відсутність він пояснював тим, що був на заробітках. На духовному суді Агафія запевняла, що вважала його померлим. Консисторія наклала на жінку єпитимію на 5 років і наказала повернутися до першого чоловіка, а її другого чоловіка, "поелику он в неведении по свидетельству оных купцов женился, от вины освободить" [27, арк.19]. Він отримав право знову одружитися. Крім того, консисторія покарала священика, котрий освятив другий незаконний шлюб.

1765 р. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія почала розглядати справу про двоємужжя мешканки с. Коробівки Олени Маломуж. Жінка прожила з першим чоловіком Кіндратом Литвином півтора роки, потім він подався на Запорозьку Січ, жінка залишилася жити зі свекрухою [28, арк.2]. Зрештою "с позволения свекрови пошла и перешедши правую сторону Днепра в м. Золотоношу жила годо с два, а на третий вышла замуж за второго мужа, подсуседка хоружого Григория Мозока Ивана Безкровного, вдовца" [28, арк.2-2зв.]. У них народилося троє дітей. Після смерті чоловіка, два роки Олена жила вдовою. Раптом додому повернувся її перший чоловік, "кой живучи в разных господ в работах жизнь: зимой находился при дворе господина обозного полковника Стефана Гайворонского в работнической должности" [28, арк.2зв.], почав розшукувати свою дружину. Він забажав повернути собі Олену, однак "показанный Литвин, проживши некоторое время <...> неведомо куда пошел и неизвестно где ныне находится" [28, арк.4].

У 1766 р. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія розглядала справу "О наложении епитимии на крестьянку слободы Омелицкой Крохмаль Параскеву, запорозького казака Кислицу Тараса, вступивших в брак при жизни первого мужа, и на священника слободы Деревки Подруцкого Андрея за нарушение духовного регламента". Параска і Тарас пояснювали, що вінча-

лися не у своїй парафії через надто високу плату, яку запросив із них ієрей. Жінка переконувала суд у тому, що думала, що її чоловік помер, адже від нього нічого не було звісток чотири роки. Крім того, ченці розповіли їй, що бачили Парасчиного чоловіка хворим, тому, ймовірно, він уже помер. Параска й Тарас переконували суд, що вони ще плотським гріхом "не сообщались" [30, арк. 11зв.]. Тож єпитимія була дещо пом'якшена: їх покарано лише "словесным наказанием и увещанием" [30, арк.12]. Було покарано і священика.

7 квітня 1768 року в Синоді слухали клопотання генерал-фельдмаршала, сенатора і кавалера графа К.Розумовського щодо кріпачки колезького радника Михайла Досадіна Мотрони Федорової, яка вийшла заміж при живому чоловікові. З'ясувалося, що "<...> крепостная ж его советника женка Матрена Федорова дочь, оставя мужа своего крепостного <...> в города Устюга Железнопольского уезду из селища Смыкова бежала и в замужестве смоленского пехотного полку за цирюльником Андреем Каменщиковым находится, и просил потому об отдаче показанной жены по прежнему мужу ее реченному крепостному человеку его, взяв у оного цирюльника <...>" [20, л.1]. Мотрона підтвердила те, що дійсно близько 17 років тому вона була видана заміж за дворового Павла Сидорова, з котрим прожила менше року. Однак через претензії і нападки на неї з боку прикажчика Артема Фука нова жінка втекла. У бігах вона перебувала 10 років, а потім вийшла заміж за цирюльника смоленського піхотного полку Андрія Каменщикова, не маючи ні найменшого уявлення про те, живий її чоловік чи ні. Причому, на момент розгляду справи виявилось, що її першого чоловіка в селі справді не було [20, арк.11об.]. Другому чоловікові Мотрона сказала, що вона є колишньою дружиною матроса. Таким чином, справу порушував поміщик, котрий був зацікавлений у поверненні кріпачки, однак певної законної причини для цього не мав, оскільки не відомо було де перебуває перший Мотронин чоловік і чи живий він.

Мешканка м. Мглин заміжня Агрипина Сущик удруге вийшла заміж. Справа про її двоємужжя розглядалася в Чернігівській духовній консисторії з березня 1776 по 1784 рік і розгорнулася аж на 121 аркуш. У ній йшлося про те, що "обвенчание жителя Мглинского Василия Сущика во время бытия его чрез пять лет с погонщиком жены его Агрипины с другим мужем, молодчиком Степаном Пивоварским" [8, арк.103]. З'ясувалося, що місцевий мешканець Онуфрій Ляхов запевнив жінку, що її чоловік, котрий утік, точно помер, адже він сам його поховав. Це дало жінці підстави знову вийти заміж. Справа залишилася не закінчено, тому ми не знаємо, чим вона завершилася.

У 1784 р. козак с. Бірок Остерського повіту подав скаргу в Чернігівську духовну консисторію, в якій просив повернути йому законну дружину. У зверненні він зазначав, що "с первою своею женою Анною, хотя бы она за другим уже мужем была, пожелаю опять супружески жить. Означенная первая моя жена Анна, точно вышла в замужество за гусара Туза, состоит теперь в отлучке, я ж супружески с нею жить имею желание" [19, арк.1]. На покарання чекали Ганна, яка втекла, її другий чоловік молдаванин Іван Туз, і священик, котрий їх повинчав Петро Заставський. Справа не закінчена.

27 вересня 1793 року із Єлисаветградського духовного правління до Катеринославської духовної консисторії надійшов рапорт. У ньому йшлося про порушення справи козаком Аникієм Куракіним проти його дружини Агафії. Останній у грудні 1788 року пішов із станиці Покровської у Херсонський повіт до поміщика на заробітки, "а жену свою Агафию оставил в станице Покровской, которая по

отлучении его вышла в замужество за запорожского казака Ивана Веретенникова, а потому просил об отдалении ему по-прежнему жены его Агафьи" [5, арк.1].

Під час розгляду справи у консисторії було з'ясовано, що священник Йосип Міханшин, котрий вінчав подружжя, 5 лютого 1793 року помер. Сам ініціатор порушення справи Анікій Куракін на виклик до консисторії не з'явився. Потім було взято свідчення у 20-річної Агафії Петрової і 25-річного Івана Веретенникова. Жінка розповіла, що матір'ю у 14-річному віці була видана заміж за сина вдівця Василя Куракіна Анікія. Через рік подружнього життя він пішов на заробітки і не з'являвся 5 років. Потім Агафія вдруге вийшла заміж за козака Івана Веретенникова [5, арк.2-2зв.], з яким прижила двох дітей, котрі ще маленькими померли. Веретенников наполягав на тому, ніби Агафія заповіла його, що її першого чоловіка вже немає в живих. На жаль, у даній справі немає рішення духовної консисторії. Однак, вивчаючи аналогічні справи, можна передбачити вирок: повернутися Агафії до першого законного чоловіка Анікія після відбуття ними обома епитимії.

Отже, багатозлюбність була поширена серед мирян Російської імперії XVIII ст. Її причини крилися в соціально-економічних, політичних обставинах того історичного періоду. Чоловіки залишали своїх дружин найчастіше через мобілізацію на військову службу (рекрутські набори); бажання переселитися, обжитися на незаселених слободах; заробітки. Жінки покидали своїх чоловіків, як правило, через сімейні конфлікти, сварки; заробітки. Потрібно зважати на те, що жінки, котрі мали дітей, не могли піти з дому (хоча були й винятки).

Певну роль у процесі багатозлюбності відігравали і священнослужителі, які вінчали пари чи з матеріальної вигоди, чи з незнання реального сімейного стану осіб, котрі заявили про бажання укласти шлюб. Вони розуміли, що мали всі шанси не бути покараними, тому іноді й ризикували, навіть не маючи достатніх підтверджень відсутності перешкод для вінчання. Тож панотці освячували шлюби, які потім визнавалися незаконними, і самі несли покарання від духовних судів. Часто про існування незаконного шлюбу ставало відомо через багаторокові після його укладання, випадково або через подання скарги рідними чи близькими подружжя.

Перспективами подальших досліджень даної теми може бути розширення джерельної бази дослідження, хронологічних і територіальних меж.

1. Бердников И.С. Краткий курс церковного права / Илья Степанович Бердников. — Казань : Типография Императорского университета, 1888. — 483 с. 2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. — Ростов-на-Дону: Изд-во "Феникс", 1995. — 640 с. 3. Военные уставы Петра Великого / Под ред. Н.Л. Рубинштейна. — М.: Тип. Б-ки им. Ленина, 1946. — 80 с. 4. Демидов В. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии / В. Демидов // Харьковский сборник. — 1891. — Вып. 5. — С.53-92; 1895. — Вып. 9. — С.100-128. 5. Державний архів Одеської області. — Ф.37. — Оп.1а. — Спр.43. 6. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф.679. — Оп.5. — Спр.34. 7. ДАЧО. — Ф.679. — Оп.1. — Спр.662. 8. ДАЧО. — Ф.679. — Оп.1. — Спр.1120. 9. ДАЧО. — Ф.679. — Оп.1. — Спр.1311. 10. Когут, Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / Зенон Когут. — К.: Основи, 1996. — 317 с. 11. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А. Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. — 1887. — Книга II. — С.2-30. 12. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. / О. Левицкий // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. — К., 1909. — Часть XVIII, т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII — С.1-120; Левицкий О. Невинчані шлюби на Україні / О. Левицкий // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Книга III. — С.98-107; Левицкий О. / О. Левицкий Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI-XVII ст. // Киевская старина. — 1900. — № 1. — С.1-15. 13. Лещенко В. Ю. Русская семья (XI-XIX): Монография / В. Ю. Лещенко. — СПб.: СПГУТД, 2004. — 608 с. 14. Маслійчук В. Дев'янтна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х — 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2005. — Вип.5. — С.197-215; Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2007. — Вип.7. — С.243-263. 15. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.) / Борис Николаевич Миронов. — СПб.: Издательство "Дмитрий Булавин", 1999. — Т. 1. — 548 с.; Т. 2. — 566 с. 16. Павлов А. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права / Алексей Павлов. — М., 1887. — 452 с. 17. Полное собрание законов Российской империи. — Т. V. — № 3006. 18. Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). — Ф.796. — Оп.25. — Д.252. 19. РГИА. — Ф.796. — Оп.25. — Д.299. 20. РГИА. — Ф.796. — Оп.49. — Д.29. 21. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Николай Семенович Суворов. — М.: Т-во "Печатня С. П. Яковлева", 1912. — 531 с. 22. Сулима М.М. Грехи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. / Микола Матвійович Сулима — К.: Фенікс, 2005. — 256 с. 23. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. К. Цатурова. — М.: Юрид. лит., 1991. — 112 с. 24. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАІК). — Ф.127. — Оп.152. — Спр.25. 25. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.194. 26. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.360. 27. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.526. 28. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.527. 29. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.528. 30. ЦДАІК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.586.

Надійшла до редколегії 27.01.10

М. Сайчук, асп.

ПОЛІТИЧНІ МОТИВИ В РАДЯНСЬКОМУ ЕКСПОРТІ НАФТИ ТА ПРИРОДНОГО ГАЗУ ДО КРАЇН РАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ І НА ЗАХІД

В статті досліджено зв'язок між експортом нафти і природного газу з СРСР та радянською зовнішньою політикою. З'ясовано, що продаж енергоресурсів був важливим інструментом поширення геополітичного впливу Радянського Союзу.

The article deals with the issue of impact of Soviet oil and natural gas exports on foreign policy of the USSR. The author places special emphasis on the idea that by means of export of energy resources the Soviet Union tried to expand its geopolitical influence on the world stage.

Радянське керівництво завжди розглядало зовнішньоторговельну діяльність як політичний інструмент впливу. Зовнішня торгівля СРСР і політичне завдання по підтримці односторонніх закордонних, стабілізації васальних режимів у Східній Європі завжди були тісно переплетені. Також СРСР використовував свій експорт, щоб маніпулювати процесом прийняття ключових політичних рішень у розвинутих західних країнах [7; с. 186].

Експорт енергоресурсів в якості політичного інструменту впливу СРСР почав застосовувати після Другої світової війни, хоча радянська економіка сама знаходи-

лася у важкому стані. Так, в 1948 р. більше за всіх радянських поставок нафтопродуктів отримала Югославія, але в 1949-ому повністю втратила ці поставки через зміну ставлення Сталіна до режиму Й.Тіто. Натомість Фінляндія, з точки зору радянського керівництва, вела правильну зовнішню політику, тому отримала в 1949 р. нафтопродуктів більше, ніж будь-яка країна, після Болгарії [10; с. 126-128].

З 1950-х рр. експортна політика Радянського Союзу отримала чіткі політико-ідеологічні орієнтири. Дешеві енергоресурси стали важливою формою підтримки

"країн народної демократії". В грудні 1959-го в Москві уряди СРСР, Чехословаччини, Угорщини, НДР і Польщі підписали угоди про постачання сирої нафти з Радянського Союзу і будівництво з метою її транспортування першого транс'європейського магістрального нафтопроводу "Дружба" довжиною 5500 км. Одночасно з "Друбкою" у Східній Європі з участю СРСР почалося спорудження нафтопереробних заводів під нафту радянських сортів: у Плоцьку (Польща), Братиславі (Чехословаччина), Сизхаломбаті (Угорщина), Шведті (НДР). Згодом ще в Бургасі та Плевні (Болгарія), Георгіу-Деж (Румунія). Усі вони були міцно прив'язані до нафтопроводів з СРСР. Загалом на 1 січня 1976 р. в соціалістичних країнах було введені в дію підприємств з переробки радянської нафти загальною потужністю 33,7 млн. т/рік. [6; с. 90].

Політичний підтекст нафтових поставок з СРСР до Східної Європи також чітко простежується в цінах на нафту, які були не вигідними для радянського постачальника. У 1966-1970 рр. СРСР постачав країнам Ради економічної взаємодопомоги сирі нафту за ціною 15-18 карбованців, що, на думку сучасних російських дослідників, не покривало навіть витрат на її видобуток і транспортування [9; с. 482-484].

Однак значно більшим чинником, ніж нафта, що міг використовуватися в політичних цілях, був експорт природного газу. Це пов'язано з самою природою цього енергоносія. На відміну від нафти, яку можна закуповувати в різних регіонах світу й доставляти до споживачів різними видами транспорту, природний газ у промислових обсягах міг транспортуватися тільки трубопроводами. Будівництво трубопроводів є вартісним і трудомістким процесом, тому здійснюється лише за багаторічними договорами, розрахованими як мінімум на 10-20 років, що гарантуються урядами держав. Реалізація таких проектів неодмінно прив'язувала країни-споживачі природного газу до країни-постачальника. Замінити постачальника природного газу споживач не міг. У цьому полягала головна відмінність експорту природного газу від експорту нафти. Тому СРСР надавав більше значення саме газу, оскільки він від початку експорту був значною мірою політичним фактором.

Перший експортний газопровід в історії почав діяти в 1943 р.: Опари – Самбір – Стальова Воля (Польща). [8; с. 48] Німецька окупаційна влада організувала ним доставку природного газу з родовища Дашава в Галичині до промислових підприємств Генерал-губернаторства. Після закінчення війни розробку родовищ Західної України активно провадив СРСР. У 1948 р. був уведений до експлуатації газопровід Дашава – Київ, який до 1951 р. був подовжений через Брянськ до Москви. Це був найпотужніший на Європейському континенті газопровід. З 1950 р. в Харківській області почався видобуток газу на Шебелинському газоконденсатному родовищі, котре майже 20 років залишалося головним джерелом газу в СРСР. Звідси газ постачався до промислових міст всієї європейської частини СРСР.

Але експорт газу залишався порівняно скромним. За перші 20 років після війни було продано загалом 5,6 млрд. кубометрів. Відкриття в 1950-1960-х рр. нових велетенських родовищ в Сибіру й розширення потужностей в УРСР, Середній Азії та на Північному Кавказі призвели до того, що загальне виробництво газу в СРСР за десять років зросло вчетверо й досягло в 1970 р. 198 млрд. кубометрів. У той період газові ресурси країни оцінювалися приблизно в 40% світових запасів, що забезпечувало лідерство на енергетичному ринку [11; с. 87]. На черзі була реалізація планомірної програми експорту газу.

Природний газ відіграв особливу роль у поглибленні радянського контролю над економіками соціалістичних країн Ради економічної взаємодопомоги. При проектуванні та будівництві газопроводів закладалися системні рішення: спорудження багатоцехових компресорних станцій і багатониткових газопроводів в одному коридорі, поєднаних між собою перемичками. Так в СРСР відбулося формування і розвиток Єдиної системи газопостачання. Розширення цієї системи за кордон дозволяло системно впливати на інші країни, прив'язані до газових родовищ СРСР через газопроводи. І в 1967 р. було закінчено будівництво першого експортного магістрального газопроводу "Братерство", протяжністю 600 км. Він приєднав газорозподільні мережі Чехословаччини до Єдиної системи газопостачання СРСР, а також дозволив здійснювати транзит газу далі на захід. Найбільшим об'єктом соціалістичної економічної інтеграції стало освоєння Оренбурзького газоконденсатного родовища та будівництво магістрального газопроводу Оренбург – Західний кордон СРСР ("Союз") протяжністю 2750 км. Після введення до експлуатації на початку 1979 р. по ньому постачалося до соціалістичних країн 15,5 млрд. кубометрів на рік. Особливість цього проекту полягала в тому, що газопровід споруджувався на основі багатостороннього міжурядового договору, за яким соціалістичні країни виконували конкретні обсяги робіт та брали участь в матеріальних і фінансових затратах. У розвиток Оренбурзької угоди в середині 1980-х рр. була укладена система Ямбурзьких міжурядових угод. Це була низка типових договорів про співробітництво в освоєнні Ямбурзького газового родовища, будівництво магістрального газопроводу Ямбург – Західний кордон СРСР та інших промислових об'єктів на території СРСР та пов'язаних з цим поставках радянського природного газу між СРСР та Чехословаччиною (від 16 грудня 1985 р.), Угорщиною (від 30 грудня 1985 р.), Болгарією (від 19 березня 1986 р.), НДР (від 20 січня 1986 р.), Польщею (від 29 січня 1987 р.). Відповідно до цих угод, наприклад, Угорщина брала участь в будівництві промислових і соціально-побутових об'єктів Тенгізького нафтогазового родовища в Казахстані, а Чехословаччина – на Уральському газовому комплексі. СРСР зобов'язався здійснити розрахунки за виконані роботи й надати матеріальні цінності поставками цим країнам природного газу.

Загалом соціалістичні країни забезпечували свої потреби в імпорти нафти та газу на 100% за рахунок поставок з СРСР. Одночасно з нарощуванням цих поставок зростала й питома вага промислового виробництва, спрямованого на зустрічні поставки до СРСР в обмін на енергоносії. Зрозуміло, що поки СРСР за допомогою дешевих енергоресурсів комплексно інтегрував до системи своїх інтересів економіки соціалістичних країн, у Східній Європі просто не залишиться економічного базису для появи й зміцнення політичних рухів, здатних змінити прорадянський зовнішньополітичний курс цих країн. І навпаки: відмова від субсидіювання Східної Європи дешевими енергоносіями могла підштовхнути союзників СРСР до розширення торговельних контактів із Заходом. А за торгівлею завжди йдуть політичні контакти. Тому, на думку американських експертів, у Москві не бажали такого розвитку подій і готові були нести збитки. "Радянський експорт нафти за тверду валюту обмежувався зобов'язаннями щодо поставок до Східної Європи, – писав аналітик корпорації "RAND" Т.Густафсон. – Східноєвропейські союзники Рад не могли дозволити собі купувати нафту на світовому ринку. Тому хоча субсидіювання експорту нафти до країн Східної Європи в 1980 році коштувало Радам біля \$10 млрд. на рік, вони

від цих витрат не відмовлялися, бо радянські лідери не хотіли ризикувати втратою своїх союзників" [3; Р. 7-8].

З 1957 р. СРСР розпочав експорт нафти до країн Західної Європи. Його характерною рисою була готовність СРСР до бартерних угод, а також штучне заниження цін. З такою агресивною стратегією Радянського Союзу на європейському енергоринок зустрілися вперше з початку холодної війни й одразу оцінили її як політичну атаку. "Хрущов неодноразово погрожував нас поховати у землі, — писав тоді американський сенатор Кеннет Кітінг. — Сьогодні стає все більш очевидним, що, коли дати йому волю, то він охоче втопить нас у нафтовому океані" [11; с. 86].

У 1968 р. Зовнішторгбанк СРСР підписав з Австрійським контрольним банком кредитний договір, за яким австрійці надавали кошти для оплати радянських закупів на Заході труб великого діаметру та обладнання для будівництва газопроводів, а СРСР повертав кредит за рахунок оплати поставок природного газу до Австрії через територію Чехословаччини по газопроводу "Братерство". Так нейтральна Австрія стала першою країною Західної Європи, до якої розпочалися поставки радянського газу. Але справжній прорив відбувся наступного 1969-го, коли СРСР розпочав переговори з німецьким концерном "Ruhrgas AG" та італійським "ENI". Тоді ж "ENI" за посередництва "Snam Rete Gas" уклала перший контракт на поставку 100 млрд. кубометрів газу протягом 20 років в обмін на поставку з Італії труб великого діаметру та обладнання на \$300 млн. Самі поставки газу розпочалися з 1974 р. завдяки введенню в дію газопроводу на території Австрії, для будівництва котрого були використані італійські поставки.

1 лютого 1970 р. міністр економіки ФРН К.Шіллер і радянський міністр зовнішньої торгівлі М.Патолічев підписали безпрецедентний договір про початок поставок природного газу з СРСР до Західної Німеччини. Це був фінал важких дев'ятимісячних переговорів, які відбувалися послідовно у Відні, Москві, Кельні та Есені. СРСР зобов'язувався щорічно постачати до ФРН 3 млрд. кубометрів природного газу. Німецька компанія "Mannesmann AG" брала на себе зобов'язання розрахуватися за отримане паливо зустрічними поставками 1,2 млн. тонн труб великого діаметру, необхідних СРСР для прокладки газопроводу "Союз". Інша компанія "Ruhrgas AG" із Есена закупала радянський газ і постачала його клієнтам у ФРН через свої газорозподільні мережі. Фінансове забезпечення угоди гарантував консорціум німецьких банків на чолі з "Deutsche Bank", що виділяли Радянському Союзові на пільгових умовах кредит на 1,2 млрд. марок. Ця система договорів отримала назву "газ в обмін на труби великого діаметру". Самі поставки розпочалися 1 жовтня 1973 р., коли керівник "Ruhrgas AG" Г.Шельбергер у Вайдхаузі на кордоні між Чехословаччиною та ФРН урочисто відкрив кран на газопроводі [12; с. 5].

Домовленості 1970 року були розвинуті в угодах 1972, 1974, 1979 і 1981 рр., котрі передбачали збільшення обсягів поставок газу. Розвиток енерготоргівлі супроводжувався будівництвом крупних транс'європейських газопроводів. Це були знамениті контракти серії "газ в обмін на труби". У 1976 р. "Gaz de France" і "Ruhrgas AG" заснували компанію MEGAL GmbH й почали будівництво газопроводу MEGAL, яким радянський газ із Чехословаччини мав транспортуватись через Західну Німеччину до Франції. "MEGAL NORD" довжиною 461 км був побудований в 1977 р. від Вайдхауза до Меделсхейма на німецько-французькому кордоні. Газопровід "MEGAL SÜD" від Оберкаппеля на німецько-австрійському кордоні до Швандорфу довжиною 167 км

був побудований в 1980 р. Загалом MEGAL служив шляхом для радянського газу в системи західноєвропейських газопроводів "TENP", "SETG" та "WAG". Експорт газу по них здійснювався в межах міжурядових довгострокових угод, на базі котрих укладалися річні контракти. Вони надійно закріплювали ці сталеві трубопровідні зв'язки, особливо з огляду на нафтові кризи 1973 і 1979 років, коли Західна Європа різко збільшила свою зацікавленість в природному газі з СРСР, щоб зменшити нафтову залежність від Близького Сходу і Алжиру.

Крім того, оплата поставок енергоресурсів з СРСР зустрічними поставками західної продукції слугувала додатковим стимулом до поглиблення відносин з СРСР. Наприклад, в договорах існував пункт, за яким радянські зовнішньоторговельні організації зобов'язувалися використовувати виручку від експорту природного газу до західних країн для закупівлі в цих країнах товарів на комерційних засадах. За американськими даними, на придбання промислового обладнання і труб було використано біля 11 з 15 млрд. доларів кредитів, наданих французькими та німецькими банками Москві під гарантії своїх урядів. Під час затвердження такої схеми, на застереження щодо її дорожнечі для СРСР Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв пояснив її доцільність саме політичними мотивами: "Розрядка дорожче" [12; с. 6]. Тобто амбіційний енергетичний проект розглядався Брежнєвим як своєрідні підвалини для політичного зближення з окремими країнами західного блоку. Намагаючись закріпити успіх, в 1977 р. на зборах керівництва Польської об'єднаної робітничої партії Брежнєв виступив з ініціативою про скликання Загальноєвропейської наради з енергетики, яке б опікувалося енергетичним співробітництвом країн Європи в розвиток Хельсінкських домовленостей 1975 року. Ця ініціатива тоді була проігнорована. Щоб усвідомити всю революційність цієї пропозиції Брежнєва, зазначимо, що аналогічна європейська ініціатива — Енергетична Хартія Об'єднаної Європи — була висунута прем'єр-міністром Нідерландів Руудом Любберсом тільки 25 червня 1990 року, а юридично обов'язковий договір країни Західної і Центральної Європи підписали тільки через чотири роки.

Тобто насправді значення експорту енергії виходило далеко за межі однієї економіки і повністю узгоджувалося з поширеною на Заході думкою про енергоносії як насамперед політичний товар. Аналітики ЦРУ так наголошували в меморандумі "СРСР: як радянські лідери розуміють свої економічні проблеми": "Політика в галузі енергетики й видобування нафти нерозривно пов'язана з одним з самих важливих завдань радянської зовнішньої політики — гегемонії у Східній Європі" [2; Р. 5]. Що стосується будівництва експортних газопроводів з СРСР до Європи, яке розгорнулося в 1970-80-х рр., то аналітики ЦРУ вбачали в них радянську гру на розбіжностях інтересів між західноєвропейськими країнами і США. "Маніпуляція газом, — зазначалося в оцінці ЦРУ, — може бути використана для впливу на позицію європейських членів НАТО щодо реалізації Довгострокового плану оборони НАТО та рішення щодо розгортання ядерних сил середнього радіусу дії. Зокрема, зростання залежності Західної Німеччини від радянського газу з 14% до 29%... може стати одним з аргументів для тих груп, котрі хочуть обмежити реальну німецьку участь в коаліційній обороні. Аналогічним чином ймовірне подвоєння французької залежності від радянського газу допоможе зусиллям СРСР загальмувати й скоротити військову кооперацію між Францією та іншими членами Альянсу. Нарешті, відтоді як Бельгія почала отримувати природний газ від Рад в 1979 році,

СРСР отримав додатковий дипломатичний важіль, яким стимулював бельгійську незгоду з розгортанням ядерних сил середнього радіусу дії" [1; Р. 4-5].

Крім того, нафта і газ широко використовувалися Радянським Союзом для маніпулювання внутрішньополітичними подіями в країнах-покупцях. Зокрема, за рішеннями вищих партійних органів радянські зовнішньоторговельні організації укладали угоди з конкретними підприємствами на Заході на поставку їм нафти за пільговими зниженими цінами. А вони у свою чергу перепродавали нафту всередині своїх країн за ринковими цінами, а отриманий додатковий прибуток витрачали на політичні цілі, котрі були в інтересах СРСР. Перший голова уряду Росії Є.Гайдар у своїй книзі "Загибель імперії. Уроки для сучасної Росії" наводить цілу низку таких прикладів, коли пільгові нафтові контракти уклалися з фірмами, що належали членам закордонних комуністичних партій [7; с. 186-188].

США звернули увагу на очевидні зміни в зовнішній політиці Західної Європи під впливом розвитку енергетичного співробітництва з СРСР. Американське керівництво вбачало в цьому загрозу трансатлантичної єдності. Особливо це стосувалося ФРН. Перші приклади прямого зв'язку між енергетичним співробітництвом і політичним порозумінням між ФРН та СРСР відносяться до 1960 р., коли Радянський Союз розмістив у Західній Німеччині замовлення на поставку труб великого діаметру. Канцлер Конрад Аденауер спочатку дозволив ці контракти, проте 11 квітня 1963 року заборонив їх під приводом того, що їх реалізація загрожувє безпеці ФРН та її союзників. Одночасно федеральний уряд відмовився гарантувати кредити під торговельні угоди з СРСР. Ця зміна позиції Аденауера була продиктована тиском США та вразливим становищем ФРН після Другої світової війни. Урядова заборона спричинила незадоволення бізнес-еліти й обговорювалася в бундестазі. Частина західнонімецького ділового світу (компанії "Phoenix-Rheinruhr", "Mannesmann AG", "Krupp", "Salzgitter AG", "Siemens", "Haniel", "IG Farben", "Thyssen", "Hoechst", "AEG") дистанціювалися від ХДС/ХСС. Після виборів 1966 року "правим" довелося розділити владу з соціал-демократами та вільними демократами, а восени 1969 року в ФРН уперше був сформований уряд зовсім без участі християнських демократів. Його очолили федеральний канцлер соціал-демократ Вілі Брандт і міністр зовнішніх справ вільний демократ Вальтер Шеель, з котрими пов'язаний початок званої " нової східної політики". Саме її частиною стала серія договорів "газ в обмін на труби великого діаметру". Зацікавленість німецького ділового світу в цих угодах була винятковою. Наприклад, до головного підприємства хімічного концерну "BASF" навіть підводилася спеціальна гілка магістрального газопроводу з СРСР. Відповідно, неухильне ставлення уряду Брандта до інтересів німецьких промисловців, зацікавлених у розвитку енергетичного співробітництва з СРСР, могло коштувати йому так само дорого, як уряду Аденауера. Наслідком таких тісних відносин стали зміни у зовнішній політиці ФРН. З одного боку, офіційний Бонн погодився на знамените "подвійне рішення" НАТО щодо розміщення на своїй території американських ядерних ракет "Першинг-2". Але в той же час у ФРН обмежили свою реакцію на афганське втручання й відмовилися слідувати за США в застосуванні радикальних санкцій проти Радянського Союзу.

Одночасно з наступом на європейські енергоринки, котрий в цілому себе виправдав, СРСР шукав підступи і до ринків Японії та самих США. Питання про можливий експорт радянської нафти до Японії було вперше по-

рушено на початку 1960-х рр. Вже почалося освоєння родовищ Західного Сибіру, і радянський уряд в особі міністра торгівлі Анастаса Мікояна запропонував Японії поставки цієї нафти. Проте Японія хоча й була енергодефіцитною країною, однак побоювалася потрапити до нафтової залежності від СРСР і відмовилася від пропозиції. Політичні інтереси Японії та відносини з головним союзником США взяли гору над комерційною вигодою. У 1970-ті рр. в Москві повернулися до ідеї поставок нафти в Японію. Японцям було запропоновано профінансувати будівництво нафтопроводу Ангарськ – Находка, і вони загалом погодилися. Держплан СРСР разом з галузевими міністерствами провів економічні розрахунки. Пропускна здатність трубопроводу була визначена в 20-25 млн. тонн на рік [4; с. 95]. За іншими даними, рішенням Політбюро ЦК КПРС планувалося будівництво нафтопроводу з нафтових родовищ в басейні річки Об до Находки для поставок до Японії вдвічі більшої кількості нафти – по 40 млн. тонн на рік. Вартість нафтопроводу оцінювалася в суму не менше \$35 млрд. [10; с. 91]. Керівництво нафтової промисловості СРСР спробувало виступити проти цієї ідеї, але, врешті-решт, проект нафтопроводу був затверджений.

Він за планом поділявся на дві ділянки. Перша – від родовищ Західного Сибіру до Ангарська – мала пройти паралельно існуючому нафтопроводу, яким постачалася нафта на Ангарський нафтохімічний комбінат. Друга ділянка передбачалася від Ангарську уздовж Байкало-Амурської магістралі (БАМ) або Транссибірської магістралі до незамерзаючого цілий рік порту Находка на півдні Приморського краю. Японія бралася профінансувати проект за рахунок коштів державного банку "Eximbank" [4; с. 95]. Однак на проект вплинули військово-економічні інтереси СРСР.

Через різке загострення відносин з КНР Радянський Союз негайно почав споруджувати БАМ – другу залізницю, яка б сполучала Далекий Схід з рештою країни, але проходила на північ від Транссибірської магістралі, що перебувала в зоні досягнення китайських військ у разі війни. Проте уздовж БАМу немає крупних родовищ корисних копалин, освоєння яких надало б економічний сенс будівництву БАМу. Тоді вирішили завантажити нову магістраль нафтою Західного Сибіру для Японії, відмовившись від будівництва другої ділянки нафтопроводу Ангарськ – Находка. В Ангарську планувалося велетенська естакада для завантаження нафти з нафтопроводу до восьмиосних залізничних цистерн вантажопідйомністю 120 тонн кожна. Довжина залізничного потягу мала досягати 2 км.

Уряд Японії побачив у такій зміні проекту військові інтереси СРСР і відмовився його фінансувати. Натомість приватні японські компанії погодилися надавати дорогі комерційні кредити для закупівлі у них залізничних цистерн. Державний японський "Eximbank" надав СРСР цільовий кредит лише під поставку з Японії будівельної техніки. Радянський Союз закупив 166 екскаваторів, понад 600 автокранів і бульдозери в Японії, а також 80 тисяч вантажних автомобілів у ФРН [4; с. 97]. Вони пішли на будівництво БАМу, котре продовжувалося до 2003 р. Таким чином, цей проект поставок нафти до Японії виявився заблокованим з воєнно-політичних причин.

У 1970-х Японії було запропоновано закуповувати 1-2 млрд. кубів газу з родовищ Сахаліну з будівництвом підводного газопроводу. Були узгоджені технічні деталі, проте японський уряд за ініціативою Асоціації економічних організацій "Кейданрен" наклав на цей договір заборону [4; с. 95]. Політичні мотиви також панували в інших газових угодах з СРСР. У 1972-1978 рр. відбувалися переговори, що закінчилися торговими угодами

про участь Японії в Якутському газовому проекті та видобутку газу на Сахалінському шельфі. Вже у 1978 р. розгорнулася геологічна розвідка й відкриті перші два нафтогазові родовища біля Сахаліну й підготовлені значні обсяги газу в Якутії [5; с. 188]. Але через політичний тиск США ці проекти не були реалізовані.

В самій Америці ставлення до постачання радянського газу було подвійним. Нафтова криза 1973 року звернула увагу США до сибірського газу. З'явився проект "Північна зірка", за яким планувалося поставляти щорічно 20 млрд. кубів природного газу з Уренгою до США через спеціально побудований газопровід Уренгой – Мурманськ. Далі газ поступав на завод й доставлявся флотилією з двох десятків танкерів-газовозів у вигляді скрапленого газу на завод з регазації в районі Філадельфії, звідки спрямовувався до американської газової мережі. У червні 1973 р. на державному рівні у Москві був підписаний "Протокол про наміри". Це відбувалося цілком у межах загального процесу розрядки й потепління радянсько-американських відносин, а також в очікуванні на прийняття Конгресом закону про торгівлю, котрий, як домовились Брежнев і Ніксон, надавав Радянському Союзу режим найбільшого сприяння й був внесений до Конгресу США в 1972 р. Однак в США існувала сильна опозиція цьому проекту.

Проізраїльське лобі, представлене сенаторами Генрі Джексоном, Джейкобом Джавітсом і Абрахамом Рібінкоффом спромоглося створити широку двопартійну коаліцію, котра пов'язувала умови торгівлі з правом на вільну еміграцію з СРСР і підтримала поправку Джексона – Веніка. Тепер режим найбільшого сприяння в торгівлі надавався тільки країнам, що дозволяли вільну еміграцію своїм громадянам. Майже одночасно прийняли поправку сенатора Едлая Стівенсона-молодшого до закону про діяльність державного Експортно-імпортного банку США. Вона забороняла давати кредити СРСР на звичайних, як для інших клієнтів, умовах, а особливо на розвиток енергетики. Сильна опозиція у Вашингтоні проти газових проектів з СРСР обумовлювалася думкою, що не варто допомагати СРСР розвивати енергетику, оскільки вона є основою промислового та військового потенціалу. Тому домовленості між керівниками США і СРСР про врегулювання торговельно-економічних відносин залишилися на папері. Таким чином, спроби Радянського Союзу проникнути на енергетичні ринки США і Японії на відміну від Західної Європи не вдалися. І сталося це саме через те, що уряди цих країн вбачали в діях радянського керівництва політичні мотиви, тоді як європейці зосереджувалися на економічних.

У 1962 та 1982 рр. американці ініціювали в межах НАТО введення ембарго на поставки до Радянського Союзу нафтогазового обладнання, а також відмову від договорів на закупівлю енергоресурсів в СРСР. Однак Великобританія, ФРН, Італія та Франція фактично відмо-

вилися від участі в цих економічних санкціях. Протягом холодної війни це були найгостріші внутрішні конфлікти серед країн НАТО, котрі вміло вносилися Радянським Союзом шляхом маніпулювання замовленнями на обладнання, труби та зустрічні поставки палива. Спроби організувати консолідований фронт Заходу проти зростаючого імпорту "червоної нафти" провалилися.

Тим не менше, далекоглядність американської політики та дієвість її методів підтверджується тими політичними подіями, що відбулися пізніше. У 1989 р. після падіння цін на нафту і газ СРСР запропонував союзникам відмовитися від перевідних карбованців і перейти до торгівлі енергоресурсами за валюту по світовим цінам. Вже наступного року перестав існувати Варшавський договір, а соціалістичний табір почав розпадатися.

Таким чином, питання експорту великих обсягів вуглеводневої сировини з СРСР з самого початку не було суто економічним питанням, а було причіпним вагоном за локомотивом зовнішньої політики. Особливо це проявилось при будівництві газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород в 1982-1984 рр., котрий і сьогодні залишається головною магістраллю експорту російського природного газу до Європи. Одночасно він залишається в центрі політичного протистояння між США, країнами Європи, Україною та Росією. Прогноз адміністрації президента США Р.Рейгана, зроблений ще в 1981 р. про те, що Кремль буде використовувати енергоресурси в якості зовнішньополітичного важеля тиску, продовжує справджуватися.

1. Intelligence Assessment "USSR-Western Europe: Implications of the Siberia-to-Europe Gas Pipeline", January 1981. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000500594
2. Intelligence memorandum "USSR: How Soviet Leaders View Their Economic Problems", January 1979. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000515552
3. Gustafson T. Soviet Negotiating Strategy. The East-West Gas Pipeline Deal, 1980-1984. – Santa Monica, CA: The Rand Corporation, R-3220-FF, February 1985.
4. Барановский А. Хорошо забытое старое // Нефть России. – 2005, июнь. – №6.
5. Ветераны (вспоминания): из истории развития нефтяной и газовой промышленности. – Вып. 19. – Москва: ЗАО "Издательство "Нефтяное хозяйство", 2006.
6. Внешняя торговля СССР: статистический сборник. 1918-1966. – Москва: Международные отношения, 1967.
7. Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006.
8. Діак І.В., Осінчук З.П. Газова промисловість України на зламі століть. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.
9. Дегтев С.И. Внешнеполитические аспекты хозяйственной реформы 1965 г. (на примере нефтяной промышленности СССР) // Алекперов В.Ю. и др. Нефть страны Советов. Проблемы истории нефтяной промышленности СССР (1917-1991). – Москва: Древлехранилище, 2005.
10. Иголкин А.А. Нефтяной фактор во внешнеэкономических связях России за последние 100 лет // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2008. – Т. 6. – №1.
11. Кампанер Н. Европейская энергобезопасность и уроки истории // Россия в глобальной политике. – Т. 5. – №6. – 2007, ноябрь-декабрь.
12. Путилов Е. Битва за газопровод // Неизвестная разведка. – ООО "Неизвестная разведка. Факты. События. Люди". – 2007. – №1.

Надійшла до редколегії 27.01.10

А. Сергієнко, асп.

СТАНОВИЩЕ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРІОД "ВЕЛИКИХ РЕФОРМ" ОЛЕКСАНДРА II

В статті аналізується становище церковно-парафіяльних шкіл в Російській імперії за правління Олександра II, а саме їх правове та матеріальне становище в державі.

In the article analyzed the position of church schools-arrival in the Russian empire for the rule of Alexander II, namely them legal and financial position in the state.

Кожен з періодів в історії Російської держави має свої притаманні тільки йому особливості та загальнодержавне значення. Проте специфічними можуть бути не лише події, що впливають на суспільство в цілому, але і явища

повсякденного життя. Відбиток часу був покладений і на виховання дітей, та на роботу освітніх закладів. Їх історія в Російській імперії знає чимало прикладів побудови шкільної системи, котрі відрізнялися своїми напрямками та

обумовлювалися поставленими завданнями. Але її організатори часто забували враховувати той факт, що освіта народу – складний та багатогранний процес, а школа є тим елементом, який повинен органічно розвиватися в руслі культурного життя. Створення самої системи освіти в державі, її розвиток забезпечується певними аспектами внутрішнього життя країни – ідеологічними та матеріальними. Перші включають в себе рівень культури народу та завдання, які уряд чи суспільство поставили перед школою, другі – засоби, якими володіє народ, суспільні організації чи державна влада.

Зважаючи на зазначені вище чинники, метою даної статті є показати становище однієї з освітніх ланок в Російській імперії в 60-70-х роках XIX ст., а саме церковно-парафіяльних шкіл.

Від основ особистості, які закладаються в школі, особливо на початковому етапі освіти, залежить те яким буде її світогляд. І перш за все сама школа повинна була знаходити і напрацьовувати в собі ті основи, з допомогою яких можна знайти вихід з моральної кризи в суспільстві та державі. В цьому аспекті дослідження педагогічного досвіду Церкви, який налічує не одне століття, залишається актуальним і на сьогоднішній день. Оскільки в історичному аспекті Церква була і залишається одним із визначальних факторів при формуванні суспільної моралі. Саме віра була тим засобом завдяки якому можна проникнути в душу людини, торкаючись сокровенних струн її душі. Не одне десятиріччя Церква виховувала дітей в дусі православних істин та громадської свідомості за допомогою діяльності церковно-парафіяльних шкіл.

Історіографія з даної тематики широка та має кілька напрямків. Загалом, дослідження цього питання знайшло свій початок в кінці XIX століття. В працях зустрічаються як позитивні так і негативні відгуки стосовно ролі та роботи церковно-парафіяльних шкіл на території Російської імперії, а також неодноразове порівняння її із системою земських шкіл. Позитивні відгуки можна зустріти не лише в офіційних дослідників, але й в спогадах колишніх учнів та батьків. З іншого боку цей тип школи, та і загалом участь Церкви в розвитку шкільництва, розглядали як тиск на суспільство для зменшення впливу земств [1].

З 1804 року початкові школи називалися парафіяльними, а їхнім основним завданням було надання початкової освіти для загальної маси населення країни. Наказом від 1805 року єпархіальні архієреї повинні були створити училища в тих парафіях, де були освічені, з викладацькими здібностями священики [11].

Початком офіційного існування шкіл при церквах та монастирях став 1836 рік, коли був виданий особливий наказ по духовному відомству, який запрошував та заохочував православне духовенство до заснування шкіл при церквах та монастирях для "настанови дітей посе-

ленців в необхідних першопочаткових знаннях". В наступному році було наказано започатковувати "парафіяльні училища" під керівництвом Міністерства державного майна. Скоро з'явилися так звані "сільські школи", ними називали ті школи, які були засновані в парафіях духовенством, але з незначним фінансуванням від міністерства державного майна, тому й переходили вони у відомство цієї державної установи, та цей процес не мав загальнодержавного характеру.

Варто відмітити і той факт, що з другої половини XIX століття розвиток капіталістичних відносин в Російській імперії активізував перетворення не лише в сфері економіки, але й у свідомості народу, його культурі та освіті. Реформи вимагали від держави підвищення загального рівня освіченості населення. В 1856 р. частка освіченого населення від загальної кількості населення імперії становила 5-6%, тому питання щодо народної просвіти стояло на рівні з відміною кріпосного права і вимагало вживання рішучих заходів [3, С.213].

28 липня 1860 року за наказом Олександра II був сформований особливий комітет для розробки проекту реформування початкової школи. В наступному році складений проект був надісланий до Синоду на затвердження. Відповідно до нього всі школи повинні були перейти у відомство Міністерства народної просвіти. Закономірним було й те, що Синод виступив проти даного варіанту вирішення проблеми, що свідчить про небажання Православної Церкви та духовенства поступатися своїми позиціями в освіті та вихованні дітей.

В суспільстві ставлення до священиків як носіїв освіти в різні роки було неоднаковим. Першопочаткове піднесення в розбудові освітньої системи змінювалось різким спадом кількості церковно-парафіяльних освітніх закладів, що неодноразово пояснювалось відсутністю відповідного фінансування.

Скасування кріпацтва 1861 року, знову порушило питання щодо освіченості народу. Простежується велика різниця між кількістю шкіл та учнів в них за 1860 та 1861 рр. Якщо за 1860 р. всіх шкіл було лише 7.907, а учнів в них 133.666, то в 1861 р. число перших досягло 18.587, останніх – 320.350. Лише за один 1861 рік знову відкритих церковно-парафіяльних шкіл нараховувалось до 10.680, а учнів в них – 186.684 [8, С. 140].

Отже, розвиток початкової освіти, в перше десятиліття правління Олександра II, по всій території Російської імперії не можна назвати усталеним та рівномірним. Багато що залежало від суб'єктивних чинників, а саме: особистого ставлення єпархіального керівництва та самих священиків до своєї ролі як провідників освіти, від наявності відповідних умов, усвідомлення самими людьми потреби в отриманні освіти.

Найбільша кількість церковно-парафіяльних шкіл, після відміни кріпацтва простежувалася в наступних єпархіях:

Таблиця 1 [8, С.142]

Єпархії з найбільшою кількістю церковно-парафіяльних шкіл в 1862 р.

Єпархії	Кі-ть шкіл на 1862 р.	Чисельність хлопчиків	Чисельність дівчат	Всього
Київська	1.335	23.228	6.112	29.340
Подільська	1.241	18.822	4.281	23.103
Волинська	1.216	10.780	841	11.621
Тулська	1.023	16.757	1.223	17.980
Чернігівська	841	13.384	2.421	15.805
Рязанська	775	17.355	1.751	19.106
Тверська	760	10.309	2.463	12.772
Костромська	690	6.796	1.495	8.291
Кишинівська	660	9.641	1.185	10.826
Смоленська	583	8.124	430	8.554
Мінська	585	7.434	1.300	8.734
Ризька	293	5.289	4.028	9.317

В Київській єпархії про необхідність активної участі духовенства в народній освіті почали говорити ще до відміни кріпосного права. Ще в 1859 році митрополит Ісидор запропонував консисторії відкривати школи в містечках та селах єпархії, в будинках священників, якщо ці школи не будуть облаштовуватись зі сторони міської спільноти. На протязі осені 1859 року в єпархії було відкрито до 100 церковно-парафіяльних училищ. А з вересня 1861 року, коли здавалися щомісячні звіти в Київській єпархії нараховувалось до 1.206 церковно-парафіяльних шкіл, з 19.015 хлопців та 4.573 дівчат [8, С. 88]. Загалом в середині XIX століття у дев'яти українських губерніях з населенням понад 23.5 млн. осіб було 1320 початкових шкіл різних типів, у яких навчалось 67.129 учнів. У Волинській губернії на 435 жителів припадав один учень, у Подільській – на 400. Майже 98% дітей шкільного віку не вчилися [4, С.280]. Вчителі через низьку платню залишали школи. Учні навчалися та жили у вкрай складних умовах, шкільні приміщення не ремонтувалися і ставали непридатними для навчання.

Одним з найактивніших учасників у формуванні церковно-парафіяльних шкіл в Київській губернії вважався тоді ще отець Петро Лебединцев. Разом з ним в одному з причтів Білої Церкви служив священник-удівець, який і запропонував з частини свого будинку облаштувати школу. Після однієї з церковних служб священники запросили батьків з дітьми до нової школи. Перший пробний урок був небагатолюдним, але він сподобався як дітям так і батькам. Новина про нововідкриту школу швидко розійшлася містом, але школа потребувала постійного фінансування. Для їхніх потреб місцеві громади не надто поспішали добровільно збирати кошти. Та отець П.Лебединцев знайшов більш дієвіший спосіб – він вмовив шинкарів додавати до кожного проданого відра горілки по 20 копійок, за рік сума досягала 500 крб., що було вагомою фінансовою допомогою для шкільної справи [5, С. 393]. Але Київський митрополит вбачав у такому методі не гідну для священника справу, тому заборонив подібним чином отримувати фінансування для церковно-парафіяльних шкіл, хоча ця проблема так і не знайшла свого остаточного рішення. Наприклад, в Черкаському повіті станом на 1860 рік, при 90 церквах було 67 шкіл, в них навчалось 935 хлопчиків та 122 дівчаток. Наприкінці 1861 року при тій же кількості церков – шкіл було 97, а навчалось в них 2133 хлопців та 603 дівчат. Та всі священники першочергово нарікали на брак приміщень. З 97 шкіл в Черкаському повіті 7 розташовувались в будинках тимчасово відокремлених від власницьких економій, 24 – від сільських общин, решта 66 – в будинках церковнослужителів та священників, а це приносило незручності як самим школярам, так і господарям будинку [2, С. 361].

За звітом Київського митрополита Арсенія в 1869 році при церквах єпархії було організовано 1366 початкових шкіл, де навчалось до 40.8 тис дітей; 85 вчителів мали повну семінарську чи домашню освіту. Із загальної кількості церковно-парафіяльних шкіл 819 було забезпечено матеріальною підтримкою громад. Допомогали також архієреї, опікунства, церковні братства. Зважаючи на "Положення про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській" від 26 травня 1869 року початкова школа в цьому регіоні була повністю підпорядкована духовенству [10, С.13].

Видане 14 червня 1864 року "Положення про початкові народні училища" закріпило відповідальних за освітню діяльність – Міністерство народної освіти земства та духовенство. Відповідно були створені губернські та повітові училищні ради до складу яких входили як представники світської так і духовної гілок влади. В по-

вітових училищних радах представники православного духовенства мали можливість зайняти керівну посаду адже головуючий повітової ради затверджувався на своїй посаді губернською училищною радою, яку очолював архієрей. Крім того, за ст. 9 "Положення" Міністерства та Синод могли відкривати нові школи на свій розсуд, лише інформуючи про це училищні ради [7].

Не дивлячись на те, що в губернських училищних радах головну роль відігравали єпархіальні архієреї, ці ради в більшій мірі були залежними від Міністерства народної освіти, ніж від духовного відомства. Всі рішення губернських рад повинні узгоджуватися у відомствах Міністерства народної освіти, особливо це стосувалося питання фінансової підтримки [6].

Початкові школи стали народними училищами, з єдиною освітньою програмою там вчили: читання, письмо, чотири арифметичні дії та Закон Божий. Народні школи підпорядковувалися Міністерству освіти (1-2 класні) та Св.Синоду (школи грамоти, 3-річні церковно-парафіяльні школи і недільні школи) [9, С.396-405].

В порівнянні з земськими школами, які мали вагому підтримку зі сторони світської влади, церковно-парафіяльні школи втрачали свої позиції, занепадали, чи повністю переходили у відомство цих самих земств.

Крім того, не менш важливу роль в становищі церкви та посиленні охоронної політики відіграли селянські та студентські виступи, виникнення революційних гуртків, польське повстання та замах Д. Каракозова на Олександра II. Вже через десять днів після замаху на царя на посаду міністра освіти був призначений Д. Толстой, який в той же час займав посаду Обер-прокурора Св. Синоду.

Для посилення адміністративного контролю за початковою школою в 1869 році була введена посада інспектора народних училищ. Він повинен був контролювати всі початкові освітні заклади, які входили до переліку Положення 1864 року. В його обов'язки входило не лише контролювати загальний хід речей, але й давати характеристики викладачам, оцінювати методику роботи та доцільність викладання тих чи інших предметів [13, С. 39]. Таким чином, від світського чиновника залежала доля як ведення Закону Божого, так і становище самого викладача, яким був місцевий священник.

11 лютого 1867 року у відомство Міністерства освіти було передано всі школи Міністерства державного майна в європейській частині Росії – ті самі, що знаходились під безпосереднім керівництвом парафіяльного духовенства. Цим тенденція до відсторонення духовенства від початкової освіти посилювалась [4, С. 284].

25 травня 1874 року було видане нове "Положення про початкові народні училища". За ним, з одного боку, всі початкові народні училища, крім духовних, підпорядковувалися Міністерству народної освіти, з іншого – були посилені гоніння на домашні школи дяків та пономарів, які за своїм духом та методикою викладання були церковними. В самих же земських школах священник був лише викладач, його запрошували для ведення Закону Божого і не більше.

Негативна сторона цього проекту полягала ще й в тому, що і земства, і духовенство по-різному розуміли видане положення.

Наприклад у Волинській єпархії, після виходу положень про початкові училища навчальне керівництво пішло на зв'язок з місцевим єпархіальним управлінням. З преосвященним радилися, де саме відкривати школи, йому була надана на затвердження інструкція для народних вчителів, радилися з ним і стосовно інших питань облаштування шкільної справи. Чиновникам, які направлялися по містах, було наказано обирати для шкіл центральні пункти, на посади вчителів запрошувати

перш за все священнослужителів та випускників духовних семінарій. Однак виявилось, що місця для шкіл були обрані ті, де розташовувалися церковно-парафіяльні школи, які й перейменовувалися в міністерсько-народні, а священиків не лише не запрошували на вчительські посади, але і намагалися їх усунути. В деяких єпархіях церковно-парафіяльні школи взагалі відбиралися без пояснень. В Могилевській єпархії міністерськими чиновниками відчувалося в своє відомство стільки церковно-парафіяльних шкіл, на скільки це дозволяло робити фінансування. До того ж в місцевих консисторіях не велося жодної справи по переведенню шкіл з духовного відомства, тому єпархіальне керівництво не мало навіть інформації про кількість відібраних народних шкіл.

Контроль за викладанням Закону Божого та контроль за релігійно-моральним спрямуванням навчального процесу в духовних училищах покладался на єпархіальних архієреїв; духовному керівництву надано право, за своїм розпорядженням відкривати та закривати впроваджені ним початкові училища, а особам духовного звання не заборонялося бути в школах не лише законоточителями, а й викладати інші предмети. Згодом Св. Синод видав більш докладне роз'яснення положень, наголошуючи на збереженні ролі православного духовенства в початковій освіті [12]. Стверджуючись в думці щодо важливості православного духовенства в справі народної освіти в 1879 році міністр народної освіти в своєму циркулярі підтвердив, що духовенство за своїм рівнем освіти і за своєю близькістю до народу, може надати науковому відомству важливу послугу і прийти на допомогу народній освіті як в урядових так і в громадських установах. Відповідно міністр запрошував управління навчальних округів, а також училищні ради, директорів та інспекторів народних училищ поцікавитися про участь єпархіального духовенства в шкільній освіті та сприяти розвитку народу [8, С.102].

Вбивство Олександра II 1 березня 1881 року змусило уряд Олександра III посилити самодержавно-охоронну політику. Перш за все це стосувалося просвітництва. Але суспільство було незадоволене таким розвитком подій. В таких умовах Св. Синод акцентував увагу на тому, що просвітництво народу в нероздільному зв'язку з Церквою набуває важливого значення, оскільки через ігнорування релігії, суспільством поширюється вільнодумство та духовне відступництво. Відповідно, Комітет міністрів виніс рішення – духовно-моральний розвиток суспільства є наріжним каменем всього державного ладу Росії і не може бути досягнутим без надання духовенству переважаючої участі у віданні народними школами.

В той же час при Синоді була відкрита особлива комісія під керівництвом архієпископа Варшавського Леонтія. Був розроблений новий проект положення про церковно-парафіяльні школи. Крім висвітлення значень цих шкіл, в ньому вказувалися заходи по забезпеченню за духовенством належного впливу на народні школи світського відомства та заходи на користь просвітництва народу в душі церковності. Церковно-парафіяльні школи повинні були стати самостійними установами тісно пов'язаними з Церквою. З ними передбачалося пов'язати невеликі сільські школи грамоти, залучивши до турботи про ці установи місцеві церковні опікунства та окремих осіб, сприяти заохоченню осіб, які допомагали церковно-парафіяльним школам [13, С. 48].

Таким чином можна говорити, що політика уряду в сфері народної початкової освіти в 60-70-х роках XIX ст. мала нестійкий характер та підпадала під загальний вплив змін в політичній ситуації країни. В ході загальнодержавних реформ доступ до освітньої діяльності отримали професійні педагоги та діячі культури. Ліберально налаштовані кола вбачали в діяльності Православної Церкви, в сфері освіти, перепону на шляху до реформування цієї галузі. Тому, на той час, духовенство залишилося на одинці в церковно-шкільній справі, без матеріальних засобів до існування та належної державної підтримки.

1. Вахтеров В.П. Условия распространения образования в народе / В. Вахтеров – М., 1895; Чарнолуцкий В.И. Народное образование в России / В. Чарнолуцкий – СПб., 1900; Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века / Н. Чехов – М., 1912.
2. Заметки о состоянии и нуждах церковно-приходских школ в Киевской епархии // КЕВ – 1862 – №10.
3. Земина М.Р., Кошман Л.В., Шульгин В.С. История русской культуры / М.Земина – М., 1990.
4. Історія релігій в Україні: Православ'я в Україні Т.3 / ред. А.Колодний – К.: Український центр духовної культури, 1999.
5. Лебединцев П. Открытие первой школы в Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости – 1864 – №12.
6. Положение о начальных народных училищах // ЯЕВ. – 1864, 19 декабря, Ч.офиц.
7. Положение о начальных народных училищах // ЯЕВ. – 1874, 23 января, Ч.офиц.
8. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840-41 по 1890-91 гг. / И. Преображенский – СПб.: типография Э.Аргольда, 236 с. – 1897.
9. Степаненко Г. Політика уряду і Св.Синоду та офіційні документи щодо участі українського православного духовенства у справі народної освіти (XIX – поч.ХХ ст.) / Ганна Степаненко // Історія релігій в Україні. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів 16-19 травня 2001р), Кн.1 – Львів: Логос – 2001, С.396-405.
10. Стельмах С.П. Політика самодержавия в області народного образования на Украине в 60-е – 90-е гг. XIX в. / С. Стельмах – Автореф. к.и.н. – К., 1991.
11. Указ его императорского величества "О преподавании священно- и церковнослужителей в сельских приходских училищах учения". – Б.м., 1805. – лист II.
12. Циркулярный указ Святейшего Синода от 10 октября 1874 г.
13. Яковлев А.И. Александр II и его эпоха. – М. 1992. – С. 39.

Надійшла до редколегії 27.01.10

О. Смержевська, канд. іст. наук

СВЯТИНИ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РІДНОВІРІВ (СУЧАСНИХ ЯЗИЧНИКІВ) В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Висвітлено значення святинь в практичній діяльності рідновірських організацій в Україні.

Importance of holy practice of native faith organizations in Ukraine is highlighted.

Останні кілька десятиліть в західному світі простежується тенденція до відродження свого духовного коріння, в тому числі й через звернення до етнічних релігій. Це – своєрідний виклик глобалізаційним процесам і технократії. В Західній Європі течії, що відроджують й сповідують язичницьку релігію (етнічну релігійність), поширені в Австрії, Великобританії, Ісландії, Німеччині, Франції. Не зважаючи на те, що вони малочисельні, не мають значного політичного впливу, навіть не прагнуть до збільшення кількості своїх адептів і сфер поширен-

ня, висловлені ними ідеї, особливо на екологічну й патріотичну тематику, мають певний суспільний резонанс [25, с. 2]. На території колишнього СРСР рідновірські (язичницькі) громади діють в Білорусі, Вірменії, Естонії, Латвії, Литві, Росії. Набирає сили рідновірський рух і в Україні. Попри зростання зацікавленості дослідниками [3] рідновір'ям, цей релігійно-духовний феномен потребує постійного й неупередженого дослідження. В даній статті акцентовано увагу на святинях [26, с. 319] рідновірів України як важливій складовій в усвідомленні спо-

відниками язичницького світогляду свого духовного вибору та практичного втілення релігійних переконань.

Святині, окрім релігійного призначення, сприяють також комунікативним зв'язкам рідновірів, причетності їх до історії, міфології, язичницького світосприйняття й т. ін. Важливий також й ідеологічний аспект: "...з минулого часу в сьогодення переносяться відпрацьовані стереотипи, форми, методи, способи і прийоми мислення та відповідної йому діяльності. Результат виразно прочитується: ідея національного відродження, що охопила суспільство з 1989 року і зробила перший державотворчий крок, зустрілася з фактом "енергетичної кризи" в свідомості більшості українців". Така ситуація призвела, з точки зору рідновірів, до неспроможності українських громадян вибудовувати власну, національну державу, чому є кілька причин: відсутність філософського узагальнення української ідеї в XXI ст., відсутність єдиного духовного стержня в суспільстві, панування космополітичної (безнаціональної) ідеї, згубної для України, перервність й спотворення історичної пам'яті українців, перервність досвіду державотворення, психічна незацікавленість більшості громадян у державотворчості. Для розв'язання цих проблем необхідно звернутися до власної, незаангажованої чужорідними ідеологічними впливами, історії, історіографії, культури та "повернутися до свого, архетипного, призабутого, але ще не зовсім втраченого" [32, с. 4-5].

Язичницька релігія наших пращурів залишила свій слід не лише в обрядах, ритуалах, фольклорі, світогляді, але й у пам'ятках матеріальної культури:

- культові місця і святилища (капища, жертівні ями, городища-святилища, кам'яні ідоли язичницьких божеств); давні поховання; житлові споруди; керамічні вироби, а також інші речові пам'ятки, в яких відображена язичницька символіка.

Для сучасних язичників всі ці археологічні та історико-культурні пам'ятки мають особливе значення – символ святості рідної землі, неперервності духовних традицій та знань. Крім пам'яток матеріальної культури, сакрального значення в світорозумінні рідновірів набули й пам'ятки природи – гори, ріки, камені, дерева і навіть цілі регіони України [О.С. Фамінцин *ще наприкінці XIX ст. в своїй праці "Божества древних славян" вказував: "Найбільш поширеним було [у східних слов'ян – О.С.], очевидно, поклоніння божествам стихій, явищам природи, а саме: світилам небесним, вогню і воді, каменям і горам, деревам і гаям (і духам, які в них живуть)"; "Не можна не згадати ще про свідчення середньовічних мусульманських письменників про пошанування слов'янами (вірогідно, східними або балтійськими) сонця, небесних світил і вогню"*] [31, с. 363]. Для сучасних язичників сама рідна земля – священна. Священні також і місця, де збереглися в завуальованому вигляді згадки про язичницькі божества. Як стверджує одна з провідних діячів рідновірського руху в Україні, доктор філософських наук, професор Галина Лозко (духовне ім'я – Волхвина Зореслава), "коли християнство винищило писемні пам'ятки наших Пращурів, то народ зберіг імена Богів у назвах поселень (місцевостей, де стояли храми), річок, гір, урочищ та ін. В Україні назви з коренем Свар- поширені на значній території: давнє городище Саварка, Свароме на Київщині, Саварка на р. Росі, Сваричів на Івано-Франківщині" [14, с. 15]. Священні також "історичні розкопки давніх храмів, автентичні статуї богів" [28, с. 105].

З релігійними уявленнями рідновірів пов'язана також і сакралізація деяких конкретних дерев. Це, безперечно, дуб – дерево Перуна. Дубу, як чоловічому символу, чоловічому началу, протиставляється [або доповнює

його ? – О.С.] береза – жіночий символ [13, с. 17-20]. Наприклад, священним деревом для рідновірів є дуб в Рокитнянському районі Рівненської області [22], занесений до книги рекордів України як саме старе дерево – йому близько 1350 років (висота – 20 м, обхват – 8,5 м). За почесний вік його ще називають "деревом князя Ігора". Дуб лісники обнесли парканчиком з табличкою. В 1997 р. в урочищі, неподалік від дуба, відкрили жіночий монастир Іверської Ікони Божої Матері. Черниці також з повагою ставляться до дуба: "Це – благодатне місце. Тут душа очищується, а дерева живить Божа Сила, – вважає матінка Миколая. Тому то дуб стільки часу росте й нічого йому не сталося" [16]. Надзвичайно пошанується в рідновірському середовищі також і "Запорізький Дуб" на вулиці Шушенській в Верхній Хортиці (сучасний Івобережний район м. Запоріжжя), біля якого проводяться богослужіння "за духовну силу Природи, за Рід наш, за Україну". Вік дуба, за приблизними підрахунками, не менше 700 років, висота – 36 м, обхват – більше шести метрів. Це – один з найстаріших дубів в регіоні. На жаль, унікальна пам'ятка природи перебуває в важкому стані, дерево хворіє; спеціалісти навіть стверджують, що воно приречене на загибель із-за несприятливої екологічної обстановки [9]. В березні 2009 р. члени виконкому Запорізької міськради прийняли рішення передати історико-культурний комплекс "Запорізький Дуб" під опіку вихованців дитячо-юнацької школи народних бойових мистецтв "Спас". Вже 21 березня того ж року новопризначені опікуни провели акцію "Національна святиня "Запорізький Дуб"", прибравши територію від сміття, побілили старі дерева, висадили нові [27].

В рідновірській літературі неодноразово йдеться про святині. Насамперед, це – історико-культурний заповідник "Кам'яна Могила" (с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області), г. Богит (заповідник "Медобори", на кордоні Тернопільської і Хмельницької областей), о. Хортиця (м. Запоріжжя), гори Києва (Замкова, Щеквиця, Хоривиця), історико-культурний заповідник "Буша" (с. Буша Ямпільського району Вінницької області). До таких сакральних об'єктів належить й, безумовно, вірогідне місце загибелі князя Святослава Ігоревича.

Сакралізація тієї чи іншої природної пам'ятки або регіону України залежить, насамперед, від місця дислокації рідновірської організації, її центральних органів управління або місця появи перших громад даної організації. Наприклад, для представників Собору Рідної Української Віри (СРУВ) священна земля, серце України – Поділля (територія сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, частини Івано-Франківської та Львівської областей, займає біля 61 тис. кв. км); Об'єднання рідновірів України (ОРУ) особливо шанує Київ; слов'янська духовна течія "Великий Вогонь" – Житомирщину тощо. Також кожна громада в своєму населеному пункті вшановує місця, пов'язані з язичницьким минулим нашого народу. Як правило, це гора (камінь), водойма (річка, озеро), дерево або ліс, гай. Окрім підтримання чистоти й порядку в цих місцях, вони використовуються ще й для проведення богослужбових практик. Наприклад, в травні 2008 р. на Савур-Могили (між селами Юліївна і Григоріївка, біля р. Конка в Запорізькій області) громадою "Древо" Руського Православного Кола (РПК) було створене святилище Перуна. В Запоріжжі 10-13 жовтня 2008 р. проходив XII фестиваль козацьких бойових і традиційних мистецтв, під час якого група учасників здійснила автопоїздку до Кам'яної Могили. На її вершині біля жертівника віце-президент Всеукраїнської федерації "Спас" Костянтин Рижов оголосив про закриття фестивалю і початок підготовки до наступного. Також було проведено обряд "Славлення Богів" верховним волхвом РПК Світовитом Пашником

[24]. В "Зверненні І Форуму Українських Рідновірів" (Київ, 1 лютого 2003 р.) перераховано велику кількість святих України, які одночасно є й святинами рідновірів. Серед них – не тільки історико-археологічні пам'ятки, але й літературні тексти, елементи традиційної української культури: петрогліфи Кам'яної Могили, "Велесова книга" [питання щодо її оригінальності й достовірності залишається відкритим в наукових колах – О.С.], острів Хортиця, трипільська археологічна культура, кургани-могили (серед них – Цегельня, Стоббувата Могила на Полтавщині, Висока Могила, Великоолександрівський курган в Херсонській області, курган Чауш в Одеській області та багато інших). [18]. Кургани, згідно рідновірівських переконань, "несуть інформацію про: історію формування спільності арійських племен; формування ... святково-обрядових форм головних ведійських міфів, пізніше перенесених в Індію і записаних у безсмертних Ведах та інших індійських джерелах. Ці космогонічні міфи є архетипами індоєвропейської цивілізації..." [10, с. 11.]. Кургани, їхня структура, місце розташування та інші параметри, свідчать також про розвинутий культ пращурів, сформований поховально-поминальний обряд, складну систему календарних строків молінь і поминання померлих сородичів, обожествлення першопращурів, що переросло з часом в теологічну родову легенду про походження народу від богів (бога) [33, с. 30]. Територія сучасної України багата на такі давні пам'ятки, як кургани. Наприклад, тільки на території сучасного Дніпропетровська ще в ХІХ ст. була велика кількість курганів. На місці сучасної Національної гірничої академії, Соборної площі, на розі вул. Барикадної і проспекту Маркса досліджено більше 10 курганів. Курганні насипи ланцюгом розкинулися вздовж дніпровських берегів поблизу Мандриківки, Рибачого, Ірени, сучасного житлового масиву Тополі, південного машинобудівного заводу, аеропорту. На території дніпропетровського аеропорту під час розкопок кургану Сторожова Могила археологом Олексієм Тереножкіним був вперше в Східній Європі знайдений 4-колесний візок (арба), що супроводжував поховання літнього чоловіка. Зображення таких візків є також на стінах Кам'яної Могили. Появу першого колісного транспорту спеціалісти пов'язують з населенням ямної культури (2-га пол. ІІІ тис. до н.е. – поч. ІІ тис. до н.е.). На території Дніпропетровської, Запорізької, Донецької, Херсонської та інших суміжних областей зосереджені скіфські царські кургани, "піраміди степів": Мельгуновський курган (біля с. Кучерівка Кіровоградської обл.), Солоха (Велика Знаменка Запорізької обл.), Чортотлик (біля м. Нікополь Дніпропетровської обл.), Товста Могила (околиця м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.) та ін. За даними Донецької обласної державної земельної інспекції, відомі на сьогодні кургани області займають загалом біля 5 тис. гектарів плодючих земель. На території Луганської області, за різними оцінками, від 10 до 15 тис. курганів і могильників. Частина з них – на обліку в органах охорони культурної спадщини, частина – не внесена до реєстру. На території Запорізької області весною 2009 р. нараховувалося 6526 скіфських поховань, біля 70% з них – пошкоджені. Такий широкий ареал курганних пам'яток не має аналогів в світі; і його сміливо можна зараховувати до культурної спадщини всього людства. Скільки за роки СРСР, коли відбувалося інтенсивне розпайовування землі й її розорювання, було знищено курганів – невідомо. Вже в наші дні, в 2006 р. в регіонах були створені Державні земельні інспекції, співробітники яких провели паспортизацію всіх відомих об'єктів. В Донецькій області статус пам'яток національного значення отримали 19 курганів, місцевого – 1024! Дуже гостро стоїть проблема "чорних археологів", котрі шукають, насамперед, золоті вироби та прикраси (навіть в

курганах бронзової доби, де таких ніколи й не було!), завдаючи неоправної шкоди своїми варварськими "дослідженнями". Та "чорна археологія" – не єдина біда курганів України. Запізнена паспортизація об'єктів історико-культурної спадщини, недостатня дослідженість місцевості в попередні роки призводять до ситуації, коли вже на переданій й оброблюваній землі виявляють раніше невідомі й необстежені археологічні пам'ятки. Законодавчі ж норми в таких випадках не дають чітких відповідей для розв'язання проблеми [5].

Святинами для рідновірів, перерахованими в "Зверненні...", є також "відомі міста і царські кургани киммерійців і скіфів ... Це 12 городищ легендарних скотлів лісостепового Правобережжя, ... місто-держави Гелон (навколо с. Бельськ, на кордоні Полтавщини і Харківщини, ... кургани Зольний, Куль-Оба, Огуз, Солоха, Чортотлик Братолюбівський, Соколовська Могила. ... Кутареві Могили (біля с. Каїри між райцентрами Кахівка і Горностаївка, ... курган Циганча (поруч із згаданим вище Чаушем) – де простежено збереження киммерійцями і скіфами ведичних традицій". До святих України і рідновірів належать також Змієві вали, Киммерійські вали (по обидва боки Керченської протоки); археологічні залишки міст грецьких поселенців – Сурож (Судак), Пантікапей, Херсонес, Неаполь, Танаїс, Тира, Ольвія. До святих не тільки місцевого масштабу, а й загальнолюдської культурної спадщини залучені "більш пізні святині, починаючи з історичного центру міста Києва і до сучасних писанок, вишитих сорочок і т.ін.". В "Зверненні..." підкреслено, що "рідновіри не відмежовуються і від святих християнської епохи. ... Нехай собі церква поважає Києво-Печерську лавру, Софійський собор, Видубицький монастир і т. ін. Але поважають їх також рідновіри – так як ще з дохристиянських часів на тих місцях стояли наші національні православні святилища. Дух пращурів звідти не пішов. Він з нами, на нашій святій Землі". Перелік святих завершується "класичними творами: від Г. Сковороди і Т. Шевченка – до І. Франка, Лесі Українки, В. Шаяна і Л. Силенка". Сучасними святинами для рідновірів є "Герб, Прапор і Гімн України" [18]. В ще одному документі, "Зверненні до Президента України, Верховної Ради України та Уряду України про нагальну потребу відновлення історичної справедливості щодо рідної віри" також згадуються святині: "Сліди нашої традиції знаходимо: в пам'ятках Кам'яної Могили, скіфських курганів, капищах острова Хортиця і гори Богит (Тернопільщина), на Житомирщині і Полтавщині (Голунь), Вінниччині (Бушевське святилище) і в горах Карпат; в письмових текстах – давніх літописах, Вересовій Книзі, "Слові про похід Ігорів"; в усній традиції, фольклорних скарибних народної пісні і казки..." [11]. Про святині йдеться і на сторінках друкованого органу ОРУ, в журналі "Сварог": гора в м. Києві Щекавиця, заповідник Медобори, гора Богит в Медоборах, о. Хортиця, кургани, Бушанський заповідник, Київські гори, Трипілля та ін. [2].

Однією із самих шанованих святих є трипільська культура, насамперед її духовний і матеріальний спадок. Для рідновірів характерне обожествлення трипільської культури, сакралізація її як першооснови українського народу [хоча питання прямої лінії трипільці-слов'яни-українці у вітчизняній історичній науці викликає великі сумніви – О.С.] [8]. Представники рідновірівського руху активно займаються популяризацією Трипілля, зокрема, сайти практично всіх рідновірівських організацій і окремих громад, представлених в мережі Інтернет, рясніють інформацією про історію дослідження трипільської культури, розшифровки символів-візерунків, громадсько-культурний розвиток, релігійні уявлення, космогонію тощо. Наприклад, на сайті громади рідновірів "Трійця" (Київ) вказано, що наукові дослідження останніх 20-30 років дають підстави до того, що

"Шумеру, скоріше всього, найближчим часом доведеться потіснитися своїм першим місцем на користь Трипілля-Аратти" [21]. В с. Трипілля на Київщині працює приватний музей трипільської культури, де, окрім екскурсії, можна придбати відповідну літературу та сувенірну продукцію. Перелік святинь з систематизацією їх по регіонам і розповідями про них та фотографіями також зустрічаються на сайтах різноманітних рідновірських організацій. Детальний список розміщено на сайті РПК [24], на сайті Родового Вогнища Рідної Православної Віри (РВ РПВ) [23]. Серед святинь РПК історико-археологічні, природні пам'ятки: острови, озера, гори, дерева, кургани, населені пункти, могили козаків, давні святилища, капища і т.ін. Ареал святинь охоплює всю територію України, але переважна більшість зосереджена в Запорізькій та Дніпропетровській областях (місце дислокації переважної більшості громад РПК). Для послідовників РВ РПВ найбільшою святиною є гора Богит – унікальне геологічне утворення з неповторними ландшафтами, розташоване в Медоборах, які ще називають "Українською Швейцарією", "Подільськими Товтрами". Богит – одна з самих високих гір в Медоборах – 417 м. З Медоборами пов'язана велика кількість легенд, переказів, історичних фактів, в яких тісно переплелися народна фантазія та реальні події. В Медоборах знаходився один з найбільших язичницьких релігійно-культурних центрів в X-XIII ст. – Збручанський, основна частина якого була зосереджена на г. Богит. Центр складався з трьох городищ-святилищ: на г. Звенигора, на г. Говдя і на г. Богит. На г. Богит археологічна експедиція під керівництвом докторів історичних наук Ірини Русанової та Бориса Тимощука в першій половині 1980-х рр. зробила сенсаційне відкриття – віднайшли масивний кам'яний п'єдестал із заглибленням посередині, розміри якого точно співпадали з розмірами знаменитого Збручанського ідола, знайдено в 1848 р. [6]. На думку adeptів РВ РПВ, на Звенигорі (світ Яви) жили священнослужителі, на Говді (світ Нави) – характеристики, які навчалися тут військового ремеслу і захищали рідні землі, і Богит – територія богів, світ Прави. Навесні 2008 р. в 7 км від г. Богит РВ РПВ створило духовний центр "Родосвіт" в с. Раштивці Густинського р-ну Тернопільської обл. "для повноцінного навчання православних рідновірів і симпатиків Рідної Віри" [12]. Гора Богит припала до душі не лише рідновірам, але й різноманітним екстрасенсам, біоенергетикам, до того ж не лише з України, а й з Австрії, Німеччини, Швеції. Крім унікальної природи, кришталево чистого повітря, цілющої води з джерел, всі відзначають незвичайно позитивний енергетичний заряд цих місць. Місцеві ж жителі обходять гору стороною, стверджуючи, що там "блуд водить", тобто людина втрачає орієнтацію в часі і просторі.

До святинь всіх рідновірських організацій та громад належать також Кам'яна Могила, Хортиця, Тустань, Буша.

В 2008 р. Державний історико-археологічний заповідник "Кам'яна Могила" отримав статус національного [30]. На сьогодні Кам'яна Могила – це понад 60 гротів та печер, в яких збереглися тисячі петрогліфів. Не зважаючи на те, що дослідження проводяться майже 100 років, багато гротів і печер все ще засипані піском. При нинішньому стані пам'ятки подальші розкопки можуть призвести до обвалів пісковика. В рідновірському середовищі надзвичайно популярні друковані праці Юрія Шилова, який багато років в своїх монографіях, художніх і публіцистичних творах, використовуючи результати власних археологічних досліджень та праці попередників і сучасників (Валентина Даниленка, Бориса Рибаківа, Лева Гумільова, Олега Трубачова, Миколи Чмихова, В'ячеслава Софронова, Бориса Михайлова, Анатолія Кифішина, Павла Тулаєва та ін.), а також посилаючись на "Велесову книгу", стверджує, що саме

на території сучасної України була винайдена писемність, до того ж саме на території України постала перша цивілізація, про що стверджують знахідки в Кам'яній Могили [34]. Дані ствердження "на ура" приймаються в колах рідновірів та симпатиків, хоча в науковому світі до них ставляться надзвичайно обережно. Адже подібні версії та теорії в корені змінюють погляди на розвиток людської цивілізації, тому й потребують надзвичайно ретельного й критичного аналізу, підтвердження або спростування. Істинність даних переконань може бути підтверджена або спростована тільки в результаті ретельних досліджень, порівняння їх і, звичайно, при державній зацікавленості та підтримці.

Державний історико-культурний заповідник "Хортиця" був створений 18 вересня 1965 р. Постановою Кабміну України від 6 квітня 1993 р. він отримав статус національного. На території заповідника – біля 40 пам'ятників історії та архітектури. [17]. Хортиця не перестає дивувати своїми знахідками й відкриттями. Наприклад, літом 2008 р. група археологів розкопала на острові давню культову споруду (більше 5000 тис. років). На думку дослідників, це святилище періоду міді. Як стверджує генеральний директор заповідника "Хортиця", археолог Максим Остапенко, територію Хортиці "можна вважати економічним і культурним центром Нижнього Подніпров'я періоду бронзи" [19]. Хортиця – ще й унікальна природна пам'ятка. "Україна в мініатюрі", є степ, лісостеп, гори, скелі...

Місто-фортеця Тустань (IX-XVI ст.) – єдина в Європі, збудована на каменях, скелі слугували стінами. Тустань була важливим стратегічним пунктом навів із Львовом, Перемишлем, Теребовлею. На сьогодні Тустань – історико-культурний заповідник державного значення (від жовтня 1994 р.). Популярності серед туристів Тустань набула в останні кілька років, після того, як тут стали проводити Фестиваль української середньовічної культури "ТуСтань" [29]. Для рідновірів в Тустані, поблизу с. Урич на Львівщині, священними є також святилище-обсерваторія землеробського культу (ранній залізний вік). Учені віднайшли тут 270 петрогліфів із зображеннями тварин, людей, солярних символів.

Історико-культурний заповідник "Буша" створений за ініціативою місцевих органів влади 18 серпня 2000 р. На території заповідника (майже 7 тис. га) розміщені 4 пам'ятки археології (III тис. до н.е. – XII ст. н.е.), залишки фортеці і підземних ходів XVI-XVII ст., міська ратуша XVI ст., скельний храм з унікальним кам'яним рельєфом [20; 7]. Святиною для сучасних язичників є скельний храм, розташований на правому березі р. Бушанки (приток р. Дністер), приблизно на відстані 1 км від її злиття з р. Мурафою. Пам'ятку археології в 1883 р. виявив професор Володимир Антонович. Він також відкрив для наукової громадськості і рельєф на одній із стел храму, при вході. На кам'яній стелі зображено дерево без листя, на якому сидить пташка (півень – ?). Також є зображення оленя і людини, яка стоїть на колінах і тримає в руках чашу. Між людиною і оленем – надпис. Зверху – чотирикутник (ромб). Аналогів рельєфу більше ніде не віднайшли. Учені досі не дійшли єдиної думки щодо авторства рельєфу, символіки зображень, а також дати будівництва храму [4]. Рідновіри дотримуються думки, що храм і зображення – язичницькі. Посилаючись на дослідження, проведені в 1961 р. археологом Валентином Даниленком, рідновіри вважають, що храм присвячений Перуну і Хорсу, а загадкова людина, зображена на рельєфі – жрець Миробог. Також в деяких рідновірських організаціях прийнято вважати, що Миробог – ім'я не жреця, а божества. Відносно трактування інших зображень, то тут, з точки зору послідовників предківського світогляду, все надзвичайно просто: пояснити символи можуть тільки самі рідновіри, вста-

новивши зв'язок зі світом Богів (егрегором); дерево – символ життя, півень – світанку, сходу сонця, прямокутник-ромб – своєрідне вікно між світами, олень – тотемна тварина деяких слов'янських племен, людина – жрець, що здійснює жертвоприношення священній тварині (чаша з молоком) [15].

До числа святином належать також і цілі населені пункти, які, як засвідчують археологічні дані, були свого часу великими культурно-економічними та культовими центрами: Бакота, Комарів. Бакота (на території сучасного Національного природного парку "Подільські Товтри", вздовж берегів Дністра) була свого часу адміністративним центром Пониззя Галицько-Волинського князівства. Археолог Катерина Мельник-Антонович ще наприкінці XIX ст. зробила припущення про існування тут високорозвинутого язичницького центру. Розкопки 1961-1981 рр. підтвердили це. Дослідження біля с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл. дають можливість припускати що в цьому місці також знаходився великий культовий комплекс, типологічно близький до комплексу Бакоти [1].

Обсяг статті не дозволяє приділити більше уваги кожній зі святинь, тому відзначимо, що святині для рідновірів – не тільки місця паломництва, проведення обрядів та ритуалів, підтвердження давності традицій, але й свого роду робота – підтримка їх в належному стані (особливо маловідомих і малопопулярних серед туристів); проведення досліджень – археологічних, лінгвістичних, етнографічних; розробка теологічних концепцій. Беручи до уваги той факт, що більшість лідерів та ідейних натхненників рідновірського руху в Україні – представники творчої та наукової інтелігенції, така праця сприяє примноженню та популяризації знань про минуле України, її історію, духовну та матеріальну культуру. Разом з тим, романтизація історичного минулого, надмірна ідеологічна заангажованість радше заплутують наші знання про дохристиянське минуле, аніж розставляють крапки над "і". Також досить гостро стоїть питання "права власності" на ту чи іншу святиню. Йдеться не тільки про складність взаємостосунків всередині руху, а й про ставлення суспільства та державних органів влади до побажань і вимог представників сучасних язичницьких організацій на ту чи іншу територію, пам'ятку архітектури та культури.

1. Андрушак С. Доісторичний пам'ятник на Кельменеччині // Доба. Громадсько-політичний тижневик. – № 85(359). – 11 листопада 2003. – <http://svit.in.ua/sva/> (дата звернення: 29.08.2009); Винокур І., Телегін Д. Археологія України. – К., 1994. – 318 с.; Ідзьо В. Зародження, становлення та кристалізація християнства на території Подністров'я / Сайт Національного природного парку "Подільські Товтри". – <http://tovtry.km.ua/> (дата звернення: 18.02.2009). 2. Бандріський М. Перунові сокири // Сварог. – № 19-20. – 2006. – С. 20-21; До прадавніх святинь // Сварог. – № 13-14. – 2003. – С. 7; Збережемо унікальні духовні центри індоєвропейської цивілізації // Сварог. – № 17-18. – 2005. – С. 11; Лозко Г. Трипільська культура // Сварог. – № 15-16. – 2004. – С. 33-35; Лозко Г. Храм Миробого в Буші // Сварог. – № 19-20. – С. 30-33; Ратибор. Волхвиня Зореслава відвідала священний Хортич // Сварог. – № 15-16. – 2004. – С. 19; Шапошник В. Розрита могила // Сварог. – Вип. 6. – 1997. – С. 27-31. 3. Беднарчик Т. "Малі" рідновіри: ідеї і долі // Людина і світ. – 2004. – № 10. – С. 31-37; його ж: Віровчення Святої Української Віри М. Шкавритка // Українське релігієзнавство. – 2004. – № 30. – С. 84-95; його ж: Український рідновірський рух у діаспорі XX століття. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. н.: 09.00.05. – К., 2007. – 19 с.; Гуцуляк О. Європейські "нові праві". "Метаполітика" через "деміургію" // Людина і політика. – 2001. – № 6. – С. 64-74; його ж: Неоязичництво другої половини XX сторіччя як парадигма свідомості суб'єкта цивілізаційно-культурного процесу // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 64-68; його ж: Неоязичництво як світоглядне явище (історико-філософський аналіз). Автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. філос. н.: 09.00.05. – Львів, 2005. – 27 с.; Колодний А. Язичництво і неоязичництво // Релігійна панорама. – 2007. – № 3. – С. 72-78; його ж: РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра). – К., 2002. – 64 с.; Хміль Т. Проблема духовності в етико-релігійному вченні Лева Силенка: Дис. канд. філос. наук: 09.00.11. – К., 2001. – 165 с. 4. Березяк В.В. Бушанський скальний рельєф. – <http://busha2.narod.ru/> (дата звернення: 4.04.2009). 5. Божко С. Почему исчезают курганы? // День. Ежедневная всеукраинская газета. – 27 июня 2008. – № 112. – С. 2; Болтрик Ю.В. Курганне будівництво скіфів у V-IV ст. до Н.Х. (за матеріалами поховальних комплексів Дніпро-Молочанського межирич-

чя). Автореф. дис. канд. іст. н.: 07.00.04. – К., 2002. – 19 с.; Бордюжа А., Воробий І. Кургани древних тревожат... фермеры. 18 апреля 2009. "Подробности", телеканал "Интер", Запорожье. – <http://podrobnosti.ua/> (дата звернення: 15.07.2009); Бритик А. История одного кургана // Музеї України. – 23 червня 2008. – http://www.museum_ukraine.org.ua/ (дата звернення: 19.07.2009); Винокур І., Телегін Д. Археологія України. – 318 с.; "Долина царей" на Днепропетровщине // Всеукраинская газета "Лица". – <http://www.the-persons.com.ua/> (дата звернення: 20.07.2009); Дремова Н. На земельные пайи жителям автономии раздавали... курганы // Первая Крымская информационно-аналитическая газета. – № 225, 23-29 мая 2008. – <http://1k.com.ua/> (дата звернення: 19.07.2009); Киянский Д. И великие молчаливые курганы охраняют сон степных владык // Зеркало недели. – № 2(223). – 16-22 января 1999. – <http://www.zn.ua/> (дата звернення: 28.08.2009); Куренкова О. Древние курганы пустили под плуг // Панорама. – 20-26 ноября. – Донецк, 2008. – С. 15; Палін С.В. Про пограбування скіфських курганів в районі Чортомлика // Археологія. – № 2 – К., 2003. – <http://www.iananu.kiev.ua/> (дата звернення: 10.03.2009); Семенов В. Древности Донбасса взяты под охрану. 13.01.2009. / Донецкий коммуникационный ресурс. – <http://www.dkr.com.ua/> (дата звернення: 10.03.2009). 6. Данилишин В. Знахідки археологів // Радянське Поділля. – 17 серпня 1986. – С. 3; Русанова І., Тимошук Б. Языческие святилища древних славян. – М., 2007. – 304 с.; Русанова І., Тимошук Б. Во времена Збручского идола // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 153-157. 7. Державний історико-культурний заповідник "Буша" / Вінницька туристична. Електронна версія книги "Україна туристична-2007". – <http://who-is-who.com.ua/> (дата звернення: 3.04.2009); Заповідник "Буша" / Вінницька обласна рада. – <http://www.vinrada.gov.ua/> (дата звернення: 8.04.2009). 8. Зализняк Л. Происхождение украинцев: между концепцией "общерусской истории" и "трипольской Аратты" // Зеркало недели. – 24-30 июня 2006. – № 24(603). – <http://www.zn.ua/> (дата звернення: 12.12.2008). 9. Запорозький Дуб – <http://o-polissia.narod.ru/> (дата звернення: 5.06.2009). 10. Збережемо унікальні духовні центри індоєвропейської цивілізації! // Сварог. – 2005. – № 17-18. – С. 11. 11. Звернення до Президента України, Верховної Ради та Уряду України про нагальну потребу відновлення історичної справедливості щодо рідної віри. 07.01.2006 р., м. Київ. – <http://novasich.org.ua/> (дата звернення: 25.12.2008). 12. Коло Владик Родового Вогнища Рідної Православної Віри. Відкриття духовного центру. 10.12.2008. – <http://alatyr.org.ua/news/86/>. 13. Лозко Г. Березиня: "Богиня чи русалка"? // Сварог. – 1997. – Вип. 6. – С. 17-20. 14. Лозко Г. Санскрит і українська мова. Замітки з порівняльного релігієзнавства // Сварог. – 1997. – Вип. 6. – С. 10-15. 15. Лозко Г. Храм Миробого в Буші // Сварог. – 2006. – № 19-20. – С. 30-33; Пашник С. Святилище біля села Буша. – <http://svit.in.ua/sva/> (дата звернення: 18.04.2009); Скельний храм – міфічний і загадковий / Україна козацька. Українське Ресурсе Козацтво. Всеукраїнська громадська організація. – <http://kozatsvo.org.ua/> (дата звернення: 27.07.2009). 16. Найстаріше дерево України – 1350-річний дуб – росте на півночі Рівненщини. 26.07.2008 // Народний оглядач. – <http://www.artpress.org.ua/> (дата звернення: 5.06.2009). 17. Національний заповідник "Хортиця". – <http://seech/hortica.org.ua/>; Музейний простір України. Острів Хортиця – багатівковий форпост на Дніпрі. – <http://prostir.museum/>; Заповідники, заказники, пам'ятники природи Запорозької області. – <http://www.zabor.zp.ua/> (дата звернення: 8.08.2009). 18. Обращение Форума Украинских Родноверов к Президенту Украины, Верховной Раде Украины, Правительству Украины. – <http://www.kurgan.kiev.ua/> (дата звернення: 25.12.2008). 19. Остров Хортиця снова преподнес сюрприз археологам. 20.08.2008. – stb.ua (дата звернення: 25.08.2008); Остапенко М. Культ "Світowego яйця" в пам'ятках доби бронзи на о. Хортиця. 11.09.2006 / Нова Січ. – <http://www.novasich.org.ua/> (дата звернення: 26.12.2008). 20. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2000 р. № 1275 "Про державний історико-культурний заповідник "Буша" у Вінницькій області". – <http://zakon1.rada.gov.ua/> (дата звернення: 15.11.2008); Державний історико-культурний заповідник "Буша" / Вінницька туристична. Електронна версія книги "Україна туристична-2007". – <http://who-is-who.com.ua/> (дата звернення: 3.04.2009); Заповідник "Буша" / Вінницька обласна рада. – <http://www.vinrada.gov.ua/> (дата звернення: 8.04.2009). 21. Речник рідновіра. Трипілья-Аратта. – <http://www.triptysa.kiev.ua/> (дата звернення: 26.08.2009). 22. Рівненський дуб / Rідna Vira – <http://pravo.iatp.org.ua/> (дата звернення: 5.06.2009). 23. Родове Вогнище Рідної Православної Віри – <http://alatyr.org.ua/>. 24. Руське Православне Коло – <http://svit.in.ua/> (дата звернення: 7.06.2009). 25. Рыжкова С.И. Этническая религиозность в Литве // Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – М., 2000. – Документ № 136. – 30 с. 26. Святиня – місце або предмет релігійного шанування – Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства – К., 2004. – 557 с. 27. Смольченко Д. "Укрінформ". На Верхній Хортиці господарюватимуть юні козаки // Народний оглядач. – <http://www.artpress.org.ua/> (дата звернення: 7.06.2009). 28. Сторінка конфесії. Українська віра (українське язичництво) // Релігійна панорама – 2001. – № 8-9. – С. 99-105. 29. Тустань. Місто-фортеця. – <http://www.tustan.com.ua/>; Читайло О. Коли до руських князів приїжджали купці, варта казала їм "Гу стань!". – <http://www.ukrhome.net/>. 30. Указ Президента України № 815/2008 "Про надання Державному історико-археологічному заповіднику "Кам'яна Могила" статусу національного". 10 вересня 2008 р. / Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – <http://www.president.gov.ua/> (дата звернення: 25.09.2008). 31. Фаминцын А.С. Божества древних славян. – СПб., 1995. – 363 с. 32. Хмільовський О. Коло Свароже як основа державної ідеології // Сварог. – 2001. № 11-12. – С. 4-5. 33. Шапошник В. Розрита могила // Сварог. – 1997. – Вип. 6. – С. 27-31. 34. Шиллов Ю. Пращури. Прадавня історія Русі – Вінниця, 2006. – Видання 6-те, доп. і перероб. – 167 с.

Надійшла до редколегії 27.01.10

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ КАФЕДР В УКРАЇНІ В 1920-ті РОКИ

У статті розглядається процес організації та діяльності науково-дослідних кафедр в Україні в 1920-ті роки, зосереджується увага на підготовці наукових та науково-педагогічних кадрів.

The article examines the organization and activity of research departments in Ukraine in the 1920s, focusing on the training of scientific and scientific-pedagogical personnel.

Проблема підготовки власних наукових та науково-педагогічних кадрів в Україні була актуальною і в 1920-ті роки, коли відбувався процес реформування освітньої галузі. Особлива увага надавалася підготовці молодих наукових та викладацьких сил на основі комуністичної партійної ідеології.

Досліджуючи питання наукових та науково-педагогічних кадрів України в 1920-ті роки, потрібно звернути окрему увагу на організацію та діяльність науково-дослідних кафедр, які фактично стали першими осередками підготовки нової наукової та науково-педагогічної інтелігенції.

Різні аспекти даної тематики відображені у роботах як сучасних дослідників, так і тих, що жили та працювали раніше, починаючи з 1920-х років. Серед них Я. Столяров, С.Ю. Семковський, Я.П. Ряппо, М.А. Бистров, Л.В. Иванова, В.В. Липинський, М.М. Кузьменко, О.Ю. Осмоловська та інші [1, 5, 8, 10, 13, 14, 15, 16].

Організація науково-дослідних кафедр почалася у 1921 р. після постанови Раднаркому УСРР від 2 грудня 1921 р. "Про утворення науково-дослідних кафедр та забезпечення науково-дослідних кафедр" [2, с. 126]. Кафедри створювалися як при вузах, так і при інших наукових установах, а також окремо. В "Кодексі законів про народну освіту УСРР", який був затверджений постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 року, зазначалося, що "завданням дослідних кафедр є розроблення під керівництвом найвидатніших учених-дослідників наукових проблем, а також підготовка до наукової і викладацької діяльності осіб, що виявляють прагнення до наукової діяльності і необхідні для цього знання і здібності" [9, с. 165].

У внутрішньому управлінні науково-дослідні кафедри діяли на підставі спеціальних положень та інструкцій Наркомосу і не залежали від вузів. Вони були самостійними дослідними ячeyками, хоч і користувалися лабораторіями і кабінетами вузів. Науково-дослідні кафедри були зобов'язані сприяти вузам в науковій роботі.

Багато діячів освітньої галузі засуджували рішення відділити науково-дослідну роботу від навчальної: "Перебудовувати вищі школи, відокремити дослідницькі кафедри від учебних аудиторій – це було однаково, що широко розчинити двері – вулиця вливалася в тишу кабінетів, непривичний шум ляжав" [11, с. 26]. Відомий тогочасний діяч освіти К. Дубняк вносив пропозицію про зосередження справи підготовки професури і наукової роботи при вищих школах, а не окремо при науково-дослідних кафедрах. "Науково-дослідні кафедри, в такому вигляді як вони існують зараз, є якоюсь штучною надбудовою над вищими школами. Цими кафедрами керують ті самі професори, які й працюють у вузах, вони і беруть з вузів аспірантів. В цьому, – зазначав Дубняк, – немає нічого поганого. Тому навіщо відривати аспірантів від вищих шкіл. Нехай вони навчаються при вузах і це дасть змогу більшій кількості студентів присвятити себе викладацькій діяльності [7]. Інші навпаки – схвалювали таку організацію науково-дослідних кафедр. Наприклад, про-

фесор Я. Столяров зазначав, що "науково-дослідні кафедри хоч і знаходяться в більшості своїй при інститутах, але ведуть свою наукову роботу незалежно від навчальної; вища школа отримала своє основне цільове призначення – бути школою перш за все" [15, с. 90]. Професор С. Семковський (голова Наукового комітету) зазначав, що хоч і науково-дослідні кафедри побудовані над вузами, але ця організаційна система не має на меті відірвати наукову роботу від викладання, адже вони нерозривні, при такій системі наукова робота розвивається в власному руслі, вільному від турбот викладання [15, с. 12-13]. Заступник наркома освіти Я. П. Ряппо також відзначав позитивне значення науково-дослідних кафедр, і хоч "кожна кафедра, розрахована в середньому на 10-15 чоловік, обходиться державі біля 10 мільйонів рублів грошовими знаками", він всеодно планував їх з кожним роком збільшувати [14, с. 13].

Науково-дослідні кафедри знаходилися у віданні Наукового комітету, створеного 1921 р. при Укрголовпрофосвіті: "Органами, що відають всією науковою роботою на Україні є: Науковий комітет Наркомосу і Українська академія наук" [9, с. 163]. Також у "Кодексі законів про народну освіту УСРР" зазначалися положення щодо утримання науково-дослідних кафедр: "Науково-дослідні кафедри з усіма їх закладами утримуються за рахунок Наркомосу, мають свої штати і складають кошториси на своє утримання" [9, с. 166].

В науковому відношенні робота науково-дослідних кафедр проходила в контакт з роботою Української академії наук. Кафедри повідомляли Академії про результати своєї роботи, брали участь у скликуваних нею з'їздах, конференціях. Керівники кафедр та їх секцій, оскільки особисто вони не були членами Академії, входили у її склад на правах членів-кореспондентів [21, арк. 7]. Науково-дослідні кафедри подавали піврічні і річні звіти до Наукового комітету про хід і результати своєї роботи, тоді як усі інші наукові установи звітували кожні 3 місяці [18, арк. 1].

Науково-дослідні кафедри мали визначену структуру та штати, що відповідали планам і характеру їх діяльності. До особового складу кафедри входили: керівник кафедри, керівники секцій, дійсні члени, наукові співробітники і аспіранти. Керівники кафедр, секцій і дійсні члени обиралися загальними зборами кафедр з висококваліфікованих учених, що вели самостійну науково-дослідну роботу, через Науковий комітет на затвердження колеги Головопрофосвіті. Наукові співробітники назначалися на загальних зборах кафедр і затверджувалися Науковим комітетом Головопрофосвіті з молодих учених, які розпочали наукову підготовку під керівництвом своїх професорів або самостійно. Аспіранти обиралися з осіб, які виявляли прагнення і покликання до наукової роботи. Разом з тим, кандидатів в керівники, дійсні члени, співробітники і аспіранти могли пропонувати також наукові асоціації і навіть окремі компетентні особи [9, с. 165-166].

Науково-дослідні кафедри з метою поширити свою науково-дослідну роботу поза межі свого осідку могли організовувати за згодою Наукового комітету свої позамісцеві секції при позамісцевих установах, а також втя-

гувати у свою роботу позамісцеві наукові сили, чи то на правах членів, чи то на правах співробітників наукової кафедри [21, арк. 6].

Науково-дослідних кафедр з кожним роком ставало все більше, чисельність аспірантів в них також збільшувалася. Восени 1921 р. в Україні існувало 38 кафедр, всі вони були відкриті в Харкові, в інших містах велися підготовчі роботи. За операційним планом Наукового комітету на 1922 р. планувалося відкрити по Україні 100 кафедр із загальною кількістю аспірантів в 1000 чол. [6, с. 119]. Але втілити ці плани в життя не вдалося. На березень місяць 1922 р. були відкриті 53 кафедри, в яких працювало 295 наукових працівників і навчався 121 аспірант [1, с. 84]. Із

них в Харкові було 39 кафедр із кількістю наукових працівників 242 чол., з них 105 чол. аспірантів, в Катеринославі було створено 11 кафедр, але роботу розпочали 6, на яких працювали 39 наукових робітники (з них 12 аспірантів). В Ніжині на той час існувала 1 кафедра (історії культури і мови), на ній нараховувалося 5 наукових робітників, з них 1 аспірант. В Києві та Одесі було створено по 1 кафедрі педології, на яких навчалось 3 аспіранти, хоча планувалося відкрити 33 кафедри в Києві і 15 в Одесі [3, с. 136-137]. На 1923 р. по Україні нараховувалося 88 науково-дослідних кафедр із загальною кількістю аспірантів 535 чол. [18, арк. 6].

Таблиця 1

Мережа науково-дослідних кафедр та кількість аспірантів на 1923 р.

Міста	Сільськогосп.	Інд.-технічні	Медичні	Ветеринарні	Фізико-мат.	Хімічні	Біологічні	Соціальні	Гірничозавод.	Природничі	Всього кафедр	Аспірантів
Харків	4	10	4	1	6	3	2	6	-	-	36	242
Київ	3	3	2	-	4	1	2	6	-	-	21	98
Одеса	2	2	4	-	2	-	-	6	-	4	20	133
Катеринослав	-	-	-	-	1	1	1	1	4	-	8	43
Кам'янець-Подільський	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	2	10
Ніжин	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	9
Разом	9	15	10	1	14	4	5	21	4	4	88	535

Найбільша кількість кафедр зосереджувалася в Харкові, Києві та Одесі, тобто в великих містах України. Основні групи науково-дослідних кафедр: сільськогосподарські, медичні, фізико-математичні, хімічні, біологічні, ветеринарні, індустриально-технічні, соціальні, природничі, гірничозаводські. Як бачимо, перевага надавалася соціальній групі, тому що саме вона готувала нау-

кові та науково-педагогічні кадри для суспільствознавчих дисциплін, яким радянська держава надавала першорядне значення.

За операційним планом Наркомосу УСРР до 1 жовтня 1925 р. кількість науково-дослідних кафедр мала досягти 100 одиниць з загальною чисельністю наукових робітників 1100 чол. (з них 616 аспірантів) [20, арк. 46].

Таблиця 2

Кількість науково-дослідних кафедр та аспірантів на 1924–1925 рр.

міста	на 1 жовтня 1924 року		на 1 жовтня 1925 року	
	кількість аспірантів	кількість аспірантів	кількість кафедр	кількість аспірантів
Харків	38	204	40	250
Катеринослав	10	57	12	75
Київ	25	133	27	166
Одеса	17	180	19	113
Ніжин	1	5	1	6
Кам'янець-Подільський	1	5	1	6
Всього	92	493	100	616

Збільшити кількість кафедр і виконати план не вдалося. Першочерговою проблемою постала відсутність фінансування. Але на існуючих кафедрах з кожним роком збільшувався набір аспірантів. На 1926/27 н. р. в Україні нараховувалося 88 науково-дослідних кафедр: фізико-математичних – 12, біологічних – 6, хімічних – 7, індустриально-технічних – 21, сільськогосподарських – 11, медичних – 11, соціально-економічних – 16, ветеринарних – 3, педагогічних – 1. На них навчалося 797 аспірантів [20, арк. 218].

Стати аспірантами могли усі бажаючі особи, що закінчили вуз і мали відповідну теоретичну та практичну підготовку, також ті, що в своїй громадській діяльності показали достатню теоретичну підготовку і бажання працювати науково в своїй спеціальності. Особи, які успішно закінчили семінари вищого типу, теж мали право вступати до аспірантури [21, арк. 13].

Кандидати в аспіранти, що закінчили ВУЗи, подавали керівнику кафедри відповідну заяву-анкету, коротку біо-

графію і відомості про свою теоретичну підготовку з рекомендаціями факультетної та наукової комісії свого вузу або керівника семінару вищого типу. Всі інші додавали до своєї заяви-анкети міркування однієї з громадських організацій щодо здібностей кандидата та важливості його наукової роботи і докази своєї теоретичної підготовки (наприклад, друковані праці, висновки спеціалістів). Кафедри на пленарному засіданні розглядали кандидатури, приймали рішення і подавали списки кандидатів в аспіранти на затвердження Науковому комітету [21, арк. 7]. Також кафедри могли влаштовувати колокіум кандидатом в аспіранти і вже за його результатами формувати списки потенційних аспірантів [22, арк. 12-15].

Нормальний строк навчальної підготовки аспірантів – 2-річний, але з особливого дозволу Наукового комітету він міг бути продовжений і так само зменшений. Термін навчання аспіранта-заочника становив 2-2,5р. Аспіранти-заочники мали ті самі права, що і решта аспірантів, лише не отримували стипендію [23, арк. 177].

Вступивши до аспірантури, аспірант подавав кафедрі свій індивідуальний план роботи на кожен рік. Щороку керівник кафедри відзначав в анкеті аспіранта його успіхи в науково-дослідній роботі. В кінці терміну навчання для перевірки роботи аспіранта, останньому влаштовували на відкритому засіданні прилюдну оборону наукової роботи. Після того як аспірант підтверджував достатній рівень підготовки до самостійної науково-дослідної або викладацької діяльності, кафедра переводила його в наукові співробітники [21, арк. 10].

Хоч кількість аспірантів з кожним роком зростала, але випуск їх не збільшувався. Так, у 1926 р. науково-дослідні кафедри ВНЗ випустили 250 аспірантів, у 1927 – 65, у 1928 – 194, а в 1929 – 174 [8, с. 149]. Причинами цього були малоефективна робота з аспірантами, важке матеріальне життя, соціальна незахищеність наукової та науково-педагогічної інтелігенції. Багато хто з вступників не закінчували аспірантуру. Тому держава налагоджувала роботу з аспірантами і проводила активну політику щодо поліпшення умов праці та життя науково-педагогічної інтелігенції.

"Піклування про матеріальне забезпечення аспірантів, як майбутнього кадру викладачів і наукових працівників, бере на себе держава, яка забезпечує аспірантів натуральним пайком і грошовим утриманням у розмірах достатніх для того, щоб дати їм можливість цілком присвятити себе науковій підготовці", – зазначалося у положенні Наукового комітету [12, с. 118]. Усі наукові робітники отримували продуктовий пайок. Держава виплачувала аспірантам стипендії, а іншим членам науково-дослідних кафедр – зарплату. Але і стипендії, і зарплати були низькими і прожити на них було важко.

Аспіранти, які активно проявляли себе в науковій та громадській діяльності отримували повну стипендію, ті, що мали гірші досягнення в наукових дослідженнях і ще й підпрацьовували в інших установах, отримували меншу стипендію. В 1923/24 н.р. стипендія становила 12,5 крб. На 1924/25 н.р. планувалося підвищити стипендії до 53 крб. для студентів Харкова і 45 крб. для усіх інших. Також стипендію в 45 крб. мали отримувати всі ті стипендіати, що займалися ще й іншою діяльністю крім наукової. В 1925/26 н.р. з 509 аспірантів 150 отримували стипендію по 75 крб. (повна) і 149 аспірантів – по 51 крб. Це була досить непогана стипендія, бо в ці роки керівник кафедри отримував зарплату 97 крб., а керівник секції кафедри – 72 крб. [18, арк. 39, 240].

Особливо мізерною була заробітна плата українських науковців порівняно з іншими республіками. В Україні професор в 1923/24 н. р. отримував 25 крб. заробітної платні, тоді як в Білорусії відповідно 56, а в Азербайджані – 72 крб. Науковий співробітник в ці роки на Україні отримував 12,5 крб., а в Білорусії – 43 крб. В 1925/26 н. р. українські професор і науковий співробітник отримували 97 і 58 крб. зарплатні, тоді як в Білорусії відповідно 120 і 65 крб. [5, с. 304-305].

Також держава допомагала науковцям у вигляді натурального продуктового академпайка, надавала науковцям квартири, місця в гуртожитках аспірантам, оплачувала командировки та літній відпочинок [17, арк. 1; 18, арк. 80-81].

З 1923 р. в Україні був запроваджений процес українізації. Він приніс багато позитивних результатів для української культури. Було дозволено розмовляти, друкувати книжки, викладати українською мовою. Даний процес охопив діяльність і науково-дослідних кафедр. На кафедрах відсоток тих, хто володів українською мовою, був значно вищим, ніж в вузах, в першу чергу завдяки тому, що при випуску з кафедр аспірантів їх дозволялося кваліфікувати як викладачів вузів тільки при

умові володіння українською мовою. Також, починаючи з другого року аспірантури, стипендія виплачувалася лише тим аспірантам, які писали свої праці українською мовою. Таким чином, на кінець 1925 р. на науково-дослідних кафедрах 63% аспірантів володіли українською мовою [13, с. 237].

Увесь науковий процес перебував під пильним наглядом керівництва держави. Більшовики сприяли розвитку науки, допомагали матеріально її робітникам, але також вони жорстоко контролювали діяльність наукових та науково-педагогічних робітників, щоб ті не відходили у своїй роботі від ідеології комуністичної партії. Для цього при НКО була організована комісія по перевірці наукового складу науково-дослідних установ, завданням якої було виявляти і ліквідовувати ворожі комуністичній владі елементи [19, арк. 70].

Не дивлячись на складні умови, в яких розвивалася наука, важке матеріальне становище її робітників та контроль влади, наукові дослідження не стояли на місці. Про вагому роботу науково-дослідних кафедр в Україні свідчить їхня видавнича діяльність. Науковий комітет, а після його реорганізації Управління науковими установами НКО УСРР, організував випуск наукового журналу "Наука на Україні" та "Научные записки" науково-дослідних кафедр. З жовтня 1923 р. почав виходити "Журнал научно-исследовательских кафедр" в Одесі, і за перші півроку вийшли: № 1 – математичний, № 2 – медично-науковий, № 3 – суспільно-гуманітарних наук, № 4 – математичний [19, арк. 26]. У звіті Народного Комісаріату освіти за 1923/24 н. р. зазначалося, що на даний момент Науковий комітет вже видав два збірника "Научных записок" і кілька приготував до друку, науково-дослідні кафедри в Одесі опублікували сім випусків "Записок", київські – 2 випуски [11, с. 27]. Протягом 1924/25 академічного року планувалося видати 12 збірників "Наукових записок", 6 випусків робіт науково-дослідних кафедр в Києві, Одесі, Катеринославі та 12-15 друкованих аркушів наукових монографій [18, арк. 36].

Таким чином, характеризуючи загалом роботу науково-дослідних кафедр України протягом 1920-х років, ми можемо сказати, що вона в цілому принесла вагомий результат в підготовці наукових та науково-педагогічних кадрів. Завдяки діяльності науково-дослідних кафедр продовжували розвиватися наукові дослідження в країні, поступово ліквідовувався дефіцит у необхідних кадрах. Звичайно, на роботу кафедр впливали всі позитивні та негативні процеси, що проходили у суспільстві, існувало ряд проблем – організаційні, фінансові та інші. І хоч науково-дослідні кафедри не змогли повністю забезпечити державу в необхідних кадрах, та вони стали суттєвим фундаментом для подальшої підготовки наукової та науково-педагогічної інтелігенції.

1. Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937рр.) / М. А. Бистров – Х., 1974. – 142 с. 2. Вища школа УСРР за 50 років: В 2 ч. – К., 1967. – Ч. 1 (1917-1945). – 394 с. 3. Дальнейшее развитие сети научно-исследовательских кафедр на Украине // Наука на Украине. – 1922. – № 2. – С. 136-138. 4. Дубняк К. До питання про систему радянської освіти / К. Дубняк // Вісти ВУЦВК. – 1925. – 17 січня. 5. Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции (1917-1927) / Л.В. Иванова. – М., 1980. – 392 с. 6. Из операционного плана Научного Комитета на 1922 г. // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 119. 7. Кваша Ф. Про систему радянської освіти / Ф. Кваша // Вісти ВУЦВК. – 1925. – 29 січня. 8. Кузьменко М.М. Науково-педагогічні кадри вищої школи Радянської України в 1920 – 1930-і рр. / М.М. Кузьменко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 1 – С. 147-154. 9. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші документи Комуністичної партії та Радянського уряду (1917-1959): В 2 т. – К., 1960. – Т. 1. – 880 с. 10. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000. – 248 с. 11. Народна освіта на Україні. Народний Комісаріат освіти УСРР. Звіт за 1923/1924 учбовий рік. – К., 1924. – 206 с. 12. Научный комитет Укрглавпрофобра // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 109-

118. 13. Осмоловська О.Ю. Діяльність науково-дослідних кафедр та їх роль у підготовці наукових кадрів України (1920-1930-і рр.) / О.Ю. Осмоловська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С. 233-239. 14. Ряппо Я.П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1924). Сборник статей и докладов / Я.П. Ряппо. – Х., 1925. – 156 с. 15. Семковский С.Ю. Задачи научно-исследовательских кафедр / С.Ю. Семковский // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 5-13. 16. Столяров Я. На путях к советскому ВУЗу

/ Я. Столяров // Путь просвещения. – 1924. – № 10. – С. 81-102. 17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 448. 18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1156. 19. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 426. 20. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 196. 21. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 566. 22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 440. 23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 581.

Надійшла до редколегії 27.01.10

Т. Шаравара, канд. іст. наук

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ВОЄННИХ РЕФОРМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Проаналізовано стан висвітлення воєнних реформ сухопутних сил і воєнно-морського флоту другої половини XIX ст. у працях сучасних істориків та професійних військових. Оцінено чинники, що вплинули на характер і зміст публікацій, окреслено маловивчені проблеми.

It was analyzed the condition of the interpretation military reforms in land forces and navy of the second part of the XIX century in the works of modern historians and professional military men. It is appreciated the factors which have an influence on the character and content of the publications, it is indicated the little-studied questions.

На сучасному етапі розвитку історичної науки питання воєнних перетворень другої половини XIX – початку XX ст., усе більше привертають увагу істориків, які проводять паралелі з процесами реформування сучасних збройних сил. Чисельне збільшення історіографії воєнних реформ починається з другої половини 1990-их рр., що пов'язано з відзначенням істориками ювілейних дат окремих воєнних реформ, 150-річчям завершення Кримської кампанії, 140-річчям уведення Воєнно-судового та Воєнно-морського судового уставів. На сьогодні комплексної праці з історіографії воєнних реформ немає. Першими спробами історіографічного аналізу окремих проблем пореформеної артилерії та воєнних реформ на Уралі є праці полковника запасу В.М. Крилова та історика С.С. Коновалова. Проте обсяг досліджень не дозволяє вважати їхній зміст вичерпним [1], [2].

Враховуючи різноманітну за змістом і оцінками історіографію проблеми ставимо за мету дати аналіз наявним публікаціям, оцінити чинники, що вплинули на їхній характер та зміст, виокремити маловивчені питання.

Прогресивні воєнні реформи другої половини XIX – початку XX ст. мали на меті внести докорінні зміни в воєнну організацію і почалися перш за все з реорганізації органів воєнного управління. Передусім в історіографії знайшла відображення проблема реформування органів воєнного управління. Означене питання системно досліджується як українськими, так і російськими істориками, представниками офіцерських кіл збройних сил Російської Федерації. На сучасному етапі помітним в історіографії стало комплексне дослідження науковців Українського інституту воєнної історії. Вони порушили проблему реформ місцевих органів воєнного управління та комплектування збройних сил. Значну увагу науковці приділили питанням діяльності Мобілізаційного комітету, формуванню призовних дільниць та пунктів, без вивчення роботи яких висвітлення реформ було б неповним. Українські вчені стали єдиними, хто дослідив реформу морського добровільного ополчення, загальної та часткової мобілізації [3].

Окрім того український дослідник В.Г. Бережинський є автором низки наукових розвідок з історії воєнних комітетів, створення та функціонування місцевих органів воєнного управління. Учений приділив значну увагу питанням трансформації Воєнної колегії у Воєнне міністерство [4], [5]. Зміни у військових поселеннях на кшталт формування Новоросійського (Херсонського) поселення кавалерії стали предметом дисертації В.Л. Цубенко та були позитивно нею оцінені [6]. Полковник В.М. Петренко є автором ряду досліджень присвячених розвитку систе-

ми територіальних органів воєнного управління на Далекому Сході. Він зазначає, що реформи почалися 1865 р. зі створення Східно-Сибірського воєнного округу, а завершилися вже за Олександра III 1884 р., створенням управління на о. Сахалін. Таким чином, на його думку, був утворений самостійний регіональний апарат управління, що міг ефективно діяти в разі небезпеки [7, с. 6]. Йому ж належить праця з історії розвитку сухопутних сил на Далекому Сході. Як зазначає вчений, результатами окремих реформ на цій території стали: "зміцнення сухопутних сил в Амурській та Приморській областях унаслідок їхнього посилення військами із Забайкалля; формування прикордонних частин; реорганізація козацьких військ та місцевих частин [8, с. 14 – 15]. Підсумовуючи викладене, дослідник позитивно оцінює заходи, вжиті Д. Мілютіним, і зазначає, що "за період 40 – 80-их років XIX ст. сухопутні сили на Далекому Сході суттєво розвинулися" [8, с. 15]. Він не розриває реформи хронологічно роками життя Олександра II, як це робили радянські історики і окреслює їх 1860 – 1880 рр. Позитивно оцінена реформа воєнного управління в Оренбурзькому краї (1860-1880 рр.) Н.Л. Семеновою [9]. Проте на сьогодні недостатньо вивченою залишається згадана реформа в більшості регіонах Російської імперії.

Процесу реформування Генерального штабу присвятив своє дослідження генерал-лейтенант запасу В.Т. Імінов. Він докладно висвітлює трансформації в Головному управлінні Генерального штабу, згодом об'єднаного з інспекторським департаментом Воєнного міністерства. Дослідник підкреслює, що це сприяло "воєнно-науковій діяльності, значно полегшило управління сухопутними силами тощо" [10, с. 25]. Проте, вказує, що до кінця XIX ст. Генеральний штаб "перетворився на складний, не гнучкий, важкокерований апарат", реформа якого завершилася 1903 р. [10, с. 27].

Як бачимо, сьогодні триває розробка питань, пов'язаних із вивченням реформ центральних та місцевих органів воєнного управління, переважна більшість дослідників позитивно оцінюють їхні наслідки для армії. Проте зарубіжний історик Джон Бушнелл наголошує на тому, що "реформи не створили ефективної воєнної машини...можливо, що воєнна машина часів Д. Мілютіна була більше налагодженою, однак цього було замало, щоб вигравати воєнні кампанії...реформи Д. Мілютіна суттєво не змінили принципів ведення бою, не вели до перегляду застарілої тактики" [11, с. 252].

Наступною у плані глибини висвітлення є проблема реформування воєнно-морського флоту. Насамперед увагу привертають ґрунтовні праці загального характе-

ру з практично вичерпним аналізом проблеми. На середину 1996 рр. продовжив наукові пошуки, пов'язані з реформами воєнно-морського флоту, видатний воєнний історик В.А. Золотарьов. Очолювана ним група дослідників зробила значний внесок в історіографію цієї реформи, оприлюднивши двотомну працю "История флота государства Российского 1696 – 1941 гг." [12]. З погляду В.А. Золотарьова, І.А. Козлова, В.С.Шломіна воєнні реформи стали логічним наслідком реформи 1861 р. і виявилися в змінах комплектування збройних сил, їхнього переозброєння тощо. Сутність модернізації воєнно-морського флоту вони вбачають у реформуванні його органів управління: скорочення завеликого управлінського апарату, покращення кадрової політики в міністерстві та працездатності командування, і в тому, що головні командири воєнно-морських портів отримали більшу самостійність у прийнятті рішень [12, с. 134]. Дослідники зробили акцент на висвітленні процесу розбудови прибережного й морехідного панцерного та крейсерського воєнно-морських флотів вказуючи на успіхи протягом 1870 – 1880-их рр. Позитивні зміни у військовій сфері стали можливими, на їхню думку, завдяки системним реформам другої половини XIX ст. Однак хронологічно реформи воєнно-морського флоту науковці обмежили 1880-ми рр., що певною мірою суперечить баченню проблеми дослідниками дорадянського періоду, які, аналізуючи програми модернізації флоту, визначали кінцеву дату їхнього завершення – 1905 р.

У праці загального характеру за авторством колективу вчених Б.І.Родіонова, Н.Ю. Березовського, В.Ю. Грибовського та інших, досліджені трансформації флоту за триста років. Науковці зазначили, що справді глибокі позитивні зрушення у воєнному флоті відбулися внаслідок системних реформ, зокрема й у воєнній сфері [13]. Поступово в сучасній історичній науці формується новий підхід, згідно з яким воєнні реформи аналізуються комплексно, оскільки з другої половини XIX до початку XX ст. вони становили єдину низку заходів, розмежування яких 1860 – 1870 рр. є недоцільним та унеможливує застосування компаративного підходу при вивченні проблеми.

Питання технічного переоснащення російського воєнного флоту у контексті співпраці з іноземними виробниками зброї висвітлює американський учений Дж. У. Кіпп. Він зазначає, що через економічну відсталість, Росія намагалася вирішити проблему шляхом імпорту техніки та використання приватного підприємництва. Самодержавну політику Олександра II автор визначає як "уміння сварити міністрів між собою, при тому, що політика Морського міністерства не координувалася з іншими та не підтримувалася ними". Загалом же дослідник стверджує, що на реформи флоту коштів виділяли недостатньо, найбільше їх витрачали на армію [14, с. 161]. Парадоксальність ситуації, на його думку, полягала в тому, що Росія демонструвала світові домінуючий вплив держави під час розбудови економічних основ реформ та модернізації воєнно-промислового комплексу.

Протягом кількох останніх років відбулася активізація вивчення проблеми воєнно-судових перетворень у Російській імперії. Поштовхом в історіографії до розробки воєнно-судової реформи стала визначна подія 2007 р., пов'язана з відзначенням 140-річчя від часу прийняття Воєнно-судового та Воєнно-морського судового уставів. Сучасні російські дослідники розкривають цю проблему переважно крізь призму позитивних оцінок діяльності Д. Мілютіна та очільника морського відомства – великого князя Костянтина Миколайовича. При цьому вони зазначають, що зміни у воєнно-судовому

відомстві стали можливими внаслідок загальних перетворень у судовій сфері. Необхідно наголосити, що російським вченим належить ініціатива уведення в науковий обіг нових архівних джерел, що дозволяють на якісно вищому рівні вивчити процес проведення воєнно-судової реформи. Однак їхнім працям подекуди бракує критичних оцінок [15], [16].

Останнім часом в історичній науці зростає кількість регіональних студій. Вивчення історії окремих регіонів дає можливість заглибитися в перебіг проведення окремих воєнних реформ на місцях та простежити їхній зв'язок з регіональними подіями. На сьогодні ще далеко не всі регіони Російської імперії досліджуються істориками на предмет проведення в них воєнних реформ. Воєнним реформам Південного Зауралля приділив часткову увагу В.Г.Савельєв. Проте предметом вивчення стала тільки ключова подія 1874 р. – відміна рекрутського набору [17]. Перебігу воєнної реформи в Башкирії присвячена праця Н.І. Леонова [18]. Характеризуючи місцеві особливості реформи, дослідник вказує, що чиновники провели її без урахування місцевих особливостей краю, зокрема від призову не звільнили священнослужителів мусульман та іудеїв. Щодо України, яка перебувала у складі Російської імперії, фактично не існувало особливих воєнних наказів з проведення реформи в регіоні. Це опосередковано підтверджують і матеріали сучасних енциклопедичних видань, у яких увага приділена проведенню реформи лише в тих регіонах, де вона мала певні особливості: Фінляндії, на Далекому Сході тощо [19], [20].

Нові підходи до ведення війни, зміни в стратегії й тактиці, особливо після поразки Росії в Кримській війні, активізували проблему перекваліфікації командного, офіцерського та рядового складу армії. Усі ці питання знайшли своє відображення в сучасних історичних розвідках, представлених переважно російськими авторами, серед яких значна кількість військових. В оцінках воєнно-освітніх реформ сучасні історики не одностайні. Насамперед заслуговує на увагу вичерпне дослідження І.В.Варзакова, який порівнює рівень освіти російських військових з німецькими. Дослідник зазначає, що "рівень вимогливості до навчання в німецькій армії був таким високим, що з навчальних закладів відраховували до 25% слухачів, російські ж випускники училищ мало розумілися навіть на елементах муштрового вишколу, не вміли скласти відповідних ділових паперів. Уряд Росії не переймався створенням курсів перепідготовки й підвищення кваліфікації генералітету [21, с. 16–17]. Головну причину кадрової деградації він вбачав у тому, що "в Німеччині офіцер котрий подавав у відставку, через невідповідність займаній посаді, не міг перейти в іншу воєнну структуру або воєнну частину, а в Росії це всюди мало місце" [21, с. 17]. Необхідно зазначити, що в сучасній історіографії воєнно-освітньої реформи праць аналогічних згаданій, з дійсно критичним аналізом подій, обмаль.

Питанням економічної освіти – обов'язкової для слухачів Генерального штабу приділив увагу підполковник А.А. Приходченко. Науковець вважає зміни, у воєнно-освітній сфері логічними наслідками реформ. Воєнні реформи спричинили зростання вимог до рівня матеріального забезпечення армії і зробили нагальним укомплектування армії офіцерами, що мали економічну освіту [22, с. 43]. Проте дослідник не зазначає, наскільки успішними були результати запровадження економічних дисциплін, зокрема, як це позначилося на якісному й кількісному складі офіцерів вищого командного складу. Зміни до вимог якості воєнно-технічної освіти були спричинені, на думку Ю.В. Забашти, перебігом подій у

сфері перекомплектування артилерії новими видами зброї. Дослідник указує, що реформа шкіл з підготовки технічних кадрів для обслуговування артилерії була розпочата 1869 р. [23, с. 23]. Проте незначна кількість слухачів, що здобували таку освіту, не отримували матеріальної підтримки від держави. Однак, незважаючи на це, науковець позитивно оцінює проведені нововведення: "школи відповідали тому рівню техніки й навчали всьому, що необхідне для її обслуговування" [23, с. 24].

Ряд сучасних російських учених, позитивно оцінюють реформу воєнних училищ (1862 р.), піхотних, юнкерських тощо, підкреслюючи при цьому особливу роль керівництва армії та Воєнного міністерства. В історіографії цього питання майже відсутні критичні судження науковців, що не дає можливості зробити остаточні висновки [24], [25], [26].

Необхідно зазначити, що в російській історіографії переважають позитивні оцінки реформи 1874 р. та її наслідків для суспільства, однак окремої уваги заслуговують погляди С.П. Полякова. Він та ряд інших дослідників висловили й таку думку: "Олександр II та Д. Мілютін відмовилися від створення професійної армії... всезагальна воїнська повинність була ідеєю небезпечною, яка спричинила в подальшому громадянську війну" [27, с. 50–51], [28, с. 566]. Також С.П. Поляков вказує на низький рівень культури молоді призовного віку, особливо солдатських дітей, на поганий стан їхнього здоров'я, через який до 20% призовників були не здатні нести службу. Він зазначає, що справжні зрушення у бік покращення навчання молоді відбулися вже значно пізніше, на початку ХХ ст. Аналогічні погляди, відносно строків позитивних зрушень у системі воєнної освіти простежуються в дисертації А.Н. Теркун [29, с. 54].

Етапи воєнно-освітніх реформ висвітлив С.Д. Морозов, який зазначив, що "воєнно-освітня сфера реформувалася тричі: 1863, 1881 – 83; 1905 – 1911 рр." [30]. Дослідник привернув увагу до невідомої тенденції, яка домінувала в воєнно-освітній сфері на межі століть: "випускники після кадетських корпусів відмовлялися вступати до воєнних училищ, а йшли на цивільну службу" [30, с. 84]. Проте він не аналізує причин такої ситуації. Висновок про те, що "рівень навченості був достатнім для забезпечення боєздатності армії" [30, с. 90], є дискусійним, враховуючи висновки дорадянських істориків.

Як бачимо, не всі історики є одностайними в оцінках успішності воєнно-освітніх реформ, наукова дискусія триває. На сьогодні історіографія ще не поповнилася комплексним дослідженням освітніх реформ у воєнній сфері. Практично нерозробленими залишаються питання, пов'язані з модернізацією окремих навчальних закладів, вивчення яких приділяли увагу історики дорадянського періоду.

У сучасній історіографії також знайшла відображення проблема переозброєння армії та флоту. Віце-адмірал Є.А. Литвиненко та капітан I рангу В.В. Сидоренков стали авторами дослідження, присвяченого застосуванню мінної зброї в ХІХ ст. На їхню думку, переозброєння почалося 1854 р. "коли 6 (18) лютого Морський учений комітет розглянув "Проект" ланцюга підводних мін для установки між двома фортами "Олександра І" та "Павла І" укріплених артилерією. По суті це була перша в історії мінно-артилерійська позиція" [31, с. 50–51]. Надзвичайно позитивно в сучасній історіографії оцінюється роль Головного артилерійського управління (1862 р.) у переозброєнні армії. На думку багатьох дослідників, ГАУ "успішно виконувало поставлені завдання, зокрема й щодо оновлення артилерійського парку та всього озброєння армії" [32, с. 49], [33, с. 67]. Подібним працям бракує критичного аналізу, принаймні це

питання теж є дискусійним, оскільки такі високі оцінки ГАУ не збігаються з висновками дослідників періоду ХІХ ст., поглядами західноєвропейських істориків та безпосередніх учасників тих подій.

Полковник Д.В. Литвиненко акцентує увагу на боротьбі в суспільстві, у ході якої мало вирішитися питання: кому належатиме ініціатива щодо виробництва зброї – державному (казенному) чи приватному капіталу? Він зазначає, що було вирішено "до іноземних замовлень звертатися в разі нагальної потреби, підтримувати казенне і приватне виробництво, а державні (казенні) заводи зобов'язали здійснювати відбір спеціалістів". На думку дослідника, "досвід російсько-турецької війни засвідчив правильний вибір держави щодо зосередження переважної більшості виробництва боєзапасів для артилерії на казенних заводах" [34, с. 51]. Такий погляд суперечить висновкам західноєвропейських учених, які в більшості досліджень вказували на недосконалість, низький рівень розвитку російської воєнної промисловості, брак фінансування, через що Росія прогнала гонку озброєнь провідним європейським державам.

Реформи сухопутних сил були позитивно оцінені сучасними російськими воєнними фахівцями. Однак основна увага дослідників приділена переважно зрушенням у сфері мобілізації ініційованій Д.Мілютиним. На цьому роблять акцент генерал-майор Р.Ф. Арсланов та полковник В.Н. Шептура [35]. Проаналізувавши мобілізаційну роботу та систему нових підходів до неї, дослідники вказали на низький матеріальний рівень її забезпечення [35, с. 5]. Вивчивши питання реформування інтендантства полковник С.В. Гаврилов негативно оцінив його рівень в дореформений час. Він наголосив, що недоліки інтендантського забезпечення армії особливо далися взнаки в Кримській кампанії, недооцінка значення інтендантської служби негативно вплинула на її хід [36, с. 62]. Проте проблема інтендантства не дістала в сучасній історіографії належного висвітлення. На розвитку пореформеної системи мобілізаційної підготовки акцентує увагу генерал-лейтенант А.В. Осетров. Як зазначає дослідник, "тодішня феодално-кріпосницька Росія не здатна була вирішувати важливі стратегічні завдання, у першу чергу через низький економічний рівень" [37, с. 19], а тому, в основу мобілізаційної системи (1868 р.), було закладено принцип "нарощування чисельності військ не за рахунок формування нових тактичних одиниць, а за рахунок доукомплектування існуючих" [37, с. 19]. А.В. Осетров – один з небагатьох, хто акцентує увагу на наслідках заходів Д.Мілютіна, до яких він відносить появу дефініції "мобілізаційна потреба", введення системи обліку мобілізаційних та людських ресурсів, визначення основ планування, розсортуння воєнних частин тощо [37, с. 22].

Не всі складові реформ сухопутних сил знайшли належне висвітлення в сучасній історіографії. Найкраще розроблено питання мобілізації військ та мобілізаційної підготовки. Проблеми реформування піхоти, кавалерії, козацьких частин ще не стали предметом аналізу дослідників.

Діяльність окремих персоналій, безпосередніх учасників реформи близька сучасним, переважно російським військовим науковцям. Найбільше уваги історики приділили постаті Д. Мілютіна. У сучасній історіографії Д.І. Мілютіна характеризують як визначного науковця, професора, котрий в 1848 – 1856 рр. активно вивчав воєнну історію і "залишив по собі значну наукову та літературну спадщину" [38, с. 70], а "ефективність його реформ довела російсько-турецька війна 1877 – 1878 років" [38, с. 70], [39, с. 39].

Вище викладене дозволяє зробити наступні висновки:

Рівень популяризації окремих питань воєнних реформ другої половини XIX – початку XX ст. у сучасній історіографії є високим, сприяє збільшенню праць, що оцінюють події на якісно новому рівні у зв'язку з уведенням до наукового обігу нових архівних матеріалів. До вивчення окремих питань воєнної історії долучилися українські вчені, вони порушили питання реформи морського добровільного ополчення, загальної та часткової мобілізації. Проте ініціатива у висвітленні більшості аспектів воєнних реформ належить російським історикам та воєнним фахівцям. У сучасній російській історіографії простежуються тенденції близькі історіографії XIX ст., що проявляються в ідеалізації наслідків реформ та прагненні вивчати окремо реформи сухопутних та воєнно-морських сил. Більшість праць істориків була приурочена до ювілейних дат, пов'язаних з річницею завершення Кримської кампанії, уведення Воєнних судових уставів, цим пояснюється схвальний характер змісту видань та окремих публікацій.

У сучасній історіографії частково були висвітлені реформи центральних та місцевих органів військового управління; окремі аспекти реформ сухопутних сил, воєнно-морського флоту та воєнно-судової реформи; реформи пов'язані із розбудовою різнопланових воєнно-навчальних закладів; питання участі конкретних персоналій у розробці й проведенні воєнних реформ. Історики розпочали роботу над висвітленням воєнних реформ в окремих регіонах Російської імперії. Триває розробка питань переозброєння різних воєнних частин.

Західноєвропейські та американські (США) вчені доволі обережно висловлюються щодо успішності реформ у плані реорганізації воєнного управління та негативно оцінюють загальний рівень розвитку Російської імперії, що гальмував процеси успішного вирішення питань переоснащення армії новими видами зброї.

Практично не викликали інтересу істориків реформи кавалерії, артилерії та інженерних військ, так ретельно висвітлені в дорадянський період. Поза увагою дослідників залишилися реформи козацьких частин, піхоти (гвардії, гренадерів), воєнного духовенства (1865, 1890-ті рр.) та реформи воєнних частин зв'язку (1851 р.).

На окрему увагу в подальшому заслуговує численна історіографія полків та різних воєнних частин, крізь призму якої можна вивчити ставлення самих військових вищих та нижчих чинів і рангів до проведених реформ. Також окремим предметом дослідження може бути питання воєнних контр-реформ, якому побіжно приділили увагу окремі радянські дослідники. Проте вони не поглибили його вивчення, не дали його дефініцію та не окреслили чітких хронологічних меж. Сучасні вчені теж не внесли ясності у це питання.

Наявна сучасна історіографія проблеми ще раз доводить істинність нашої позиції, яка полягає в тому, що реформи проводилися комплексно, становили єдину систему заходів різних урядів, стосувалися усіх родів військ, а тому їх недоцільно розділяти 1860 – 1870 роками чи періодом правління Олександра II та воєнного міністра Д. Мілютіна, штучно перериваючи процес модернізації збройних сил. З-поміж усіх прогресивних реформ другої половини XIX – початку XX ст., воєнні реформи, започатковані Д. Мілютіном, є базовими, оскільки спричинили докорінні зрушення у військовій галузі й водночас стали складовою загального тривалого процесу модернізації збройних сил Російської імперії.

1. Крылов В.М. О преобразованиях в отечественной артиллерии в годы военных реформ второй половины XIX века / В.М. Крылов. // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 8. – С. 50 – 53. 2. Коновалов С.С. Военные реформы 1860–1870-х годов на Урале / С.С. Коновалов.

// Военно-исторический журнал. – 2007. – № 6. – С. 28 – 30. 3. Бережинский В.Г., Луцкий И.С., Перепелица М.М. Отечественные местные органы военного управления и комплектование вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 года). / В.Г. Бережинский, И.С. Луцкий, М.М. Перепелица – К.: УИВИ, 2005. – 62 с. 4. Бережинский В.Г. Исторический досвід створення та функціонування місцевих органів військового управління // Матеріали семінару "Реформування системи місцевих органів військового управління". – К.: Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. – С. 26 – 28. 5. Бережинский В.Г. Краткая история военкоматов. / В.Г. Бережинский – К.: Украинский институт военной истории, 2004. 6. Цубенко В.П. История Новороссийского (Херсонского) военного поселения кавалерии. 1817 – 1857. Автореф. дис... к. і. н. – Одеса, 2003. – 19 с. 7. Петренко В.М. Развитие системы территориальных органов военного управления на Дальнем Востоке во второй половине XIX – в начале XX века / В.М. Петренко. // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 7. – С. 3 – 9. 8. Петренко В.М. Развитие русских сухопутных сил на Дальнем Востоке (конец 40-х – середина 90-х годов XIX века) / В.М. Петренко. // Военно-исторический журнал. – 2009 – № 5. – С. 10 – 15. 9. Семенова Н.Л. Реформа военного управления в Оренбургском крае в 1860-1880-е гг. XIX в. / Н.Л. Семенова. // Урал в прошлом и настоящем. Материалы науч. конф. Екатеринбург, 1998. – Ч.1. – С. 343 – 346. 10. Иминов В.Т. Зарождение и становление в России Генерального штаба / В.Т. Иминов. // Военно-исторический журнал. – 2003. – №1. – С. 22 – 28. 11. Бушнелл Дж. Д. Милютин и Балканская война: испытание военной реформы. // Великие реформы в России 1856 – 1874 гг. / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: МГУ, 1992. – С. 239 – 259. 12. Золотарев В.А., Козлов И.А., Шломин В.С. История флота государства Российского 1696 – 1941. / В.А. Золотарев, И.А. Козлов, В.С. Шломин. – В 2-х т. – Том 1. – М., 1996. – 528 с. 13. Родионов Б.И., Березовский Н.Ю., Грибовский В.Ю., Доценко В.Д., Монаков М.С., Филонов С.И. Три века Российского флота (1696-1996). – в 3-х т. – Т.2. – СПб., 1996. – 384 с. 14. Дж. У. Кипп. Русский военно-морской флот и проблема технического переоснащения. Экономический базис военно-промышленного развития 1853 – 1876 гг. // Великие реформы в России 1856 – 1874 гг. / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: МГУ, 1992. – С. 139 – 165. 15. Арапова Е.Д. А.Д. Милютин о задачах военно-судебной реформы в России 1860-1867 гг. / Е.Д. Арапова. // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 4. 16. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России. XVIII – начало XX в. / Л.Е. Шепелев. – СПб., 1999. – С. 112 – 143. 17. Савельев В.Г. Введение всесословной воинской повинности / В.Г. Савельев. // История Курганской области (1861-1917 гг.). – Курган, 1996. – Т.2. – С. 272 – 279. 18. Леонов Н.И. Буржуазные реформы 60 – 70-х гг. в Башкирии. / Н.И. Леонов. – Уфа: Башкирский ун-т., 1993. – С. 62 – 76. 19. Военный энциклопедический словарь. – Мин. Обороны Рос. Федерации. Институт военной истории. / Ред. А.П. Горкин. – М.: "Рипол Классик", 2002 – 1664 с. 20. Военная энциклопедия в 2-х томах. – Т.2. – М.: Воениздат, 1994 – 644 с. 21. Варзаков И.В. Комплектование офицерского корпуса России и германии в конце XIX – начале XX века: сравнительная характеристика. / И.В. Варзаков. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 4. – С. 15 – 18. 22. Приходченко А.А. Военно-экономическая подготовка офицеров русской армии в XIX – XX века / А.А. Приходченко. // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 6. – С. 41 – 45. 23. Забашта Ю.В. Подготовка технических специалистов артиллерийского ведомства в XIX веке / Ю.В. Забашта. // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 8. – С. 22. 24. Бабурин А.Ю. Александровское военное училище / А.Ю. Бабурин. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 1. – С. 42 – 43. 25. Воробьева А., Пархаев О. Российские юнкера, 1864 – 1917: история военных училищ. / А. Воробьева, О. Пархаев. – М., 2002. 26. Зуев М.Н. К вопросу о подготовке офицеров запаса в России. Конец XIX – начало XX века / М.Н. Зуев. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 2. – С. 48. 27. Поляков С.П. О подготовке российской молодежи к военной службе в конце XIX – начале XX века / С.П. Поляков. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 8. – С. 50 – 54. 28. Душа армии. Русская военная эмиграция о морально-психологических особенностях российской вооруженной силы // Российский военный сборник. – Вып. 13. – М., 1997. – С. 566. 29. Теркун А.Н. Военное воспитание в России (1905-1914 гг.): Дисс... к.и.н. – СПб., 1999. – 218 с. 30. Морозов С.Д. Военное образование в России на рубеже XIX-XX вв. / С.Д. Морозов // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 5. – С. 83 – 91. 31. Литвиненко Е.А., Сидоренков В.В. Первое боевое применение минного оружия русскими моряками в XIX веке / Е.А. Литвиненко, В.В. Сидоренков // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 3. – С. 48 – 51. 32. Лещенко Ю.Н. Главное артиллерийское управление и производство стрелкового оружия. 1892-1914 / Ю.Н. Лещенко. // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 11. – С. 49 – 52. 33. Рогов И.В. ГАУ и артиллерийское производство. 1862-1914 гг. / Повелители огня. – СПб., 1997. – С. 65 – 67. 34. Литвиненко Д.В. Артиллерийская промышленность России во второй половине XIX – начале XX века / Д.В. Литвиненко. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 10. – С. 50 – 52. 35. Арсланов Р.Ф., Шептура В.Н. Проведение мобилизации и мобилизационная работа в Русской армии. Вторая половина XIX века / Р.Ф. Арсланов, В.Н. Шептура. // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 1. – С. 3 – 10. 36. Гаврилов С.В. Особенности интендантского снабжения Русской армии в первой половине XIX века / С.В. Гаврилов. // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 1. – С. 62 – 63. 37. Осетров А.В. Опыт развития системы мобилизационной подготовки и мобилизации отечественных вооруженных сил (С середины XIX – до 90-х гг. XX века) / А.В. Осетров. // Военно-

исторический журнал. — 2008. — № 9. — С. 19 — 22. 38. Кикнадзе В.Г. "Из всех страстей человеческих он имел одну страсть — трудиться". К 190-летию генерал-фельдмаршала Д.А. Милютин / В.Г. Кикнадзе. // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 6. — С. 70. 39. Агамирова М.Н.

Д.А. Милютин и Кавказ / М.Н. Агамирова. // Военно-исторический журнал. — 2009. — № 3. — С. 39 — 40.

Надійшла до редколегії 27.01.10

М. Юнгер, здобувач

РЕАКЦІЯ УГОРСЬКИХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЦІВ НА ПОДІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 1968 РОКУ

У статті зроблено аналіз обставин появи корчульської заяви стосовно введення військ країн-членів ОВД до Чехословаччини у 1968 році, її вплив на розвиток опозиційної думки в Угорській Народній Республіці. Визначено місце заяви у контексті міжнародної реакції на інтервенцію до ЧСР.

The analysis of factual background of adopting of declaration of corchula regarding bringing of troops to Czechoslovakia 1968, its impact on the development of opposition's thinking in Hungarian Peoples Republic is done. The place of declaration in the international response to the intervention to Czechoslovakia is settled down.

Процеси демократичних перетворень, зміна політичної системи, яка відбулася в країнах Східної та Центральної Європи наприкінці 80-х, на початку 90-х років, мали тривалу передісторію. Важливими етапами цього процесу стали XX з'їзд КПРС, який спричинився до ідеологічного демонтажу сталінської моделі соціалізму, події в Польщі 1953 та 1956 років, революція в Угорщині 1956 року, а також спроби політичного та економічного реформування соціалізму в Чехословаччині та Угорщині протягом 1968 року. Їх причиною стали принципи протиріччя, закладені у системі соціалізму радянської моделі, які вимагали відновлення як теоретичних пошуків в марксизмі, так і кроків з практичної модифікації соціалізму на національних засадах. Спробам лібералізувати економічні відносини та політичну систему перешкоджали однопартійна система та політико-військовий диктат СРСР. Усвідомлення неможливості реформування соціалізму стало важливим фактором зародження опозиційної думки в Угорщині та формування опозиційного руху.

Метою статті є аналіз корчульської заяви 1968 року, як одного з перших публічних проявів опозиційної думки та її вплив на пошуки угорської інтелігенції шляхів побудови своїх відносин з тоталітарним режимом Я.Кадара.

Вперше про факт корчульської заяви було повідомлено в монографії Е.Чізмадія [3]. Інформацію про неї знаходимо і в мемуарній літературі [1]. Проте факт увалення заяви не було вивчено в більш широкому контексті угорської та міжнародної політики, що не дає можливості побачити її місце у та роль у розвитку опозиційних рухів в соціалістичних країнах.

Заява, в якій представники наукової інтелігенції висловили своє ставлення до військової інтервенції країн-членів Організації Варшавського договору до Чехословаччини, була складена п'ятьма молодими філософами та соціологами. 20-21 серпня 1968 року вони брали участь в міжнародній конференції у рамках літнього університету на о. Корчула (Хорватія), і тому заява отримала назву корчульської. Її підписали: Марія Маркуш, Дьордь Маркуш (подружжя), Вільмош Шош, які були членами Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП), та позапартійні: Задор Тордаї, Агнеш Геллер.

Гідні уваги обставини виникнення заяви [1]. У конференції, яку проводило загребське відділення Praxis, взяла участь представники найширшого спектру лівих сил з усього світу, від країн "соцтабору" до нових лівих з США, які були представлені особисто Гербертом Маркузе. У цілому вся конференція 1968 року проходила під знаком небувалої активізації лівих сил, починаючи від демонстрацій у Варшавському університеті з вимогами свободи слова, зіткнення молодих марксистів Вільної німецької молоді з поліцією в Берліні та до студентських заворушень в Парижі, що перейшли у загальнодержавний страйк та згодом у політичну кризу у Франції. У червні відбулися масштабні студентські демонстрації і в Югославії, які припинилися лише після

обіцянки Б.Тіто розпочати широкомасштабні реформи. Організатори цих виступів також були присутні в Корчулі. Атмосфера конференції була просякнута вірою у позитивні зрушення та готовністю від теоретизування перейти до конкретних дій.

21 серпня, коли звістка про введення радянських військ до Чехословаччини стала відома учасникам конференції, її модератори на чолі з німецьким філософом неомарксистської орієнтації Ернестом Блохом підготували маніфест із засудженням таких дій Москви та її союзників. Угорські вчені опинилися в ситуації драматичного вибору.

Слід зазначити, що з країн, війська яких підтримали СРСР у придушенні "празької весни", а це були Болгарія, Польща, НДР та Угорщина, на конференції були присутні лише угорці. Підписання ними документу, підготовленого Е.Блохом, означало б прямий виклик тоталітарній владі Угорщини, до якого вони не були готові ні політично, ні морально. При цьому не відреагувати публічно на агресивні дії СРСР угорські вчені не могли з моральних чинників, а також через їхню присутність на представницькій міжнародній конференції. Тому ними було прийнято рішення підготувати окрему заяву, підписання якої засвідчило б їх позицію, проте не призвело б до серйозного конфлікту з владою УНР. Як згадувала одна з підписантів заяви А.Геллер, "я угорцям, нам треба було окремо протестувати. Ми вважали, що це моральне завдання і, що таким чином ми врятуємо честь мундиру. Ми мали скласти такий текст, який кожен з нас міг би підтримати, і який виступив би на захист "соціалізму з людським обличчям" [2].

У результаті було погоджено такий текст заяви: "Як марксистами та комуністами, які відповідають за розвиток соціалістичної системи, ми вважаємо, що втручання певних держав-членів Варшавського Договору являє собою серйозну небезпеку для розвитку соціалізму та відродження марксової теорії, яке розпочалося останнім часом. Якби наслідки це не потягло б за собою, вважаємо своїм обов'язком здійснити все для розвитку справжнього соціалізму та дійсної соціалістичної демократії" [3].

Заяву, яку схвально сприйняли учасники конференції, було передано представнику французького інформаційного агентства AFP. Вона потрапила також і до угорської редакції радіостанції "Вільна Європа" і таким чином стала відома як в Європі, так і в Угорщині. До того ж заява була надрукована 24 серпня 1968 року в угорськомовній газеті "Magyar szó", що виходила в Югославії, у північній провінції країни, Воєводині, де компактно проживала угорська національна меншина.

Завдяки "Вільній Європі" про корчульську заяву в Будапешті дізналися не лише близькі та друзі філософів, але й органи державної безпеки, що здійснювали постійний моніторинг повідомлень радіостанції. Підписанти, які після оприлюднення заяви на конференції одразу повернулися до Угорщини, очікували на репресії, включно з арештом просто на вокзалі. Проте до арешту

© Юнгер М., 2010

справа не дійшла. На перших порах у них відібрали закордонні паспорти. Увага угорської влади була повернута до складного розвитку подій в ЧССР, провалу політичної складової планів Москви та її союзників на відсторонення від влади А.Дубчека та його групи [4], і тому ухвалення остаточного рішення щодо долі підписантів корчульської заяви було відкладено на пізніше.

У цілому, військова інтервенція в ЧССР з метою припинення процесів демократизації не мала значного впливу на угорське суспільство, а тому не призвела до помітних актів протесту. В першу чергу, це пояснюється тим, що після придушення революції 1956 року та страсти у 1958 році її лідерів, репресії продовжувалися аж до 1960 року. За два роки в тюрмах Угорщини за вироями військових трибуналів було страчено до 300 учасників революції, що мало значний залякуючий ефект. Моральну атмосферу угорського суспільства першої половини 60-х років можна охарактеризувати словами А.Геллера, що про події 1956 року "можна було лише мовчати" [5]. З іншого боку після розправи зі своїми опонентами та з метою зміцнення режиму прагматично налаштований Я.Кадар вдався до кроків, направлених на зростання життєвого рівня населення. Для цього було розроблено та з 1 січня 1968 року запроваджено обмежену економічну реформу, з якою були пов'язані позитивні очікування угорців. Вперше серед країн соцтабору було задіяно новий економічний механізм, що на практиці забезпечив зростання економічної самостійності підприємств без зміни відносин власності. Саме сукупний вплив цих двох тенденцій і зумовив відсутність широкої суспільної реакції на події в Празі.

Скоріше як виняток можна згадати, що листи протесту до керівництва УНР направили філософ Дьордь Лукач, соціолог Андраш Гегедюш. На тлі суспільної апатії ще одну спробу організувати колективну заяву здійснив письменник Шандор Чоорі. Він розпочав збір підписів під листом до ЦК УСРП, але його ініціатива не була підтримана.

З цих же причин не мала значного суспільного розголосу, не кажучи вже про широку підтримку, і сама корчульська заява. Вона характеризувалася максимальною лаконічністю, відсутністю конкретних географічних назв, до того ж акцент у ній робився на моральному обов'язку сприяти розвитку соціалізму, що в цілому відповідало політиці УСРП, ініціатору, зокрема, вищезгаданої економічної реформи. Єдиним ідеологічним аспектом заяви, який міг бути використаний для звинувачення її авторів у правому опортунізмі, було те, що існуючому соціалізму приховано протиставлявся соціалізм справжній, тобто висловлювалась думка про можливість існування іншої його моделі.

Саме новація в теорії розвитку соціалізму разом з моральною відповідальністю керівництва п'яти держав-членів ОВД за військову інтервенцію стали предметом для гострих дискусій, які розгорнулися в наукових установах, де працювали підписанти. Троє з них – Д. Маркуш, В. Шош та З. Тордаї були співробітниками Інституту філософії Академії наук УНР, а М. Маркуш та А. Геллер – працівниками Соціологічної дослідницької групи, заснованої при Академії.

Для пояснення причин, які, в принципі, робили можливою таку дискусію, слід зробити невеликий історичний експурс.

З початком 60-х років як у філософії, так і в соціологічній науці Угорщини з'явилася відносна свобода наукових пошуків. Головним чином такої свободі сприяла позиція ЦК УСРП, що був зацікавлений у теоретичному підґрунті для практичних кроків по реформуванню економіки з метою створення сталих умов для поліпшення рівня життя населення. Був і особистий чинник, який додатково стимулював науковий пошук в філософії та соціології. Це діяльність видатного угорського марксиста

та Дьордя Лукача, який після 1956 року жив і творив в Угорщині в умовах внутрішньої еміграції, та участь Андраша Гегедюша, колишнього прем'єр-міністра УНР (1955-1956 рр.) у розбудові або, точніше, відновленні в Угорщині соціологічної науки.

Враховуючи величезний науковий та особистий авторитет Д.Лукача на Заході, прагматично налаштований Я.Кадар волів радше використати фігуру філософа для зміцнення моральної легітимності свого режиму серед політичних та наукових кіл Європи, ніж догоджати Москві у її негативному ставленні до науковця, який після 1953 року відкрито заявляв про необхідність ренесансу марксизму шляхом очищення його від наслідків сталінізму [6]. При цьому Д.Лукач наголошував, що економічні реформи викличуть здійснення політичних змін, що узгоджувалося з основними положеннями марксизму: зміни в економічному базисі мають відобразитися і в надбудові (політичному устрої) [7]. Слід наголосити, що Д.Лукач ніколи не заперечував керівної ролі партії і вважав, що демократизація суспільства, незважаючи на всі труднощі цього процесу, може бути реалізована за умови збереження керівної ролі партії, яка також має пройти шлях очищення. З цієї широкою реформістською платформою Д.Лукача пов'язано згуртування навколо нього молодих філософів, та створення і діяльність школи Лукача або офіційно – Будапештської філософської школи, членами якої були, зокрема, Д.Маркуш та А.Геллер.

Ідеї Д.Лукача отримали подальший розвиток у працях Д.Маркуша "Марксизм та "антропологія" (1966), "Дискусії та напрями в марксистській філософії" (1968). Філософ, поділяючи позицію Лукача, вважав головною умовою розвитку соціалізму необхідність відродження марксизму, звільнення його від догматичного трактування, яке мало місце в СРСР в 30-50-х роках. Активно розвивалися тези про нерозривність принципів історичного детермінізму та філософської антропології, необхідність розвитку плюралістичного, антропоцентричного марксизму. Принципове значення мало те, що визнання марксизму як передового філософського вчення у більшості представників Будапештської школи отримало своє відображення в ідеї необхідності та, головним чином, можливості реформування актуальної моделі соціалізму.

Ще далі, ніж філософи пішли у своїх висновках представники соціологічної думки Угорщини, зокрема, А.Гегедюш. Протягом першої половини 1950-х років він зробив в Угорській партії трудящих (УПТ), попередниці УСРП, блискучу кар'єру. Відповідно до рішення II з'їзду УПТ 1951 року він у 29-річному віці став наймолодшим членом Політбюро та займав посади в керівництві міністерства землеробства в декількох урядах. У 1955 році після виключення з партії Імре Надея, замінив його на посаді прем'єр-міністра. Був перекоханим сталіністом та представником жорсткої лінії в УПТ щодо процесу демократизації, який поступово розгортався в Угорщині з весни 1956 року. 28 жовтня 1956 року заднім числом підписав лист на адресу ЦК КПРС з проханням ввести до УНР радянські війська для боротьби з "контрреволюційним закомотом", який надав М.Хрущову формальну підставу для застосування військової сили в Угорщині. З 1956 по 1958 рік перебував у СРСР. Дослідники вважають, що саме на час перебування А.Гегедюша в Москві припадає період принципового перегляду ним своєї політичної позиції, що згодом привело його у табір комуністів-реформаторів [8]. Після повернення у 1958 році до Будапешту А.Гегедюш відмовився від пропозиції стати директором Центрального статистичного бюро, чим остаточно заклав собі шлях вороття до партійної номенклатури. Замість цього він розпочав працювати над організаційними засадами соціологічної науки. З 1963 року він очолив створену при Академії наук Соціологічну дослідницьку групу (СДГ) та став

членом державної Комісії з підготовки економічної реформи. За час його керівництва СДГ на роботу в цій установі були прийняті колишній соратник І.Надя, Пал Льючеї, комуніст-реформатор Андраш Сестаї, учень Лукача – Агнеш Геллер, а також Ласло Сабо, який під час репресій М.Ракоші перебував у таборі для інтернованих [9]. А.Гегедюш сконцентрував діяльність СДГ на критичному аналізі бюрократичного апарату УНР з метою підготовки пропозицій щодо його реформування. В одній з програмних статей він заявив, що в рамках запровадженної економічної реформи "не може бути розвитку природнішого та водночас бажанішого, ніж такий, що за реформою економічної системи розпочнуться реформи суспільного характеру, які заторгнуть дедалі ширші простори суспільного життя (політичну та культурну системи)" [10]. У своїй роботі "Про альтернативи суспільного розвитку" (1968) А.Гегедюш стосовно ролі партії в суспільстві зазначив, що склалися умови для того, щоб лєнінська партія з партії влади перетворилася в управлінський апарат, який має бути під суспільним контролем. Такі теоретичні підходи, вироблені угорськими вченими, були ідентичними тим, які почали реалізовуватися в Чехословаччині навесні 1968 року. Це давало підстави вважати, що у разі збереження процесу демократизації в Чехословаччині, може бути здійснена своєрідна "синхронізація" реформ в Чехословаччині та Угорщині, до яких, з огляду на протестний потенціал робітничого класу могла б приєднатися і Польща [11].

У зв'язку з цим слід окремо наголосити на тих послідовних кроках, що здійснювалися Я.Кадаром протягом січня-липня 1968 року у напруженому діалозі з А.Дубчеком та Л.Брежнєвим для забезпечення мирного врегулювання ситуації в Чехословаччині. Такі дії на той час були невідомі широкому угорському загалу. Проте вони мали на меті зберегти перспективи продовження економічної реформи в Угорщині. Спротив Я.Кадара військовому рішенню тривав до наради керівників п'яти держав-членів ОВД в Варшаві 15 липня 1968 року. Саме тоді, реагуючи на твердження угорського лідера, що ситуація в Празі важка, але контрреволюції немає і тому відсутні підстави для застосування військ, Т.Живков та В.Ульбріхт заявили, що наступною країною соцтабору, де братські партії вивчатимуть проблеми побудови соціалізму, буде Угорщина. Лише після цього Я.Кадар погодився із введенням військ до Чехословаччини [12].

У цьому контексті інтервенція в Чехословаччину та ще й участь у військовій операції угорських військ (до 12 тис. осіб) стало для Д.Лукача та його однодумців не лише черговою демонстрацією політичного насильства СРСР, але й свідченням неможливості реформування радянської моделі соціалізму за умов існування ідеологічно-військового диктату Москви. Саме це, а також моральний імператив корчулської заяви, яка, не дивлячись на свої недоліки, все ж таки засвідчила перед міжнародною спільнотою наявність в Угорщині відмінних від офіційної позиції поглядів на перспективи розвитку соціалізму, запустили механізм локальної, але надзвичайно гострої наукової дискусії.

Результатом дискусії у вищезгаданих установах став ідеологічний розкол в їхніх колективах, формування непримиренних позицій, представники яких звинувачували один одного у зраді справи соціалізму, а також вжиття директором Інституту філософії Й.Сігеті адміністративних заходів до противників введення військ до Чехословаччини [13]. З огляду на те, що з боку підписантів заяви мало місце грубе порушення партійної дисципліни та з метою недопущення консервації конфліктної ситуації, у справу втрутилися вищі партійні органи.

12 листопада 1968 року було ухвалено документ "Позиція Секретаріату Центрального Комітету УСРП щодо ситуації в Інституті філософії та в Соціологічній дослідницькій групі". Цей документ відображав панівний

настрій та головні підходи УСРП до проблем теоретизування в філософії та свідчив про, до певної міри, ліберальний підхід партійного керівництва Угорщини до складних питань наукового життя.

"Останнім часом в Інституті філософії та в Соціологічній дослідницькій групі Угорської Академії наук склалася нездорова ситуація, яка значно відрізняється від тієї, що панує в нашому науковому та культурному житті...В обох установах з'явилися відмінні від політики партії, науково помилкові, у політичному сенсі праві погляди. Особливу небезпеку несуть з собою погляди щодо тлумачення плюралістичної природи марксизму. Погляди, які проповідують, що марксизм може існувати у багатьох формах, є неприйнятними.

...Праві політичні явища гостріше та масштабніше проявилися наприкінці серпня цього року у зв'язку з позицією Центрального Комітету щодо ситуації в Чехословаччині... Підписання корчулської заяви означає порушення партійної дисципліни, і Секретаріат погоджується з тим, що члени партії, які були серед підписантів – Марія Маркуш, секретар партійної організації Соціологічної дослідницької групи, а також Дьордь Маркуш та Вільмош Шош отримали найсуворіше стягнення – виключення з партії" [14].

Важливо, що водночас із засудженням правих поглядів підписантів заяви, ЦК засудило і дії керівництва Інституту як сектантські та такі, що не відповідають нормам партійного життя. При цьому зазначимо, що керівник Соціологічної дослідницької групи А. Гегедюш не відмежувався від поглядів своїх колег, що мало свої адміністративні наслідки.

"Поряд з правими переконаченнями політики партії в Інституті філософії мають місце сектантські деформації, які характерні для діяльності, в першу чергу, товариша Йозефа Сігеті, директора Інституту та товариша Яноша Шипоша, секретаря партійної організації Інституту...З політикою партії несумісне те, що теоретичні дискусії "вирішуються" за допомогою адміністративних методів. Політиці партії суперечать методи, які мають на меті не переконати людину, а відлучити її... Сектантська деформація політики партії в Інституті філософії сприяла тому, що навколо представників правих поглядів утворилося кільце хибної солідарності" [15].

І нарешті, найхарактерніше: "Секретаріат надає великого значення філософським та соціологічним дослідженням, які направлені на задоволення реальних суспільних потреб, і водночас вважає шкідливим, якщо їм загрожують сектантські та праві деформації. Розгляд цієї справи доводить, що, як неможливо на базі правих переконань успішно боротися проти сектантських поглядів, так само не можна перемогти з сектантського боку правий ухил" [16]. Враховуючи пропозиції ЦК УСРП щодо зміцнення партійних організацій та посилення кадрової роботи, державні органи вжили необхідних заходів і на початку 1969 року Й.Сігеті та А.Гегедюша було звільнено з керівних посад.

Для нашого дослідження провідний сенс цього документу полягає в тому, що в листопаді 1968 року ЦК УСРП вважало за необхідне засудити як правий ухил, так і ліве сектантство в партії, намагаючись, таким чином, зберегти можливу об'єктивність. У тій історичній ситуації під лівим сектантством однозначно розумівся сталінізм, рецидиви якого загрожували на початку 60-х років політиці Я.Кадара на консолідацію нації після революції 1956 року: "хто не проти нас, той з нами", а у другій половині 60-х років – його курсу на здійснення економічної реформи.

Рівновіддалена, як від спроб правого ревізіонізму, так і від лівого сектантства, позиція Я.Кадара відображала загальну тенденцію його політики, яка полягала у постійному балансуванні між вимогами Москви та очікуваннями Заходу. У подальшому саме ця політика

"м'якої диктатури" створила більш ліберальні умови для розвитку опозиційної думки в Угорщині, порівняно з іншими державами-членами ОВД.

Таким чином, до всіх підписантів корчульської заяви було застосовано певні репресивні заходи: члени УСРП були виключені з її лав, існувала заборона на публікацію їхніх робіт за умови невідповідності їх змісту політиці партії, всіх було позбавлено права користуватися закордонним паспортом для поїздок за кордон. Утім більшість з них в той час не була звільнена з роботи, до них не було застосовано інших дисциплінарних або адміністративних заходів тиску чи залякування. Не в останню чергу цьому сприяло те, що дискусія відбулася в стінах наукових установ і не стала надбанням широкої громадськості.

Після брутального придушення демократичних процесів в Чехословаччині ідея Лукача про можливість відновлення марксизму, його ренесансу, який може бути здійснений під керівництвом комуністичної партії, почала втрачати свою історичну привабливість для членів Будапештської школи. Додатковий конструктивний сенс це положення отримувало в купі з тезою Д.Маркуша про можливість плюралістичної природи соціалізму. Така ідеологічна основа створювала перспективу для опрацювання шляхів та методик реформування радянської моделі соціалізму і, як кінцевий результат, створення його національних різновидів. Саме такий комплекс ідей викладав у середині 60-х років Д.Маркуш на філософському факультеті Будапештського університету, де серед його слухачів були Янош Кіш та Дьордь Бенце. Разом з іншими студентами цього факультету вони утворили групу молодих лукачистів, або, користуючись жаргоном тих років, відповідно до виразу школа Лукача – "дитячий садок" Лукача.

До 1968 року сферою інтересів молодих лукачистів були студентські рухи в Європі та їх вплив на суспільно-політичний розвиток держав континенту. У філософському сенсі вони виступали за реформування соціалізму і в умовах тоталітарної влади шукали суспільно-політичного адресата, який міг би реалізувати положення відновленого марксизму [17]. Слід зазначити, що за підтримку корчульської заяви у 1968 році один з молодих лукачистів, Д.Бенце був звільнений з Інституту філософії. Після придушення "празької весни" та репресивних заходів, застосованих до їхніх вчителів, молоді філософи свідомо обрали фахову критику існуючої моделі соціалізму з позицій марксизму. У 1972 році у співавторстві з Д.Маркушем Я.Кіш та Д.Бенце написали монографію "Чи можлива критична економічна теорія", яка не була опублікована, оскільки містила критичне бачення політичної економії К.Маркса, а у 1977 році вже без Д.Маркуша, який скористався запрошенням за кордон для педагогічної діяльності та емігрував, Я.Кіш та Д.Бенце написали роботу "Суспільство радянського типу очима марксиста". Ця робота авторів стала останньою, що була написана з позиції марксизму.

Усвідомлення неможливості реформування соціалізму за умов збереження однопартійної системи та непродуктивності ідеї Д.Лукача щодо можливості здійснення такої реформи силами самої комуністичної партії мало наслідком відмову молодих лукачистів від марксизму. Після ухвалення в 1975 році Заключного акту Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі вони почали використовувати правозахисну діяльність як одну з форм активного протесту проти режиму Я.Кадара. У 1977 році Я.Кіш та Д.Бенце стали ініціаторами збору підписів під заявою солідарності з чехословацькими правозахисниками, Хартія 77, яку підписали

34 особи і яка вважається першим публічним актом угорської опозиції.

Таким чином, корчульська заява стала колективним документом, що отримав міжнародний розголос, в якому угорські науковці вперше після 1956 року висловили свою позицію щодо важливої міжнародної події, і ця позиція була відмінною від офіційної.

Заява була ухвалена під час участі її авторів в міжнародній конференції, яка проходила поза межами Угорщини, та на якій були присутні всесвітньовідомі лідери лівого руху. Це дає підстави вважати, що в інших умовах, зокрема у разі перебування науковців в Угорщині, така заява могла б бути ними і не ухвалена, оскільки перспектива складення такого документу не обговорювалася заздалегідь. Невдача ініціативи Ш.Чоорі зі збором підписів під листом до ЦК УСРП свідчить на користь нашого припущення.

Тим не менше, підписання та розповсюдження заяви створило для її авторів та їх колег-однодумців у наукових закладах УНР ситуацію проходження точки неповернення і стимулювало принципову дискусію зі своїми опонентами.

Заява філософів та інші протестні акції не мали значного впливу на позицію керівництва УНР. Вони не отримали значної суспільної підтримки, оскільки не вийшли за рамки професійного та внутрішньопартійного обговорення проблеми в наукових установах, де працювали підписанти.

Репресивні заходи, до яких вдалося керівництво УНР, у цілому досягли своєї мети. Більшість авторів заяви відійшли від активної професійної діяльності та відмовилися від критичного осмислення політичного режиму Кадара.

Водночас, нова генерація науковців, молоді лукачисти, підтримавши моральний імператив корчульської заяви, продовжили пошук форм свого спротиву "м'якій" диктатурі, що логічно привело їх до правозахисної діяльності, як однієї з початкових форм опозиційного руху в країнах соціалістичного табору та Угорщини зокрема.

Визначаючи місце корчульської заяви у контексті реакції громадськості країн-членів ОВД на введення військ до Чехословаччини, важко порівняти її за ступенем громадянської мужності із демонстрацією радянських дисидентів 25 серпня 1968 року на Червоній площі в Москві або за рівнем інтелектуального аналізу проблем соціалізму з листом А.Д.Сахарова "Про прогрес, мирне співробітництво та інтелектуальну свободу". Проте її значення в тому, що незважаючи на жорстокі репресії, яких після 1956 року зазнала демократична спільнота Угорщини, своєю появою у 1968 році заява засвідчила наявність в державі інтелектуального та морального потенціалу, що став основою для подальшого розвитку опозиційної думки в Угорщині.

1. Heller Ágnes. 1968 // Beszélő. – 1997. – № 11. <http://beszelo.c3.hu/97/11/13.htm#1968>
2. Ibid. op. 3. A Magyar demokratikus ellenzék (1968-1988). Dokumentumok. Szerk. Csizmadia Ervin. – Budapest, 1995. – P. 10. 4. В.Л.Мыцтов. О "празжской весне" 1968 года. http://www.pseudology.org/chtivo/Prazhskaya_vesna1968.htm
5. Heller Ágnes. Ibid.op. 6. М.Хевеши. Марксизм Д.Лукача и его неприятие в советской идеологии. <http://www.politizdat.ru>
7. Heller Ágnes. Ibid.op. 8. Hegedűs B. András. Hegedűs Andrásról // Beszélő. – 1999. № 12 <http://beszelo.c3.hu/99/12/13heged.htm>
9. Hegedűs B. András. Ibid.op.10. Hegedűs András. A társadalmi fejlődés alternatíváiról // Kortárs. – 1967. – №7. P. 1011. 11. Heller Ágnes. Ibid. op. 12. Békés Csaba. Kádár János és a prágai tavasz // Beszélő. – 2008. – № 7. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kadar-janos-es-a-pragai-tavasz>
13. Csizmadia Ervin. A Magyar demokratikus ellenzék (1968-1988). Monográfia. – Budapest, 1995. – P.26. 14. Magyar Országos Levéltár. F.3/534. 15. Magyar Országos Levéltár. F.3/534. 16. Magyar Országos Levéltár. F.3/534. 17. Csizmadia Ervin. Ibid.op. P. 34.

Надійшла до редколегії 27.01.10

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 99

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 16.11.10. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 112. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 7,44. Обл.-вид. арк. 8,0. Зам. № 210-5416.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua